УЏБЕНИК ЗА ДРУГУ ГОДИНУ ГИМНАЗИЈСКОГ ОБРАЗОВАЊА

ИСТОРИЈА II

Др Далибор Јовановски

lamina

ИСТОРИЈА II уџбеник за другу годину гимназијског образовања
Ауторска права © 2026, Арс Ламина – публикације

Издавач
Арс Ламина – публикације, Скопље 2026

Главни уредник
Бранка Бугариска

Уредник
Леонид Момироски

Аутор
Др Далибор Јовановски

Превод са македонског језика
Власта Суша
Назив оригинала: „Историја II учебник за втора година гимназиско образование"

Језичка редакција
Мирјана Вељковић

Рецензенти
проф. др Марјан Јованов, редовни професор на Институту за уметност и археологију Филозофског факултета – Универзитет „Св. Кирило и Методије", Скопље
проф. др Димитар Љоровски, научни саветник у Институту за националну историју, Скопље
Ирена Трајковска Стерјовска, професорка историје у СУГС Гимназији „Јосип Броз Тито", Скопље

Дизајн
Pointer Creative Agency

Графичко и техничко уређивање
Арс Ламина – публикације

Штампа
Арс Ламина, Скопље 2026

Тираж
25

Сва права су задржана. Ниједан део ове књиге не сме бити прештампаван нити преношен у било ком облику или било којим средствима, електронским или механичким, укључујући фотокопирање, документовање или чување у систему за поновно проналажење података без писмене сагласности издавача.

Овај уџбеник је одобрен за употребу у гимназијском образовању, Одлуком о одобравању и употреби уџбеника за наставни предмет Историја за II (другу) годину гимназијског образовања број 26-767/1 од 29.6.2026. године, Министарство просвете и науке Републике Северне Македоније.

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

93/94(075.3)

ЈОВАНОВСКИ, Далибор
Историја 2 : уџбеник за другу годину гимназијског образовања / Далибор Јовановски ; [превод са македонског језика Власта Суша]. - Скопље : Арс Ламина - публикације, 2026. - 205, [3] стр. : илустр. ; 28 см

Превод на делото: Историја 2 : учебник за втора година гимназиско образование. - Библиографија: стр. [207-208]

ISBN 978-608-280-328-9

COBISS.MK-ID 69246469

ПРЕДГОВОР

Овај уџбеник историје намењен је ученицима другог разреда гимназије и представља логичан наставак садржаја који су изучавани у првом разреду. У њему се обрађује историјски развој Балкана од старог века до савременог доба, кроз кључне политичке, друштвене, економске и културне процесе који су обликовали овај регион.

Балкан, као простор сусрета различитих цивилизација, култура и интереса, има сложену и динамичну историјску прошлост. Током векова, на овој територији преплитали су се утицаји Истока и Запада, настајале су и нестајале државе, а друштва су се мењала под утицајем ратова, миграција, економских и културних процеса. Због тога се историја Балкана не може посматрати изоловано, већ као део ширег европског и светског контекста.

Приликом израде уџбеника примењен је комбиновани приступ, у којем је хронолошки ток допуњен тематском обрадом историјских појава. Овакав приступ омогућава ученицима да прате промене кроз време, али и да разумеју шире процесе који су се одвијали упоредо. На тај начин подстиче се сагледавање повезаности међу догађајима, као и разумевање сличности и разлика међу балканским друштвима.

Садржај уџбеника организован је у четири тематске целине: Балкан у старом веку, Балкан у средњем веку, Балкан у новом веку и Балкан у савременом добу. У оквиру ових тема обрађују се различити аспекти историјског развоја, са циљем да се обезбеди шира и уравнотежена слика о прошлости региона.

Уџбеник је израђен у складу са наставним програмом и предвиђеним циљевима и исходима учења. Његов циљ није само стицање чињеница, већ и развијање критичког мишљења, анализе и разумевања историјских процеса. Кроз питања, задатке и рад са историјским изворима, ученици се подстичу да активно учествују у процесу учења и да формирају сопствене ставове на основу аргумената.

Очекујемо да овај уџбеник допринесе продубљивању историјског знања и развијању интересовања за проучавање прошлости. Разумевање историје Балкана омогућава ученицима да боље сагледају свет у којем живе и да изграде критички однос према савременим друштвеним појавама.

Историја није само сведочанство о прошлости, већ и средство за разумевање садашњости и одговорно грађење будућности.

Од аутора

САДРЖАЈ

Предговор 3

ТЕМА 1: Балкан у старом веку 6

1. Најраније државне заједнице и племенске организације на Балкану 8
2. Полиси, краљевства, савези и хегемоније . . . 12
3. Римска експанзија и провинцијска консолидација на Балкану 18
4. Друштва балканских народа 24
5. Привредне делатности и трговачке мреже 28
6. Антички религијски системи на Балканском полуострву 33
7. Материјална култура Балкана у преткласично доба 37
8. Култура Балкана у класичном и хеленистичком добу 41
9. Римски утицај на балканске просторе 46

ТЕМА 2: Балкан у средњем веку 50

1. Византијска власт и њен променљив опсег на Балкану 52
2. Средњовековне балканске државе (Бугарска, Србија, Хрватска, Дукља). Средњовековна Арберија 57
3. Крсташки походи, инвазије, османско продирање и отпор против османске власти 64
4. Рурална организација, сеоске заједнице и феудални односи 70
5. Друштвена стратификација средњовековних балканских дворова и клира 76
6. Религијски живот: православље, католицизам, богумилство. Почеци исламизације 82
7. Византијски уметнички модели и локалне адаптације 88
8. Манастири, скрипторијуми и писменост . . . 94
9. Народне епске традиције, обликовање фолклора и средњовековна књижевна продукција 100

ТЕМА 3: Балкан у новом веку 106

1. Османско царство на Балкану: администрација и провинцијске структуре . . 108
2. Успон националних покрета и устанака и оснивање балканских држава (Бугарска, Грчка, Србија). Албански препород и Призренска лига 112
3. Модерне балканске државе и Балкански ратови (1878–1913) 118
4. Демографске промене, миграције и мозаик религија и вероисповести 124
5. Модернизација градског живота, економске реформе и друштвена покретљивост на Балкану 129
6. Образовање, штампа и јавна сфера у 19. веку 134
7. Културни живот на османском Балкану 139
8. Романтизам и национални културни програми 144
9. Ране научне, књижевне и уметничке институције у новим државама 149

ТЕМА 4: Балкан у најновијем веку 154

1. Први светски рат на Балкану 156
2. Међуратни политички системи на Балкану . . 161
3. Други светски рат на Балкану 166
4. Хладни рат, социјалистичка Југославија и транзиције после 1989. године на Балкану . . 171
5. Индустријализација, урбана експанзија и структуре организованог рада 176
6. Популациона кретања, националне мањине и социјална политика (1918–2010) 181
7. Политике сећања, помирења и постконфликтне трансформације 186
8. Авангарда, модернизам и међуратна културна продукција на Балкану (1918–1941) 190
9. Визуелне уметности, књижевност и филм у социјалистичком периоду 195
10. Културни пејзаж Балкана после 1990. године 200

Библиографија 207

ИСТОРИЈА ТЕМА 1

БАЛКАН У СТАРОМ ВЕКУ

1. Најраније државне заједнице и племенске организације на Балкану
2. Полиси, краљевства, савези и хегемоније
3. Римска експанзија и провинцијска консолидација Балкана
4. Друштва балканских народа
5. Економске делатности и трговачке мреже
6. Антички религијски системи на Балканском полуострву
7. Материјална култура Балкана у преткласичном периоду
8. Култура Балкана у класичном и хеленистичком периоду
9. Римски утицај на балканске просторе

Ученик/ученица ће бити способан/способна да:

- ✓ лоцира на историјској карти и временској линији кључне просторе и периоде Балкана у старом веку.
- ✓ описује и упоређује основне облике политичке организације (племенске заједнице, полисе, краљевства) на Балкану.
- ✓ да објасни узроке и последице римске експанзије и укључивања балканских простора у римски провинцијски систем.
- ✓ идентификује друштвене слојеве и односе у илирском, трачком, македонском и грчком контексту и да их повеже са свакодневним животом.
- ✓ објасни развој економских мрежа (производња, трговина, колонизација, урбани живот) и њихову улогу у повезивању Балкана са ширим светом.
- ✓ опише главна религијска и културна обележја (култове, уметност, писменост, архитектуру) и препозна њихову трајност у културном наслеђу.

1. Најраније државне заједнице и племенске организације на Балкану

Бронзано доба на Балкану

Бронзано доба је дуг период у праисторији у коме је бронза била најважнији материјал за израду алата, оружја и украсних предмета. На Балканском полуострву овај период није почео нити се завршио свуда у исто време. Обично се његов почетак смешта у 3. миленијум пре нове ере, а крај и прелаз у **гвоздено доба** на крај 2. и почетак 1. миленијума пре нове ере. Наравно, свака област имала је своје особености.

Балкан је у бронзаном добу био веома разноврстан. Постојала су **равничарска насеља** поред река и на плодном земљишту, **висинска насеља** на брдима и другим доминантним тачкама, као и **утврђена насеља** и мање **тврђаве**. Међу значајнијим локалитетима су: Вучедол у Хрватској, место са развијеном металургијом и лепо украшеном керамиком; Мошорин у Србији, утврђено насеље са веома дугим континуитетом живота; Езеро у Бугарској, са веома богатом материјалном културом, а посебно је занимљиво наколно насеље Плоча Мичов Град код Пештана.

▲ Реконструисано наколно насеље „Плоча Мичов Град" код Пештана

Сва ова насеља постојала су пре појаве писма и писаних извора. Зато археолози истражују бронзано доба путем материјалних остатака насеља, гробаља и предмета пронађених у њима. Важна су и такозвана **блага**, односно збирке металних предмета као што

су секире, ножеви, врхови копаља и накит, који су остављани или скривани као залихе метала за претапање, богатство које се чувало у време опасности или као ритуални дар боговима.

Међу различитим областима постојале су велике разлике, али се могу уочити и неке заједничке појаве. Насеља су постајала трајнија и гушће насељена. Развијали су се специјализовани занати, као што су металургија, грнчарство и обрада костију, камена и текстила. Ширила се и **трговачка размена** са удаљенијим крајевима.

Такве промене постепено су продубљивале друштвену неједнакост. Поједине заједнице почињале су да стварају и контролишу вишкове жита, стоке, метала и радне снаге. Тако су се у неким областима појавили сложенији облици политичке организације: **племенске организације, племенски савези и**, понегде, **ране државне заједнице**.

Чувена керамичка посуда „Вучедолска голубица", Вучедол код Вуковара, Хрватска

Најстарије државне заједнице

Најстарија сложена државна заједница на јужном Балкану и у егејском свету био је систем палата. У 3. и 2. миленијуму пре нове ере на острву Криту развила се **Критска** или **Минојска цивилизација**. Имала је развијену привреду, сложену друштвену организацију, снажну уметничку продукцију и широку трговачку мрежу у Егеју и источном Средоземљу. Појава првих палата повезује се са прикупљањем богатства, контролом производње и трговине и стварањем сталних центара власти. Први комплекси палата били су разрушени, а затим поново изграђени, након чега је од 17. до 15. века пре нове ере уследио нови успон организације палата.

Микенска златна дијадема

Критске палате биле су велики комплекси који су служили као управна, привредна, верска и уметничка средишта. У њима су се налазила складишта, радионице, дворишта и просторије за верске обреде. Археолошки налази показују да су имале добро развијену унутрашњу организацију и инфраструктуру, унутрашње комуникационе коридоре и системе за водоснабдевање и одводњавање. За разлику од каснијих центара на копну, минојске палате најчешће нису имале масивне одбрамбене бедеме. Због тога нам још увек није сасвим јасно како су се у једном таквом систему остваривали контрола и безбедност.

Реконструкција палате у Кнососу

Да ли знаш да...

Велики број плочица са линеарним Б писмом није био направљен да траје вековима. Оне су служиле за бележење података из свакодневног живота – о производима, порезима, радницима и роби. Плочице су биле израђене од влажне глине и најчешће су се чувале само кратко време. Међутим, у пожарима који су избили у неким дворцима глина се испекла, постала чврста и тако су записи сачувани до данас. Захваљујући овим случајно очуваним плочицама, данас знамо много више о управи, привреди и животу у микенском свету.

Под утицајем критског света, на грчком копну развила се **Микенска цивилизација**, која је била главно обележје позног бронзаног доба на јужном Балкану. Од 15. до 13. века пре нове ере изграђене су палате у Микени, Тиринту, Пилосу, Теби и другим центрима. Оне су се најчешће налазиле на утврђеним узвишењима и биле су окружене масивним бедемима. Тврђава је била важно средство контроле и видљив симбол власти. Микенске палате биле су управна средишта која су владала околном територијом, насељима, радионицама и складиштима. У њиховој близини откривене су и богате гробнице са луксузним гробним прилозима.

▲ „Лавља врата", утврђени улаз у Микену

Једно од главних средстава ове политичке централизације била је административна писменост. У више палата центара, нарочито у Кнососу и Пилосу, пронађене су глинене плочице исписане такозваним **линеарним Б писмом**. Средином 20. века утврђено је да је језик ових записа био рани, „микенски" облик грчког језика. На плочицама су најчешће бележени кратки административни подаци: евиденција о житу, уљу, вину, стоци и вуни, расподела сировина за радионице и пописи радне снаге.

Ови записи пружају нам много података о привреди и управи, али веома мало о свакодневном животу и уметности. Писменост је била ограничена на уски круг обучених писара у палати, која је представљала средиште економског надзора.

▲ Глинена плочица са линеарним Б писмом

Племена и племенски савези

Поред критско-микенских палата центара, највећи део Балкана у бронзаном добу био је организован у племенске заједнице. **Племе** је било трајнија заједница која се одржавала захваљујући свести о заједничком пореклу, сродничким везама, обичајима и повезаности са одређеном територијом. Власт и ауторитет произилазили су из личног угледа, војничке способности, посредовања у споровима и контроле трговачке размене. Одлуке су се најчешће доносиле договором између родова и њихових вођа.

Поглавар је био вођа са снажним ауторитетом, који је свој положај могао наследити или стећи угледом и моћи. **Поглаварство** је

било облик у којем је власт била централизованија него у обичној племенској заједници, али још увек није постојала државна администрација. Обично је постојао јасно издвојени центар у облику већег насеља, утврђеног узвишења, резиденцијалног комплекса или светилишта.

У оваквим заједницама продубљивала се друштвена неједнакост и прикупљала престижна и скупоцена роба, док се управљање и даље заснивало на личним везама и усменим договорима. Није постојао административни апарат нити писани систем какав је постојао у микенским палатама.

Када би се више племена удружило ради заједничке одбране или напада, контроле путева и пролаза или приступа важним ресурсима (пашњацима, рудним изворима, соли, плодним долинама), стварали су се **племенски савези**. Такви савези најчешће нису били трајни. Зависили су од успеха и утицаја вођа, поделе плена и добара, као и од спољних притисака, па су се зато често мењали и распадали.

Од племенске организације ка раној држави

Прелазак са племенских облика организације на рану државу није се догодио одједном. То је био дуг процес у коме су се преплитале економске промене, религија, ратови и спољни контакти.

Када би нека заједница створила **вишак добара и богатства**, појављивали су се политички центри који су тај вишак прикупљали, складиштили и распоређивали. У палата системима то се види кроз велика складишта и административне записе. У племенским поглаварствима то се уочава кроз прикупљање престижних предмета и добара, појаву радионица под контролом највишег слоја и разлике међу насељима. Власт се учвршћивала и уз помоћ религије. О томе сведоче обредни простори, култни предмети и симболи у уметности. Светилишта, ритуали и верски празници давали су додатни ауторитет вођи и заједници која је стајала иза њега.

Важни су били и војни сукоби, јер су доводили до изградње утврђења и бедема. Код микенских центара јасно се уочавају **акрополји** и **масивне зидине**. На другим местима на Балкану политичка средишта формирала су се око **висинских насеља** која су обезбеђивала одбрану, уточиште и контролу над околином и путним правцима.

Велику улогу имала је и трговачка размена са удаљеним крајевима. Путем ње набављане су сировине којих није било у непосредној околини, нарочито бакар, калај и полудраго камење. Заједнице које су контролисале трговачке путеве или имале приступ рудним богатствима лакше су успостављале трајну надмоћ. Преко тих контаката нису се преносила само добра, већ су се ширили и технологије, стилови, обредне праксе и симболи, а локалне културе су утицале једна на другу и мењале се чак и без ратова и миграција.

Питања за дискусију

У лекцији се види да до сложенијих облика власти није дошло само путем ратова. Важни су били и вишак добара, трговина, верска средишта, писменост и контрола над људима и ресурсима. То нас наводи да се запитамо шта, заправо, једну заједницу највише чини државом.

- **Да ли је утврђено насеље само по себи довољан знак да постоји држава? Образложи.**
- **Шта је важније за стварање ране државе: војна сила или способност да се прикупља, чува и распоређује вишак добара?**

Провери научено

1. **Шта је бронзано доба и који су његови општи хронолошки оквири на Балкану?**
1. **По чему су се разликовале минојске и микенске палате?**
1. **Шта су представљале племенске заједнице, а шта племенски савези?**
1. **Који су фактори доприносили преласку са племенске организације на рану државу?**

2. Полиси, краљевства, савези и хегемоније

Полис као политичка и урбана целина

Полис или град-држава био је мала уређена политичка заједница са сопственом територијом, законима, институцијама и грађанима. Многи полиси настали су синојкизмом, односно уједињавањем више насеља у једну политичку целину. Након тога формирао би се градски центар, док је околно земљиште остајало основа за исхрану и привредни живот.

▲ Акропољ у Атини

У полису је постојало неколико важних делова. **Акропољ** је био уздигнут, лако одбрањив део града, где су се налазили храмови и јавне грађевине, а у време опасности служио је као уточиште. Испод њега простирао се **град** са стамбеним насељима, радионицама и улицама. Околина града, названа **хора**, била је пољопривредна и сточарска област која је снабдевала полис храном и сировинама.

Агора је била отворени јавни простор на коме су се одржавали скупови, трговало се, водиле судске расправе и славиле верске свечаности; она је била прави симбол живота у полису. У развијеним полисима око агоре налазили су се наткривени тремови, управне просторије и светилишта.

Грађанство и учешће у власти

▲ Атинска агора, данашње стање

Главна особеност полиса било је **грађанство**. Нису сви становници имали политичка права. У већини полиса права су имали само слободни пунолетни мушкарци рођени у породицама грађана. Жене, робови и досељеници били су искључени из политичког живота, иако су имали важну улогу у привреди и свакодневном животу. Грађанин је имао право да учествује у одлучивању, али и дужност да брани полис.

Полиси су имали различите облике уређења. У најстарије време њима су владали краљеви, а касније су власт преузеле аристократске породице. Са развојем трговине и војске, у појединим полисима јавили су се захтеви за ширим политичким учешћем.

Најпознатији пример демократског полиса била је Атина у 5. веку пре нове ере. Тамо је Народна скупштина, **еклесија**, одлучивала о рату и миру, доносила законе и бирала службенике. Савет, **„буле"**, припремао је рад Скупштине и управљао делом државних послова. Ипак, и атинска демократија имала је своја ограничења: грађани су могли бити само они чији су отац и мајка били Атињани. Атинска демократија била је широка за своје време, али није важила за све становнике.

Спарта је имала другачије уређење: тамо су пуноправни грађани били само **спартијати**, који су имали обавезу да ратују и учествују у политичком животу. Постојали су и **перијеци**, који су живели у околним насељима и бавили се занатством и трговином, као и **хелоти**, који су обрађивали земљу и предавали део приноса. У Спарти су постојала два **басилеја**, веће стараца названо **герусија**, **скупштина Спартијата**, као и службеници названи **ефори**.

▲ Спартански хоплит

Краљевства на Балкану

За разлику од полиса, балканске државе најчешће су биле **монархије**. Власт је била у рукама краља, а становници нису били грађани већ поданици. Они су имали обавезу да плаћају различите дажбине и учествују у ратовима, док су се одлуке доносиле у палати. У краљевствима су постојали градови, али они нису имали самосталну политичку улогу какву су имали полиси.

Македонско краљевство формирало се на северним границама егејског света, где су племенске и регионалне везе биле јаче од градског модела. На обали су постојале грчке колоније које су одржавале снажне трговачке везе са унутрашњошћу. Македонија се вековима суочавала са притисцима суседа, најчешће Илира, али и македонских племена која још увек нису била део краљевства.

Најстарија престоница била је Ајга, а у 4. веку пре нове ере краљ Архелај преместио је политички центар у Пелу, која је имала повољнији географски положај. Ајга је и даље остала важно династијско и култно средиште у којем су сахрањивани краљеви из династије Аргеада.

▲ Краљевска палата у Ајги

Питања за дискусију

Полис се често представља као заједница грађана који учествују у власти. Међутим, видимо да у Атини и Спарти велики део становника није имао политичка права, док су у краљевствима људи били поданици. Зато треба да се запитамо колико су заиста биле „слободне" старе политичке заједнице.

- **Може ли се Атина назвати демократском државом ако су жене, робови и досељеници били искључени из политичког живота?**
- **Шта је обичном човеку доносило већу политичку моћ: да буде грађанин у полису или поданик у краљевству?**

Истражи

Направи упоредну табелу са три колоне: Атина, Спарта и Македонско краљевство. За сваку државу одговори на четири питања:

- **ко је владао,**
- **ко је имао политичка права,**
- **како је била организована војска,**
- **на чему се заснивала моћ државе.**

На крају напиши у неколико реченица која је од ове три политичке заједнице била најзатворенија, а која најотворенија, и зашто.

У време Филипа II, Македонија је постала водећа сила на Балкану. Он је учврстио унутрашњу власт, проширио државу и реорганизовао војску. Главну снагу представљала је македонска фаланга, густо збијена пешадија наоружана дугим копљима – сарисама. Она је била нарочито ефикасна када је деловала заједно са коњицом. Филип је развио и опсадне технике за освајање градова, а своју моћ заснивао је на контроли путева, рудника и прихода које су они доносили.

У односима са грчким полисима, Филип II је комбиновао **дипломатију** и **војну силу**. Склапао је споразуме, стварао савезе и настојао да своју политику представи као закониту и прихватљиву у оквиру грчког политичког света. Врхунац његових подухвата у Грчкој била је победа код Херонеје 338. године пре нове ере. Следеће године створен је Коринтски савез, чиме је Македонија постала водећа сила у заједничкој политици егејског света.

Да ли знаш да...

У Атини је постојао поступак назван „остракизам"? Њиме су грађани могли да одлуче да нека особа, која је постала превише моћна или се сматрала опасном по државу, буде протерана из града на одређено време. Њено име записивало се на комад разбијене керамике, назван „остракон". Управо од те речи потиче и данашњи појам „остракизам".

Овај поступак уведен је како би се спречило да један човек стекне превелику власт и угрози атинску демократију.

Најјача држава на источном Балкану било је **Одриско краљевство**. Основано је у другој половини 5. века пре нове ере и обухватало је простор од унутрашње Тракије до обале Егејског мора. Владари су се ослањали на локалне поглаваре, прикупљање дажбина и контролу важних путева и пролаза. Захваљујући свом положају, Одриско краљевство било је важан чинилац у односима између грчких полиса и Македонског краљевства. У 4. веку пре нове ере његова моћ је ослабила услед унутрашњих подела, али и због македонске експанзије.

▲ Лав из Херонеје, споменик Тебанцима који су погинули у бици код Херонеје

Илирске заједнице на западном Балкану најчешће су биле организоване племенски, а њихови вођи су своју моћ заснивали на војној снази, угледу и савезништвима. Неки моћнији владари успевали су да уједине више племена и створе краљевства, нарочито на јадранској обали, где им је контрола над лукама и поморским путевима доносила велике приходе.

Најпознатија илирска држава било је краљевство Агрона и Теуте, које је свој успон доживело у 3. веку пре нове ере. Политика Агрона и Теуте, као и сукоби са грчким градовима и Римом, на крају су изазвали римску интервенцију. Последњи илирски краљ, Генције, учествовао је у римско-македонским ратовима на македонској страни, али је 168. године пре нове ере поражен и заробљен од стране Римљана. Племенске коалиције могле су да прерасту у праве државне облике, али су ипак биле слабије од зрелих и чвршће организованих држава.

Војни савези, хегемоније и дипломатија

Полиси су често склапали савезе. У почетку су они служили заједничкој одбрани, али су временом неки прерастали у средство превласти. Када би један полис почео да контролише средства, одлуке и снаге савезника, савез се постепено претварао у **хегемонију**, односно у надмоћ једне државе над другима.

Један од најмоћнијих савеза био је **Делско-атински савез**, касније познат и као Атински поморски савез. Основан је 478. године пре нове ере ради борбе против Персије. Савезници су давали бродове или новац, али је временом Атина све више стављала савез под своју контролу. Он је постепено постао средство атинске хегемоније, што показује и преношење савезничке ризнице са Делоса у Атину 454. године пре нове ере.

Насупрот њему налазио се **Пелопонески савез**, предвођен Спартом, који се заснивао на међусобном споразуму и снажној копненој војсци. Тако су се у 5. веку пре нове ере у Грчкој формирала два велика блока: Атина са својом флотом и мрежом савезника и Спарта са својим копненим снагама и савезницима са Пелопонеза.

▲ Атинска стела са списком погинулих у Пелопонеском рату, око 411. године пре нове ере.

Равнотежа моћи, друштво и привреда

Дуго времена у Грчкој је постојала равнотежа моћи и ниједан полис није могао трајно да се наметне другима. Када би се неки савез претворио у средство доминације, та равнотежа би била нарушена и повећавала се опасност од великог рата.

Тако је избио **Пелопонески рат** између Атине и Спарте, који је трајао од 431. до 404. године пре нове ере. Рат се, уз прекиде и примирја, водио у више фаза, а победник је била Спарта, која је добила и помоћ Персијанаца. Међутим, и Спарта је била исцрпљена и није успела да наметне превласт у грчком свету. У 4. веку пре нове ере уследили су нови покушаји успостављања хегемоније, међу којима и успон Тебе, али ниједна од тих сила није створила стабилан поредак.

Ратови и хегемоније одразили су се на друштво и привреду. Кроз дажбине и савезничке обавезе, ресурси су усмеравани ка најмоћнијем политичком центру. Дуготрајни ратови изазивали су људске губитке, уништавање пољопривреде, миграције и осиромашење. У краљевствима су владари јачали државу путем војне реорганизације и контроле ресурса.

Ова комбинација политичке централизације, војне силе и дипломатије у 4. веку пре нове ере променила је равнотежу на Балкану. То је отворило пут Македонији да постане водећа сила у региону, али је највећа промена тек следила – долазак Римљана.

Грчко-персијски ратови

Грчко-персијским ратовима назива се велики сукоб између Персијског царства и дела грчких полиса почетком 5. века пре нове ере. Првобитни узрок било је ширење Персије на обалу малоазијске области Јоније, где су се налазили грчки градови. Када су се они побунили против персијске власти, добили су ограничену помоћ Атине и Еритреје. Устанак је био угушен, али је персијски краљ одлучио да казни полисе који су се умешали. Тако је започео дуготрајан сукоб који је обележио историју грчког света.

Први велики поход завршен је битком код Маратона 490. године пре н. е. Ту су Атињани, уз помоћ Платејаца, поразили персијску војску. Победа је имала снажан морални значај, јер је показала да Персијанци нису непобедиви. После неколико година, персијски краљ Ксеркс припремио је много већи напад. Године 480. пре нове ере његова војска и флота кренуле су ка Грчкој. Део грчких полиса удружио је снаге ради заједничке одбране. На копну, код мореуза Термопили, мала грчка војска под вођством спартанског краља Леониде пружила је снажан отпор, али је била савладана. Кључни преокрет донела је поморска битка код острва Саламине. Грчка флота, предвођена углавном Атином, успела је да порази већу персијску флоту. Тиме је заустављено даље напредовање Персије морем и смањена је опасност за грчке полисе. Године 479. пре нове ере уследиле су још две важне победе: код Платаје у копненој Грчкој и код Микале на малоазијској обали.

Ратови су имали далекосежне последице. Атина је учврстила свој углед и постала водећа поморска сила, а Спарта је остала снажна копнена држава. Убрзо је, под вођством Атине, створен Делско-атички савез, који је најпре служио за наставак борбе против Персије, а касније се претворио у средство атинске превласти. Победа над Персијом снажно је утицала на Грке, који су је доживљавали као одбрану слободе и сопственог начина живота. Ипак, стара неслога међу полисима није нестала. Напротив, пошто је прошла заједничка опасност, она је поново избила на површину и изазвала нови велики сукоб међу Грцима.

Пелопонески рат

Пелопонески рат био је дуг и исцрпљујући сукоб између Атине и Спарте са њиховим савезницима, који је трајао од 431. до 404. године пре нове ере. Његови узроци лежали су у нарушеној равнотежи моћи у грчком свету. После грчко-персијских ратова, Атина се уздигла као снажна поморска држава и ставила Делско-атински савез под своју контролу. Спарта, која је била најпознатија копнена сила и предводила Пелопонески савез, са забринутошћу је посматрала успон Атине. Сукоб између ове две силе на крају је постао неизбежан.

У првој фази рата Спартанци су пустошили Атику, док се Атина ослањала на своју флоту и снабдевање морским путем. Становништво се повукло иза градских зидина; град је био пренасељен и избила је тешка куга. Од ње је умро и Перикле, један од најславнијих атинских државника. Ове околности знатно су ослабиле Атину.

Рат је настављен уз прекиде, примирја и нове сукобе. Посебно тежак ударац за Атину представљала је Сицилијанска експедиција (415–413. године пре нове ере), која се завршила катастрофом: флота је била уништена, а многи војници су погинули или били заробљени.

У последњој фази рата Спарта је добила финансијску помоћ од Персије. Тим средствима успела је да изгради снажнију флоту и нападне Атину на мору. Атинска превласт на мору постепено је сломљена. Године 405. пре нове ере атинска флота поражена је код Егоспотама, а следеће године Атина се предала. Рат је завршен победом Спарте.

Последице су биле тешке за читав грчки свет. Многи полиси су осиромашили, пољопривреда је била уништена, а број становника се смањио услед борби, болести и несигурности. Рат је подрио поверење међу полисима и ослабио идеју о заједничком грчком интересу. Пелопонески рат није донео грчком свету мир и равнотежу, већ дуготрајну слабост. То је касније отворило простор Македонском краљевству да постане водећа сила на Балкану.

Провери научено

1. Шта је био полис и који су били његови главни делови?
2. Који становници су имали политичка права у већини полиса, а који су били искључени?
3. Како је Филип II ојачао моћ Македонског краљевства?
4. Како је један војни савез могао да прерасте у хегемонију?

3. Римска експанзија и провинцијска консолидација на Балкану

Римско ширење на Балкану

Од 3. и 2. века пре нове ере Рим је постепено преусмеравао пажњу преко Јадранског мора ка Балкану и источном Медитерану. У почетку је желео да обезбеди пловидбу, трговину и везе са Италијом, јер су пиратство и чести сукоби на источној обали Јадрана угрожавали поморске путеве. Зато су прве римске интервенције биле усмерене ка илирском простору. У **Првом илирском рату** (229–228. године пре нове ере) Рим је наступио против Илира краљице Теуте и успоставио трајан утицај у делу приморских градова и на острвима. У Другом илирском рату (219. године пре нове ере) тај утицај је додатно учвршћен, а у Трећем илирском рату (168. године пре нове ере) сломљена је власт краља Генција. Тако је Рим стекао сигурна упоришта на Јадрану и створио услове за продор у унутрашњост Балкана.

▲ Римски амфитеатар у Драхију (данас Драч)

Одлучујуће за даље ширење били су ратови са Македонијом. У Другом македонском рату (200–197. године пре нове ере) римска војска, предвођена Титом Квинкцијем Фламинином, поразила је македонског краља Филипа V код Киноскефала 197. године пре нове ере. Овај сукоб показао је да се македонска фаланга тешко сналази на неравном терену и у бржим маневрима. У Трећем македонском рату (171–168. године пре нове ере) краљ Персеј је поражен код Пидне, а Македонија је изгубила независност.

Римљани су је поделили на четири области (мериде) како би спречили обнављање јаке централне власти. После пораза устанка претендента Андриска, 146. године пре нове ере, Македонија је коначно организована као провинција. Исте године Рим је сломио и отпор Ахајског савеза и разорио Коринт, чиме је постало јасно да ће владати и на југу. После Октавијанове победе код Акција 31. године пре нове ере и успостављања нове власти, балкански простор ушао је у стабилнији империјални оквир. Године 27. пре нове ере. Октавијан Август издвојио је јужну Грчку у посебну провинцију Ахају, са центром у Коринту, а Тракија је коначно анектирана 46. године нове ере, за време цара Клаудија. До средине 1. века нове ере језгро Балкана већ је било укључено у римски провинцијски систем.

▲ Сачуван део Виje Игнације код Радожде, струшки крај.

Освајања и војна организација

Римска власт на Балкану одржавала се пре свега преко војске. **Легија** је била основна тешка пешадијска јединица римске армије, али њена улога није се завршавала на бојном пољу. Она је чувала гарнизоне, градила путеве, мостове и логоре, преносила наређења и обезбеђивала државну власт у новоосвојеним областима.

У време Царства легије су биле сталне **јединице са трајним базама**, а поред њих деловале су и помоћне снаге, регрутоване из провинција. На Балкану је то имало посебан значај, јер се Рим након освајања Македоније и Грчке окренуо ка северу и дунавској граници. Тамо је долазило до честих сукоба са племенским савезима, па су били потребни стални логори, патроле и сигурно снабдевање.

У таквим условима војска је постала и важан економски фактор: гарнизони су трошили жито, стоку, дрво, метал и занатске производе, па су се око њих развијала тржишта и насеља. У раном Царству нарочито је важна била Мезија, а за време Домицијанових Дачких ратова подељена је на Горњу и Доњу Мезију. Римска администрација мењала се према војним потребама и притиску на граници.

Провинција као управна јединица

Провинција је била основни управни облик преко којег је Рим укључивао освојене земље у своју државу. Под надзором њеног

Да ли знаш да...

Римски путници често нису користили карту у данашњем смислу те речи. Уместо тога, имали су итинерариjум – списак градова, насеља, путних станица и растојања између њих. Такви спискови помагали су и обичним путницима и државним службеницима да лакше планирају путовање кроз Римско царство.

Римски путни систем симболично је почињао од „Златног миљоказа" на Римском форуму, одакле су се рачунала растојања. Римски путеви били су део уређеног система за кретање, управљање и контролу огромне државе.

▲ Надгробен споменик на римски центурион

Питања за дискусију

Римска власт донела је путеве, градове, сигурније комуникације и шира тржишта. Али, она је истовремено донела војно присуство, порезе, гарнизоне и зависност од државне управе. Због тога римску владавину не треба посматрати ни само као „напредак", ни само као „угњетавање".

- **Да ли римску власт на Балкану треба више разумети као освајање или као интеграцију у једну већу државу? Образложи.**
- **Ко је имао више користи од периода Pax Romana: градови и локалне елите или целокупно становништво? Образложи.**

управитеља прикупљани су **порези**, одржаван ред и примењивало се **римско право**. Међутим, Рим није слао велики број чиновника у сваку област; уместо тога ослањао се на градска већа и локалне елите, које су спроводиле државна наређења и посредовале између становништва и власти. Тако је Рим владао уз мање трошкове, а део локалних вођа стицао је углед, привилегије и приступ ширим мрежама у Царству. Македонија је добар пример постепеног развоја: након војног пораза уследила је контрола, затим оснивање провинције, а на крају и даље прецизирање управе. На западном Балкану Август је организовао једну широку провинцију названу Илирик, која је касније дељена и преуређивана према потребама државе. Са провинцијским режимом било је повезано и редовно опорезивање. Становништво је плаћало дажбине у новцу и натури, царине и друге обавезе, а војни систем захтевао је и стално снабдевање. Зато се привредни живот мењао: производња за тржиште постајала је важнија, транспорт и складишта добијали су већу улогу, а градови су постајали средишта управе и трговине.

Инфраструктура и урбанизација

Римска власт учвршћивала се и кроз **густу инфраструктурну мрежу**. Путеви су имали војну сврху, јер су омогућавали брзо кретање војске, али су имали и велики привредни значај, пошто су олакшавали превоз људи, робе и вести. Најпознатији пут на јужном Балкану била је **Виа Игнација**, изграђена у 2. веку пре нове ере. Полазила је из јадранских лука Драхиј и Аполонија, пролазила кроз Македонију, настављала према Тесалоники, а затим ка Тракији и даље према источном делу Царства. Са њом су биле повезане важне градске тачке и путни кракоји међу којима су се издвајали

▲ Хераклеја Линкестис, Битољ

Лихнид и Хераклеја Линкестис, а долински правац дуж Вардара водио је ка Стобију и даље према северу. У средишту Балкана посебно је био важан и путни правац познат као **Виа Милитарис** или **Виа Дијагоналис**, који је повезивао дунавски простор, Наис (данашњи Ниш), Сердику (данашњу Софију), Филипопољ (данашњи Пловдив) и Адријанопољ (данашње Једрене) са Босфором. Захваљујући овим путевима, Балкан је постао важно комуникационо чвориште између реке Дунав, Јадранског мора, Егејског мора и Мале Азије. Са развојем путева развијали су се и градови. У њима су грађени форуми, базилике, терме, позоришта, амфитеатри, храмови, водоводи и јавне чесме. Неки градови добијали су статус **колоније** или **муниципија**, што им је доносило правне повластице и уређену самоуправу. Археолошки остаци у ширем региону сведоче о том развоју кроз јавне грађевине, натписе, новац и путне станице.

Романизација и Pax Romana

Интеграција балканских провинција у римски свет одвијала се кроз право, администрацију, војску, градски живот и свакодневне навике. Овај процес није био једнак свуда. Најизраженије се уочавао у градовима, поред гарнизона и дуж главних путева, где су живели службеници, трговци, ветерани и занатлије. У сеоским областима промене су биле спорије и зависиле су од привредних веза и близине градских центара.

▲ Приказ римских легионара на рељефу.

Романизација се огледала у ширењу римских правних и управних облика, коришћењу латинског језика у војсци и администрацији, римским личним именима код дела становништва и у градским институцијама уведеним по римском узору. Ипак, у источним областима грчки језик и културна традиција остали су веома снажни.По завршетку службе, ветерани су се често насељавали у провинцијама и доносили капитал, војне и привредне везе, и нови начин живота. Временом је растао и број провинцијских становника са **римским грађанским правом**, а 212. године, едиктом

Истражи

На историјској карти означи места и правце који се помињу у лекцији: Јадранско море, Македонију, Коринт, Тракију, Дирахиј, Аполонију, Лихнид, Хераклеју Линкестис, Стоби, Тесалонику, Наис, Сердику, Филипопољ и Адријанопољ. Испод карте направи кратку временску линију са следећим догађајима: Први илирски рат, битка код Киноскефала, битка код Пидне, стварање провинције Македоније, издвајање Ахаје и анексија Тракије. На крају, у неколико реченица објасни зашто је Риму било толико важно да контролише и поморске путеве и унутрашње копнене везе на Балкану.

▲ Римска војна диплома од бронзе, документ о римском грађанству

▲ Октавијан Август, брош од полудрагог камена

цара Каракале, то право је проширено на све слободне становнике Царства.

У таквим околностима обликовао се период који називамо **Pax Romana**, односно „римски мир". Он није значило потпуно одсуство ратова, јер су сукоби и даље постојали, нарочито на границама. Ипак, током 1. и 2. века нове ере у великом делу Царства владали су већа сигурност, уређене комуникације и предвидиви услови за трговину. За балканске провинције то је донело безбедније путеве, шире тржиште и развој занатства и услужних делатности. Међутим, користи нису биле равномерно распоређене. Део локалних елита напредовао је захваљујући градским службама и сарадњи са државом, док је сеоско становништво често осећало терет пореза и зависност од великих поседа.

Илирски ратови

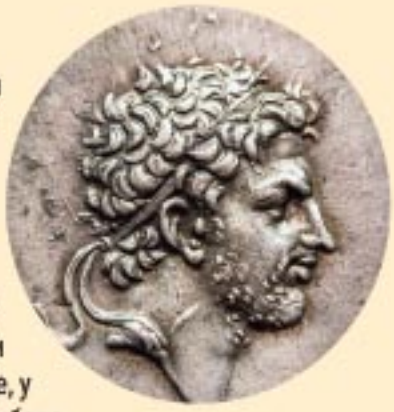
Илирски ратови били су низ сукоба који су вођени између Рима и илирских владара на источним обалама Јадранског мора у 3. и 2. веку пре нове ере. Они су имали велики значај јер се Рим преко њих први пут чврсто умешао у прилике на западном Балкану. Илири су контролисали важне луке, острва и поморске путеве; њихови владари изводили су брзе поморске нападе и вршили притисак на трговину и пловидбу. То је угрожавало интересе грчких градова на Јадранском мору, а касније и везе Рима са источним Средоземљем. Разлог за прву римску интервенцију било је ширење власти краљице Теуте. После смрти краља Агрона, она је владала у име малолетног наследника и наставила активну политику илирске државе. Илирски напади на трговачке бродове и приобалне градове навели су Рим да пошаље посланике, а затим и војску. У Првом илирском рату (229–228. године пре нове ере) Рим је брзо постигао успех. Велики број грчких градова и острва прешао је под римску заштиту, чиме је Рим стекао прва сигурна упоришта на источном Јадрану. Мир није дуго трајао. У Другом илирском рату (219. године пре нове ере) римска војска кренула је против Деметрија са Фароса, који је обновио илирску активност на мору и покушао да ојача свој положај. И овај сукоб завршен је римском победом. Деметрије је поражен и побегао, а римски утицај се још више учврстио. Трећи илирски рат вођен је 168. године пре нове ере, када се Рим сукобио са краљем Генцијем. Он је покушао да обнови моћ илирске државе и ступио је у савез са македонским краљем Персејем, који је у исто време ратовао против Рима. Међутим, римска војска поново је била надмоћнија. Генције је поражен и заробљен, а његово краљевство се распало. Последице Илирских ратова биле су трајне. Рим је обезбедио пловидбу Јадранским морем, успоставио утицај у важним приобалним центрима и створио услове за даље продирање у унутрашњост Балкана. Ови ратови показали су да Рим постаје важан војно-политички чинилац. Тако је започео дуг процес током којег је Балкан постепено ушао у римску сферу утицаја.

Провери научено

1. Зашто је Рим најпре интервенисао у илирском простору и на источном Јадрану?
2. Шта се догодило са Македонијом после пораза Персеја?
3. Какву улогу су имали римска војска и провинцијска организација у управљању Балканом?
4. Шта значе појмови романизација и Pax Romana и зашто се они нису једнако осећали у свим областима?

Римско-македонски ратови

Римско-македонски ратови вођени су између Римске републике и Македонског краљевства у 3. и 2. веку пре нове ере. Они су одредили политички развој Балкана, али и грчког света, јер је њима окончана самостална моћ Македоније и започела римска превласт на истоку. У периоду после Александра Македонског, Македонија је и даље била једна од најмоћнијих држава у региону, али се Рим, који је већ учвршћивао свој положај на Јадранском мору, све више мешао у унутрашње прилике на Балканском полуострву. Први римско-македонски рат вођен је од 214. до 205. године пре нове ере, у време када је Рим био заокупљен Другим пунским ратом против Ханибала. Македонски краљ Филип V покушао је да искористи ту ситуацију и прошири свој утицај ка западу. Сукоб није донео одлучујућу победу ниједној страни, али је показао да ће римско-македонски сукоб наставити. Прави преокрет догодио се у Другом римско-македонском рату (200-197. године пре нове ере). Тада је Рим наступио одлучније, па је 197. године пре нове ере римска војска под вођством Тита Квинкција Фламинина поразила краља Филипа V код Киноскефала. Ова битка показала је да је македонска фаланга мање покретљива и да се теже сналази на неравном терену од римске легије.

Након овог пораза Македонија није нестала, али је била ослабљена. Касније је краљ Персеј покушао да поново ојача државу. То је изазвало Трећи римско-македонски рат (171–168. године пре нове ере). Одлучујућа битка одиграла се код Пидне 168. године пре нове ере; у њој је римска војска поразила Персеја. После ове победе Рим је укинуо македонску монархију и територију поделио на четири области како би спречио обнављање јаке централне власти.

Последњи покушај обнове краљевства био је устанак Андриска. И тај покушај је био угушен, па је 146. године пре нове ере Македонија постала римска провинција. Исте године Рим је разорио град Коринт, чиме је јасно показано да дотадашње силе више не могу да му се супротставе.

Римско-македонски ратови имали су далекосежне последице. Њима је окончана политичка самосталност Македоније, а Рим је постао главна сила на Балкану и у свету источног Средоземља.

4. Друштва балканских народа

Род, племе и аристократија

У античко доба на Балкану су постојала два главна начина друштвеног организовања. Први је био **родовско-племенски**, у коме су најважније биле сродничке везе, савези и лична верност; такав облик био је чест у Илирији, Тракији и раној Македонији. Други је био **градско-полиски**, карактеристичан за јужни Балкан. Тамо је положај човека зависио од тога да ли је припадао граду и да ли је имао право да учествује у његовим институцијама.

У пракси су се ова два начина често преплитала. И у полисима су постојале снажне родовске и личне везе. С друге стране, и у краљевствима и у племенским заједницама постепено су се појављивала чврша политичка средишта и језгра управе.

▲ Македонски племићи на гозби, фреска из Агиос Атанасиоса, Грчка

У родовско-племенском друштву, **род** и **племе** били су основа заједнице. Они су пружали заштиту и осећај припадности. Ауторитет се заснивао на пореклу, војној способности, личном угледу, имовини и могућности да се деле плен и дарови. Тако се постепено стварало раслојавање: из заједнице се издвајао узак круг угледних људи и војсковођа који су временом постајали **наследна елита**.

Код Илира, племена су била самоуправне заједнице са својим старешинама и вођама. У време рата или спољне опасности могао се појавити моћнији **поглавар** који је уједињавао више племена. Војне вође и њихови најближи сарадници стицали су трајну предност: контролисали су утврђења, путеве, руднике, земљу и везе са суседима. На тај начин стварала се подела између елите, која је предводила и заповедала, и слободног становништва, које је ратовало и давало доприносе.

Код Трачана је постојало много племена и велика политичка расцепканост. Ипак, и тамо су се појављивали шири савези и краљевства. Они су обједињавали више племена, нарочито када је била потребна заједничка војна команда. Друштвене разлике јасно се уочавају у богатим гробницама и хумкама, у оружју, даровима и раскошним погребним обичајима. Ратовање и најамничка служба додатно су јачали војну елиту, која је стицала богатство и углед кроз плен, награде и политички утицај.

Истражи

Направи упоредну шему за четири групе: атински грађани, метеци, Спартијати и хелоти. За сваку групу запиши: да ли је била слободна,да ли је имала политичка права,чиме се најчешће бавилаи каква је била њена улога у држави. На крају, у неколико реченица објасни шта ова упоредба показује о односу између правног статуса, рада и политичке моћи у античким друштвима.

Код Македонаца, нарочито у архајском и класичном периоду, постепено се прелазило са племенских односа на чвршћу монархијску организацију. На челу је стајао **краљ**, али је његова моћ зависила од односа са племством, од способности да организује војску и да распоређује земљу, почасти и дужности. Са развојем државе обликовала се јаснија подела: на једној страни налазио се круг **аристократа**, повезаних са двором и коњицом, а на другој слободни људи који су чинили пешадију. **Војска** је постала једно од главних средстава повезивања људи са државом, али и њиховог друштвеног раслојавања. Лојалност се награђивала, а награде су још више наглашавале неједнакост.

▲ Златно благо из Панађуришта, Бугарска

Остаци родовских група и аристократских традиција постојали су и у грчким полисима. Међутим, тамо је положај човека све више зависио од припадности граду и учешћа у његовим институцијама. Аристократија се и даље издвајала богатством и угледом, али је у многим полисима најважнија постала разлика између грађана и негрђана.

Грађанство, демос и метеци

У полисима је најважније било да ли неко има **грађански статус**. Грађанство је подразумевало личну слободу и право учешћа у скупштини, судству, као и у избору и контроли власти. У Атини у 5. веку пре нове ере постојале су три велике групе: **грађани, метеци и робови**.

Демос, односно грађанско тело, имао је главну улогу у институцијама полиса. Међутим, политичка права нису припадала свима; зависила су од пола, порекла и правног статуса. Иако су биле слободне, жене нису учествовале у скупштини и нису имале иста јавна права као мушки грађани.

Метеци су били досељени становници без грађанских права, који су се бавили трговином, занатством и услужним делатностима. Били су важни за привреду, али нису учествовали у политичком

Да ли знаш да...

Банкар Пасион један је од најпознатијих примера друштвеног успона у Атини. Он је најпре био роб у Пиреју, а затим је ослобођен и постао успешан банкар. Касније је управљао познатом банком и поседовао радионицу за израду штитова. Својим богатством и услугама које је пружао држави стекао је велики углед, па су му Атињани доделили грађанство, како њему тако и његовим потомцима. У атинском друштву човек који није био рођен као грађанин ипак је могао да стекне богатство, углед и важно место у јавном животу.

Питања за дискусију

У античким друштвима људи нису имали исти статус нити иста права. Неки су учествовали у власти, други су обављали војну службу, а трећи су носили главни терет рада, али су били искључени из политичког одлучивања. Зато није довољно поставити питање ко је био богат или сиромашан, већ и ко је био слободан, зависан или искључен.

- **Који облик зависности је тежи: ропство у полисима или зависан положај хелота у Спарти? Образложи.**
- **Да ли се једна држава може сматрати стабилном ако се ослања на рад група које немају политичка права?**

▲ Брежуљак Пникс у Атини где се састајала атинска Скупштина; десно се види говорница.

одлучивању. Имали су посебне обавезе, плаћали су дажбине и зависили су од покровитеља – грађанина. Код њих се јасно види разлика између привредне улоге и политичке припадности: човек је могао бити користан полису, а ипак остати изван грађанског тела.

Спарта је имала другачији систем. Пуна права имали су само **Спартијати**, уски слој грађана-ратника са строгим системом војне обуке и заједничким обавезама. **Перијеци** су били слободни становници околних насеља који нису имали политичка права, али су имали важну улогу у занатству, трговини и локалној привреди. **Хелоти** су били зависно становништво везано за земљу и производњу; њихов рад представљао је материјалну основу живота Спартијата.

Робови и зависне категорије

Ропство је било широко распрострањено у многим грчким полисима. Робови су могли бити ратни заробљеници, купљени на тржишту или рођени у ропству. Радили су у домаћинствима, на њивама, у радионицама, рудницима и јавним службама. Њихов положај није свуда био исти, али су сви имали једну заједничку особину: били су зависни и нису имали никаква политичка права. Њихов рад и кретање били су под туђом контролом, а лична слобода строго ограничена. Понекад су могли бити ослобођени, али ни тада нису постајали једнаки грађанима.

▲ Атинска породица, рељеф на надгробној стели

Хелоти у Спарти представљали су посебан облик зависног становништва. Били су везани за земљу и морали су да предају део својих производа. Нису имали политичка права нити слободу кретања, али су имали основно право на живот и имовину. Спартански поредак могао је да опстане управо зато што је располагао сталном радном снагом чији је труд одржавао привреду.

У Тракији и Илирији зависност је често имала другачији облик. Није увек била јасно правно уређена, већ се више заснивала на личној и политичкој потчињености. То је подразумевало дажбине

у натури, војну пратњу, признавање власти поглавара или краља и зависност од контроле над разменом и пленом. У појединим областима постојала је и трговина робовима.

Палата, породица и патријархат

У монархијским срединама **палата** је била средиште власти. Око краља окупљао се круг пратилаца и племића. Они су добијали службе, земљу, плен и престиж, а заузврат су пружали лојалност и војну подршку. Палата је била дом владара, али и место одакле се одржавао поредак у држави. Краљ је учвршћивао своју власт даровима, браковима, почастима и војним дужностима.

У Македонији се то јасно види кроз **хетаире**. Они су представљали елитни слој повезан са двором и коњицом, док је слободно становништво било организовано у пешадију. Војска је била место на којем се друштвени статус претварао у политичку моћ. И код Илира и Трачана постојала је слична логика. Моћнији поглавари и краљеви стварали су мреже зависности са локалним старешинама, окупљали војне дружине и контролисали приступ ресурсима и трговачким везама. Погребни обичаји, оружје и раскошни предмети били су важни показатељи положаја јер су јавно истицали ранг свог носиоца.

Основна ћелија друштва, и у полисима и у монархијама, била је **породица**, односно домаћинство. Кроз наслеђивање, својину, брак и сродничке везе, моћ се преносила са генерације на генерацију. Преовладавао је **патријархат**, али он није свуда изгледао исто. У Атини су жене биле ограничене у јавном и политичком животу. Најчешће су биле везане за дом, домаћупроизводњу и верске улоге. У Спарти су жене имале шири простор у јавном животу, делом због војног карактера државе и дугих одсустава мушкараца. У монархијским срединама жене из владарских породица могле су да шире свој утицај путем династијских бракова, сродничких веза и дворске политике, иако је формална власт најчешће остајала у мушким рукама.

Друштва античког Балкана разликовала су се према томе ко је контролисао земљу и ресурсе, ко је заповедао војском и да ли се припадност заснивала на родовско-племенским везама или на грађанском статусу. Разлике међу њима нису биле само културне, већ су зависиле и од начина на који је свака заједница уређивала власт, рад и друштвене односе.

▲ Атичка ваза са приказом радника који беру маслине

▲ Брачни пар и сцена борбе. Детаљ мермерног саркофага из Тесалонике

Провери научено

1. Која су била два главна начина друштвеног организовања на Балкану у античко доба?
2. Које су групе чиниле становништво Атине у 5. веку пре нове ере?
3. Каква је била разлика између Спартијата, перијека и хелота?
4. Како су палата и породица доприносиле одржавању друштвеног поретка у монархијама?

5. Привредне делатности и трговачке мреже

Привреда у античко доба представљала је мрежу међусобно повезаних делатности: обраду земље, прераду производа, занатство, локалне пијаце, луке и далеке трговачке руте. Сваки део те мреже подржавао је следећи. Село је обезбеђивало храну и сировине, а радионице су храну и сировине прерађивале у производе за употребу и продају. Град је уређивао тржишта, складишта, мере, порезе и безбедност путева. Највеће промене настајале су када је производња стварала вишак. Тада се тај вишак износио изван локалне средине и продавао на ширем тржишту.

Пољопривредна производња

Привреда се највише ослањала на пољопривреду. Основне намирнице били су пшеница, јечам, махунарке, поврће и воће. У приморским областима и на острвима снажно су били развијени виноградарство и маслинарство. У Средоземљу су винова лоза и маслина имале посебан значај. Од њих су се добијали вино и уље, производи који су могли дуго да се чувају и лако преносе. Због тога су представљали важну робу за размену. Користили су се и у верским обредима и доносили углед појединцима и градовима.

▼ Реконструкција античке пресе за маслиново уље

Производња је зависила од природних услова и начина обраде земље. У равницама су се највише гајиле житарице, док су се у брдовитим и каменитим пределима правиле терасе и мале парцеле за винову лозу и маслине. Радови су се обављали у складу са годишњим добима: орање, сетва, жетва, берба грожђа

и маслина, а затим пресовање, ферментација и складиштење. Вишкови жита и уља често су прикупљани као дажбине и усмеравани ка градовима, војсци или трговини. Тако се учвршћивао положај оних који су контролисали складишта и превоз.

То показује да су село, радионица и град били тесно повезани. Да би се производи чували и стизали на велике удаљености, биле су потребне посуде, печати, складишта, путеви и бродови. Све то подстицало је грнчарство и друге занате. Израђивале су се амфоре, великепосуде за складиштење, мерне посуде, пресе и жрвњеви. Велики број амфора и печата на посудама показује да је производња била организована и да је трговина била добро развијена.

▲ Античко сидро из западног дела црноморског региона

Пијачна размена

Пијаца је била уређено место за размену. Тамо су се доносили производи из околине, али и роба из удаљених крајева. На пијаци су се договарале цене, грађено је поверење међу трговцима и праћено је снабдевање града. У грчким полисима агора, односно главни градски трг и пијаца, често је била средиште јавног живота. Тамо су се налазиле тезге и радионице, али су се одржавали и скупови и водили управни поступци.

Привреда није могла да функционише без правила. Градови су прописивали мере и тегове, надзирали тржиште и кажњавали преваре. Понекад су пратили и продају важних производа, као што су жито, со и метали, како би спречили несташице.

Појава **кованог новца (монета)** представљала је велику прекретницу. Он је био стандардни знак вредности и олакшавао је плаћање. У различитим областима користио се различит новац, али су неке монете постале шире прихваћене. Разлог за то било је поверење у њихову тежину, чистоћу метала и моћ града који их је ковао. И поред тога, натурална размена није нестала. Нарочито у сеоским срединама, људи су и даље плаћали житом, уљем, стоком, радом или услугама. Ипак, новац је олакшао прикупљање пореза, исплату војника и радника, као и задуживање и узимање кредита.

▲ Мозаик са рибаром, Тесалоника

▲ Реконструкција дела брода са амфорама сложеним за транспорт

▲ Атинска сребрна тетрадрахма, чувена „сова"

Лука је представљала кључну везу између копна и поморских путева. У њу су пристајали бродови, обављао се утовар и истовар робе, складиштили се производи и наплаћивале царине и таксе. Ту су се уговарали и нови трговачки послови. Велике луке имале су магацине, пијачне просторе и управне зграде. Грађени су лукобрани и молови ради заштите од ветра и таласа. Такве грађевине биле су показатељ богатства и добре организације. Без безбедне луке није било ни сигурне поморске трговине.

Трговачки путеви

Између села и оближњих градова постојала је **локална размена**. Размењивали су се жито, стока, дрво, керамика, со, метални предмети, кожа и вуна. Превоз се обављао колима, товарним животињама или мањим пловилима. Таква размена носила је мањи ризик и ниже трошкове, а везе су често биле личне, преко рођака, суседа или познатих посредника. Размена је одржавала свакодневни живот у граду и обезбеђивала храну, огрев, грађевински материјал и алат.

Трговина на даљину повезивала је Јадранско, Егејско и Црно море, као и обале источног Средоземља. За њу су били потребни бродови, искусне посаде, сигурне луке, складишта и добро познавање цена и потражње. У тим мрежама најчешће су се превозили производи високе вредности у односу на тежину, као што су вино, уље, метали и квалитетна керамика. Када је постојала велика потреба, превожена је и масовна роба, нарочито жито.

Добит од трговине на даљину била је велика, али су велики били и ризици. Било је олуја, бродолома, пиратства и ратова. Због тога је трговина често зависила од политичке моћи. Градови са јаком флотом или чврстим савезима лакше су штитили трговачке путеве и наметали услове размене.

Колонизација

Колонизација је представљала оснивање нових насеља од стране једног града-матице. Она су најчешће подизана на обалама са добром луком и приступом плодној земљи или сировинама. Разлози су били различити: недостатак обрадивог земљишта, пораст становништва, политички сукоби или жеља за контролом важних трговачких тачака. **Колонија** се оснивала уз вођу-оснивача и верске обреде који су потврђивали везу са **матицом**. Та веза се настављала кроз култове, празнике, дипломатске односе и трговину. Ипак, колонија се развијала као посебна заједница са сопственим интересима.

Економски ефекат био је двострук. Отварао се приступ новим земљама и ресурсима, као што су жито, дрво, металне руде, со и риба. Истовремено се ширила трговачка мрежа и повећавао круг контаката. Колоније су постајале мост између грчких градова, староседелачког становништва и трговаца са других обала. То је омогућавало размену технологија, стилова керамике, градитељских

Да ли знаш да...

Атинске сребрне тетрадрахме, познате као „сове", биле су међу најпознатијим монетама у античком свету. На једној страни била је приказана богиња Атена, а на другој сова, њен препознатљив симбол. Ове кованице користиле су се не само у Атини већ и у многим другим крајевима, јер су трговци имали поверења у њихову тежину и чистоћу сребра.

решења и животних навика; али је било и сукоба око земље, спорова око лука и отпора локалног становништва. Колонизација је понекад била процес испуњен преговорима, прилагођавањима, а често и напетостима.

▲ Античка лука са лучким грађевинама, магацинима и трговачким просторима, илустрација.

Урбанизација и градски живот

Урбанизација означава успон градова и развој градских функција и грађевина: тржишта, радионица, складишта, лучких служби и јавних зграда. Град је био место где су се сливали људи, роба и информације. Што се трговина више ширила, то су се више развијали и занати. Занатлије и трговци постајали су важне групе у градској средини, заједно са морнарима, носачима и писарима. Њихов рад омогућавао је свакодневно функционисање града, а у време привредног успона могли су и да се обогате.

Истражи

На карти означи четири простора: Егејско море, Јадранско море, Црно море и источни Медитеран. Затим изабери један производ – жито, вино, уље или метал – и објасни којим путевима је могао да стигне од места производње до неког удаљеног тржишта. У неколико реченица опиши шта је било потребно да тај производ стигне до купца: производња, посуде, превоз, лука, тржиште и безбедност пута.

Трговачки живот пратимо кроз материјалне остатке: амфоре за вино и уље, тегове и мере, монете, печате на посудама, магацине и лучке грађевине. У неким градовима формиране су посебне четврти са радионицама и складиштима, а луке су постајале продужетак пијаце. Већа производња стварала је већу размену, а она је захтевала боље уређен град. Моћнији градови могли су да финансирају јавне грађевине, као што су храмови, тремови,

Питања за дискусију

Привреда у антици није зависила само од тога да ли је нешто произведено. Подједнако важни били су складиштење, посуде, луке, путеви, мере, новац и политичка безбедност. То значи да се богатство није стварало само на њиви, већ и кроз контролу кретања робе.

- **Шта је било важније за богатство једног града: плодна околина или добра лука? Образложи.**
- **Да ли је колонизација више користила градовима-оснивачима или је стварала више сукоба са локалним становништвом?**

▲ Пећ из грнчарске радионице, Бјала, Бугарска

путеви и чесме. Такве грађевине имале су практичну намену, али су истовремено показивале богатство и амбиције заједнице.

Остаци грчке колоније Хистрије код Констанце, Румунија

Привредне мреже у антици треба посматрати као целину. Основа је била пољопривреда. Занати су представљали везу која је претварала вишак у робу за продају. Трговачки путеви били су артерије којима су се кретали производи и богатство. Колонизација је ширила ту мрежу, а град је, на крају, био место где су се сви ти процеси сливали и гдесе њима управљало. Када би једна карика ослабила, на пример због слабе жетве, рата, пиратства или блокаде мореуза, последице су се осећале у читавој мрежи. Оне су се одражавале на цене, тржиште, политику и свакодневни живот.

Провери научено

1. Који су били главни пољопривредни производи у античко доба и зашто су неки од њих били погодни за далеку трговину?
2. Какву су улогу имали агора и лука у привредном животу града?
3. Како је ковани новац олакшао размену, наплату пореза и исплату војника и радника?
4. Како су колонизација и урбанизација утицале на ширење трговачких мрежа?

6. Антички религијски системи на Балканском полуострву

Основни облици веровања

У античком свету преовлађивао је **политеизам**, односно веровање у више богова. Свако божанство имало је своју област деловања: нека су се повезивала са небом, морем или пољопривредом, друга са плодношћу, ратом, подземним светом или заштитом града и дома. **Пантеон** је назив за скуп божанстава које је поштовала једна заједница. Међутим, он није свуда био исти: исто божанство могло је у другом граду или областиимати различито име, епитет или локални облик. Зато античка религија није имала једну јединствену догму нити један обавезан свети текст. Најважније је било да се обред изведе правилно: на одговарајућем месту, у одређени дан и према утврђеном реду.

▲ Плочица са приказом богатог политеистичког култа

Религија је била дубоко укорењена у свакодневни живот. Није се одражавала само на храм, већ и на дом, породицу и рад. Светилишта, олтари и храмови били су видљива средишта заједнице. Тамо су приношене жртве, упућиване молитве, остављани дарови и обележаване војне победе, уговори или важни догађаји. Поред јавних, постојали су и кућни култови повезани са огњиштем, прецима, рађањем, браком и погребним обредима. Тако је религија повезивала приватни живот породице са јавним животом заједнице.

▼ Остаци Аполоновог храма у светилишту у Делфима

Питања за дискусију

У античко доба религија није била одвојена од јавног живота. Али, поред јавних култова, људи су тражили и личну заштиту, прочишћење и наду кроз мистеријске култове и пророчишта.

- **Шта мислиш да је људима било важније: правилно извршавање јавног обреда или лично осећање заштите и спасења које су нудили мистеријски култови? Образложи.**
- **Да ли је римска власт прихватањем и прилагођавањем локалних култова показивала верску толеранцију или је то било средство да лакше влада? Образложи.**

Истражи

Направи упоредну шему за три религијска облика која се помињу у лекцији: јавни градски култ, мистеријски култ и локални аутохтони култ. Истражи на интернету и запиши за сваки од њих: где се обављао, ко је могао да учествује, какви су се обреди обављали, какву је улогу имао у животу заједнице. На крају, у неколико реченица објасни по чему се религија као јавна обавеза разликује од религије као личне потраге за заштитом и надом.

У грчком свету, поред локалних традиција, постојао је и шири религијски простор. **Панхеленска светилишта**, као што су Делфи и Олимпија, окупљала су људе из многих различитих полиса; иако обреди и празници нису били исти свуда, најважнији богови били су поштовани на читавом простору грчког света. Сваки град имао је свој верски календар, своја заштитничка божанства и своја значајна светилишта. Античка религија је истовремено била и локална и заједничка за ширу територију.

Култови, жртвовања и празници

Култ представља уређен начин поштовања божанства кроз молитве, приносе, жртве, процесије, празнике и посвете. Свето место могло је бити велики храм у граду, али и олтар на неком брду, у пећини, шуми или планинском превоју. Многи култови били су повезани са природом, па је светост места често зависила од предања и његове старости. У светилиштима су постојала правила: ко сме да уђе, када се обавља обред, шта је дозвољено унети и ко је одговоран за жртву. У грчким градовима свештеници и други службеници најчешће су деловали у оквиру градских институција. Зато су религија и политички живот били тесно повезани.

Централно место јавне религије заузимало је **жртвовање**. Најчешће су приношене животињске жртве, али и вино, уље, жито, мед, воће и колачи. Један део приноса посвећивао се богу, а остатак су делили учесници. Жртвовање је било и верски чин и друштвени догађај. Њиме се потврђивао поредак у заједници: знало се ко предводи процесију, ко приноси жртву и ко учествује у заједничкој гозби. **Празници** су били повезани са календаром, годишњим добима, жетвом, виноградарством, сточарством и важним данима града. У њих су често били укључени атлетска такмичења, музика, хорови, драмске представе и јавне гозбе. Тако је религија утицала и на образовање и уметност.

У римском свету основна замисао била је одржавање мира са боговима, односно правилног односа између заједнице и божанстава. Римљани су веровали да ће држава бити успешна ако се обреди изводе тачно и ако се богови поштују према утврђеним правилима. У поређењу са другима, римска религија била је чвршће организована. Постојали су **свештенички колегијуми**, као што су понтифекси и аугури: понтифекси су се бринули о правилима јавног култа и календару, док су аугури тумачили знакове који су сматрани божанским порукама. У важним приликама посматран је лет птица, грмљавина и друге необичне појаве. Ако би се неки знак сматрао неповољним, обред је могао бити поновљен. Овакав ритуални приступ омогућио је Риму да лакше прихвата нове култове, све док они нису нарушавали јавну стабилност и оданост држави.

Мистеријски култови и пророчишта

Поред јавних, у античко доба постојали су и мистеријски култови. У њих се приступало кроз иницијацију, односно посвећење, а део обреда био је тајан. Учесници су очекивали личну заштиту и бољу судбину после смрти. Ови култови нису замењивали јавну религију града, већ су је допуњавали. Човек је истовремено могао да учествује у градским празницима, кућним обредима и неком мистеријском култу.

Најпознатије су биле **Елеусинске мистерије**, повезане са Деметром и Персефоном. Њихова симболика била је везана за пољопривредни циклус, нестајање семена у земљи и његово поновно клијање. Овај природни ритам тумачен је као знак обнове и наде. Иако је тачан садржај најважнијих обреда остао тајна, познато је да су мистерије имале сложену организацију, процесије, обреде прочишћења и посебан простор за иницијацију.

▲ Светилиште Великих богова на Самотраки

Важан мистеријски центар била је и Самотрака, острво у северном Егејском мору, познато по светилишту Великих богова. Његов култ привлачио је људе из различитих крајева и уживао широк углед. У свету честих путовања, трговине и опасности на мору, оваква светилишта пружала су људима осећај сигурности и заштите. Зато су се мистеријски култови нарочито ширили у временима појачане покретљивости, када су се људи често кретали између различитих градова и области.

Пророчишта су представљала другу важну страну античке религије. У њима су појединци или заједнице тражили савет од богова у вези са браком, путовањем, колонизацијом, ратом, имовином или неком другом одлуком. Делфи, најпознатије пророчиште, имали су велики утицај на политички живот грчког света. Тамо су долазили владари, градови и појединци, а светилиште је постало и место престижа, где су остављани богати дарови и подизани споменици. Додона у Епиру била је старо Зевсово пророчиште са локалним обележјима. Тамо су пронађене бројне оловне плочице са питањима која су људи постављали боговима.

Да ли знаш да...

У Додони је пронађено више од 4.000 оловних плочица са питањима која су људи постављали боговима. На овим малим, танким оловним плочицама људи су записивали бриге из свакодневног живота: брак, развод, рађање деце, здравље, путовања, посао, избор занимања, војну службу и пољопривредна питања. Међу њима је било и много питања повезаних са жетвом, плодношћу земље и обезбеђивањем хране. Различити рукописи и дијалекти на плочицама показују да су у пророчиште долазили људи из разних крајева.

▲ Оловне плочице из Додоне са питањима и молбама упућеним пророчишту

▲ Вотивни рељеф са приказом Тракког хероја

Аутохтони култови, синкретизам и римска интеграција

У другим балканским областима поштована су и **аутохтона**, односно **локална божанства**. Она су често била повезана са планинама, рекама или изворима, са плодношћу земље и заштитом заједнице. Важну улогу имали су и херојски преци или локални заштитници. Такви култови били су тесно повезани са територијом и историјским сећањем њених становника.

Ширењем хеленистичких држава, а касније и Рима, ови култови нису нестали. Напротив, многи од њих прилагодили су се новим условима. Почео је да се јавља **синкретизам**, односно спајање и приближавање различитих религијских традиција. Локално божанство могло је добити грчко или римско име, док је његово старо значење настављало да живи у истом светилишту и истој заједници. Религијска или политичка промена није подразумевала потпун прекид са претходним традицијама.

Добар пример таквог прилагођавања јесте „Трачки херој", често приказиван као коњаник на рељефима и споменицима. Његов култ био је широко распрострањен у балканским провинцијама Римског царства. Истовремено, римска власт ширила је и **царски култ**, односно организовано поштовање цара и његове породице као симбола државе и оданости њој. У провинцијским градовима овај култ био је повезан са градским већима, локалним елитама и јавним церемонијама.

У балканским градовима створен је разноврстан религијски пејзаж. У њему су истовремено постојали традиционални култови, локална божанства, римски државни обреди и култови који су се ширили путем војске, трговине и кретања становништва. Градови као што је Стоби показују да је религијска разноврсност била трајна појава провинцијског живота. Старе традиције наставиле су да живе, а нови облици поштовања уклопили су се у шири поредак Римског царства.

▲ Део Августеума, храма посвећеног култу цара Октавијана Августа, у античком граду Нарони код данашњег Метковића, Хрватска

Провери научено

1. Шта значи политеизам и шта је пантеон?
2. Какву су улогу имали култови, жртвовања и празници у античким заједницама?
3. По чему су се мистеријски култови разликовали од јавне религије града?
4. Шта значе појмови „синкретизам" и „царски култ" у римско доба?

7. Материјална култура Балкана у претклasично доба

Претклasично доба обухвата дуг праисторијски и раноисторијски период који је претходио класичној епохи. За то време постоји мало писаних извора, а понекад их уопште нема, па зато највише сазнајемо из **материјалне културе**. У њу спадају насеља, куће, посуде, алатке, оружје, накит и гробови.

Такви остаци пронађени су широм Балкана, а најупечатљивији налази потичу из Лепенског Вира и Винче у Србији, Бутмира у Босни, Каранова и Варне у Бугарској, Тумбе Маџари и Требеништа код нас, као и са више локалитета у Албанији и Грчкој. На основу њих археолози проучавају свакодневни живот, производњу, размену и друштвене разлике.

▼ Камене скулптуре из Лепенског Вира, Србија

Насеља и свакодневни живот

Насеља су један од главних извора за проучавање живота у претклasично доба. У њима археолози откривају куће, огњишта, пећи, јаме, посуде, жрвњеве за жито и разне алатке. Такви налази показују како су људи живели, шта су јели и како су радили.

У **Лепенском Виру**, на обали реке Дунав, откривене су куће карактеристичног облика и камене скулптуре. То сведочи о добро организованом насељу, али и о значају локалних обреда. У Винчи, у близини Београда, откривено је велико насеље са бројном керамиком, фигуринама и траговима занатске делатности. Ови налази показују да је тамо постојао развијен и трајан живот.

„Прародитељка", карактеристична скулптура из Лепенског Вира

У Скопској котлини, Тумба Маџари је добар пример тела, односно насеља које се вековима уздизало и обнављало на истом месту. Када су нове куће грађене преко старијих, постепено су настајали бројни слојеви. Захваљујући томе, археолози могу да прате промене током дугог временског периода. У Тумби Маџари пронађени су и модели кућа који помажу да се боље разуме изглед дома и његов унутрашњи распоред. И у Каранову, локалитету у Бугарској, дуг низ слојева насељености омогућава праћење развоја насеља током више векова.

Реконструкција неолитске куће на локалитету Тумба Маџари

Балканско полуострво било је простор дугог и веома разноврсног развоја. Насеља нису остајала иста; мењала су се током времена, а заједно са њима мењао се и начин живота.

Производња, керамика и метал

Керамика је један од најчешћих археолошких налаза. Користила се свакодневно и зато је сачувана у великом броју. На основу керамичких посуда сазнајемо како су људи кували, чували храну и служили јела. Истовремено се види колико су грнчари били вешти, какве су облике волели и како су украшавали посуде.

Бутмирска култура, код данашњег Сарајева, позната је по пажљиво обликованим и украшеним посудама. У Винчи се среће фина керамика, као и велики број фигурина. У јужном делу Балкана, на локалитетима као што су Сескло и Димини у Тесалији, такође су откривена насеља са развијеном керамиком и јасно уређеним простором. У различитим деловима полуострва постојале су развијене заједнице са различитим особеностима. Међу њима је било сличности, али је свака област имала и своја посебна обележја.

Ваза бутмирске културе, Илица, Босна и Херцеговина

Велики значај имала је и **обрада метала**. У најраније време коришћен је бакар, затим бронза, а касније гвожђе. Балкан је веома важан за проучавање ране металургије, односно ископавања и обраде метала. У неким областима откривени су веома рани трагови ископавања и прераде руде. Најстарији становници полуострва добро су познавали природна богатства и знали како да их искористе.

Посебно је позната Варненска некропола на обали Црног мора, где је пронађено обиље златних предмета. Они сведоче о веома високом занатском умећу, али и о великом богатству. Истовремено, налази показују да се **друштвено раслојавање** већ могло јасно уочити. Мањи део становништва имао је много већи углед и богатство од осталих, што се види и по гробним прилозима у гробницама.

▲ Златни налази из Варненске некрополе, Варна, Бугарска

Гробови, накит и друштвене разлике

Гробови су важан извор за разумевање старих заједница. На основу њих може се сагледати како су се људи односили према мртвима и како су показивали углед појединаца и породица. У различитим областима Балкана срећу се **равне некрополе и тумули**, односно земљани или камени насипи над гробовима. За подизање тумула било је потребно много труда и организације, па се они најчешће повезују са вишим друштвеним слојевима.

У тумулима на Гласинцу, у Босни и Херцеговини, откривено је бројно оружје, фибуле и други метални предмети који сведоче о развијеној култури гвозденог доба и јасним разликама у угледу покојника. **Оружје** у таквим гробовима служи и као показатељ положаја покојника у заједници.

У Требеништу код Охрида откривени су богати погреби са **златним маскама** и другим вредним предметима. Тамо је пронађен и модел руке са прстеном, израђен од златног лима. Налази из Требеништа сведоче о високом престижу локалних великаша и о снажним везама са ширим егејским светом.

Накит нам такође пружа важне податке. Фибуле, прстенови, наруквице, огрлице и дијадеме служили су за украшавање, али су и као гробни прилози показивали богатство и углед. У богатим

Да ли знаш да...

У Варненској некрополи до сада је откривено 294 гроба и више од 3.000 златних предмета укупне тежине веће од 6 килограма. Међу њима се налази око четрдесет различитих врста златних предмета који сведоче о високо развијеној обради метала. Ови налази представљају упечатљив археолошки доказ раног богатства и појаве друштвеног раслојавања; јасно показују велике разлике у богатству и друштвеном статусу које су постојале у тадашњим заједницама.

▲ Златна погребна маска из Требеништа, Охридски крај

Питања за дискусију

У лекцији се каже да један предмет није довољан доказ за сигуран закључак. Иста врста керамике, накита или оружја могла је доспети на неко место путем трговине, поклона, имитације или сеобе. Због тога археолог не сме пребрзо да изводи велике закључке на основу једног налаза.

- **Да ли богат гроб увек значи да је покојник био владар или најважнија личност у заједници?**
- **Када се пронађу слични предмети на два удаљена локалитета, да ли је то сигуран доказ о сеоби људи или се може објаснити и на други начин?**

Истражи

Изабери два локалитета из лекције: један који највише говори о свакодневном животу у насељу и један који највише говори о богатству и друштвеним разликама. На пример, можеш упоредити Тумбу Маџари и Варну или Винчу и Требениште. Истражи на интернету и запиши у табелу са две колоне: који су предмети пронађени, шта ти предмети говоре о животу људишта не можемо поуздано знати само на основу тих предмета.

гробовима таквих предмета има више и израђени су од вредних материјала, као што су бронза, сребро и злато. У скромнијим гробовима има их веома мало или их уопште нема.

Размена и везе на Балкану

Балканске заједнице биле су повезане међусобно, али и са другим, удаљенијим областима. Још у раном периоду постојали су путеви којима су се кретали људи, сировине и готови производи. Дунавска долина, на северној граници Балкана, била је важна веза између истока и средње Европе, а долине Вардара и Мораве повезивале су унутрашњост полуострва са егејским светом. Због тога се на многим локалитетима проналазе предмети који не потичу из локалне средине, већ су стигли **трговином**.

Такав налаз су, на пример, морске шкољке спондилус, које су коришћене за израду украса, а пронађене су далеко од мора. Слично томе, ћилибар је увожен из удаљених северних области на обали Балтичког мора. У богатим гробовима и насељима појављују се и бројне увезене посуде и предмети из егејског света, који сведоче о веома развијеним трговачким и културним везама са југом.

Материјална култура Балкана у претклasично доба одликује се веома дугим и разноврсним развојем. Од Лепенског Вира и Винче, преко Бутмира, Каранова и Варне, до Гласинца, Тумбе Маџари и Требеништа, види се да су на Балкану постојала трајна насеља, развијени занати, обрада метала, као и богата занатска и уметничка производња. Захваљујући алаткама, занатским производима, а нарочито накиту и другим гробним прилозима, данас знамо много више о најстаријој прошлости Балкана.

Ипак, археолошке налазе треба тумачити пажљиво. Један предмет није довољан доказ за сигуран закључак. Иста врста керамике, накита или оружја могла се проширити путем трговине, поклона, имитације или сеобе њеног власника. Зато археолози увек проучавају предмете заједно са местом на ком су пронађени и са другим налазима који их окружују. Само на тај начин материјални остаци могу бити правилно протумачени.

Провери научено

1. **Шта обухвата материјална култура и зашто је она толико важна за претклasично доба?**
2. **Шта археолози могу да сазнају из насеља и предмета који се у њима налазе?**
3. **Како нам гробови и гробни прилози показују друштвене разлике?**
4. **Зашто археолошке налазе треба тумачити пажљиво?**

8. Култура Балкана у класичном и хеленистичком добу

Класични и хеленистички период били су време великих културних промена на Балкану. У класично доба најважније место у јавном животу имао је полис. Полис је био град-држава, односно заједница са својим установама, законима и јавним простором. У њему су се одржавали скупови, празници, такмичења и верске свечаности. Управо у таквом окружењу развијали су се позориште, образовање, уметност и архитектура. У хеленистичко доба ови културни облици проширили су се на много шири простор.

▲ Античко позориште у Филипима, поглед на гледалиште и сценски простор

Хеленистички период започео је после смрти Александра III Македонског 323. године пре нове ере и трајао је до 30. године пре нове ере, када су Римљани освојили последње велико хеленистичко краљевство. У то време грчки језик и елементи грчке културе проширили су се на великој територији. У почетку су представљали знак престижа и образовања, а касније су постали важно средство комуникације међу различитим народима. Тај процес назива се **хеленизација** – ширење грчког језика, начина живота, уметности и образовања. То, међутим, није значило да су све балканске области постале исте. Нови утицаји мешали су се са старијим локалним традицијама. Зато културу Балкана у овом периоду треба разумети као спој заједничких хеленистичких облика и локалних особености.

Позориште, гимназиони и образовање

Позориште је било један од највидљивијих делова јавног живота. У њему су извођене трагедије и комедије, а представе су биле

Истражи

Изабери два примера из лекције: један јавни објекат или градску установу, као што су позориште у Диону, Филипима или Бутринту, и један локални владарски или погребни пример, као што су Севтополис, Казанлак или Требениште. Истражи на интернету и запиши у табелу са две колоне: која обележја код тих места припадају ширем класичном или хеленистичком свету, а која су локалне особености. На крају, у неколико реченица одговори на питање: да ли је хеленизација значила поистовећивање, прилагођавање или нешто треће?

повезане са празницима и верским свечаностима. Позориште је имало и васпитну улогу. Тамо су људи слушали приче о боговима, законима, рату и људском понашању. Један од најпознатијих примера је позориште у Епидауру, познато по својој складној архитектури и изузетној акустици. Позоришта су грађена и изван старог језгра класичног света. У Диону, у Македонији, хеленистичко позориште било је део великог верског комплекса. У Филипима је постојало позориште које сведочи о живом градском и културном животу. Античко позориште у Бутринту, на територији данашње Албаније, показује да је и јадрански део Балкана био укључен у исте културне токове.

Питања за дискусију

Културни утицаји нису се ширили свуда на исти начин. У неким срединама прихватани су позоришта, гимназиони, грчки језик и јавни натписи, али локалне традиције нису одмах нестајале. Зато треба обратити пажњу не само на то шта се проширило, већ и на то како је било прилагођено.

- **Да ли је ширење грчког језика и хеленистичких облика значило слабљење локалних култура или им је омогућило ширу комуникацију и нови престиж?**
- **Зашто су локални племићи и владари тако спремно прихватали позоришта, уметност, језик и образовање?Да ли је то било питање укуса, моћи или политике?**

Извори говоре

„Филип није био задовољан образовањем које је Александар могао да добије од обичних учитеља музике и општег образовања. Сматрао је да је васпитање таквог младића тежак и веома одговоран задатак. Зато је позвао чувеног филозофа Аристотела да постане Александров учитељ. За ту службу Филип му је дао велику награду.

Аристотел је потицао из града Стагире који је Филип раније разорио. Касније је поново обновио град и дозволио његовим становницима да се врате, и онима који су побегли и онима који су одведени у ропство.

Као место боравка и учења, Филип им је одредио Светилиште нимфи код Мијезе. Тамо је Аристотел подучавао младог Александра. Према предању, на том месту дуго су се показивале камене клупе и шеталишта повезана са Аристотелом."(Према Плутарху, „Александар", 7.)

▲ Светилиште нимфи код Мијезе, где је Аристотел подучавао младог Александра

Важну улогу имало је и **образовање**. У многим градовима радили су учитељи реторике, музике и књижевности. Посебан значај имао је **гимназион** – јавна установа у којој су млади вежбали и учили. Тамо су стицали телесне вештине, али и знања о језику, музици и понашању у јавности. Гимназион је био важан део васпитања

младих грађана. У културном животу важно место имала је и **филозофија**. У класично доба филозофи су често расправљали о држави, законима и праведности; у хеленистичко доба више пажње посвећивали су животу појединца, душевном миру и односу према несигурности. У Атини су деловале две чувене филозофске школе: **Платонова Академија** и Аристотелов **Ликеј**. Аристотел је био повезан са македонским двором и касније је постао учитељ младог Александра III.

▲ Римска копија чувеног Дорифора („Копљоноше") Поликлета

Уметност и архитектура

У класично доба уметност је тежила мери, складности и јасним пропорцијама. То се јасно види у **скулптури**. Једно од најпознатијих дела је Поликлетов „Дорифор", статуа младог копљоноше која је дуго служила као пример идеалног људског тела. Миран став, уравнотежен покрет и правилне пропорције добро показују класични идеал лепоте. У хеленистичко доба уметност је почела да се мења. Фигуре су постајале динамичније, покрети снажније наглашени, а лица изражајнија. Уметници су се интересовали за емоције, напетост и снажан утисак. Добар пример ове промене представљају дела Лисипа из Сикиона, личног вајара Александра III. Слична обележја могу се видети и на **рељефима** Великог олтара у Пергаму, у Малој Азији.

▲ Рељеф са Великог олтара у Пергаму

Важан део уметничког живота било је и **сликарство**. Иако дела античких сликара углавном нису сачувана, антички писци помињу чувене мајсторе и описују њихова дела. Апел са Коса, дворски сликар Александра III, сматран је једним од највећих сликара свога времена. Уметност је била тесно повезана са јавним животом и представљањем власти. Велики значај имала је и **архитектура**. Храмови, позоришта, тргови, тремови и палате обликовали су изглед хеленистичких градова. Ти градови често су имали монументалне грађевине и широке улице. Велики културни центри постали су Александрија у Египту и Пергам у Малој Азији. Тамо су се налазиле и две од најпознатијих библиотека хеленистичког света.

▲ Чувена хеленистичка скулптура „Ника са Самотраке"

Локалне културне средине

На Балкану се ови културни утицаји нису ширили на исти начин у свим областима. У унутрашњости полуострва локално становништво прихватало је нове уметничке и градске облике, али их је често прилагођавало својим потребама. У Тракији су се развили снажни владарски центри. Севтополис, град владара Севта III, добар је пример уређеног градског простора и повезивања локалних обичаја са ширим хеленистичким облицима живота. Мешање утицаја види се и у трачком погребном свету. Фреске из краљевске гробнице у Казанлаку одликују се високим уметничким квалитетом и одговарају укусу свога времена, али се у њима јасно уочавају и домаће традиције.

▲ Фреска из трачке гробнице у Казанлаку, Бугарска

Слични процеси срећу се и на западном Балкану и у јадранском простору. У Даорсону, на територији данашње Босне и Херцеговине, откривени су снажни бедеми и трагови развијеног градског живота. Они сведоче о везама са хеленистичким светом. У Аполонији, у данашњој Албанији, јавне грађевине и образовање показују развијену културну средину. Посебно је познат булевтерион, грађевина у којој је заседао градски савет. И даље у унутрашњости могу се уочити сличне везе. Богати гробови из Требеништа код Охрида, са златним маскама, накитом и оружјем, имају локална обележја, али истовремено сведоче и о снажним спољашњим утицајима. Посебно су племићи и владари спремно прихватали ове нове културне облике и прилагођавали их локалној средини. Неки од њих, попут македонског краља Архелаја, постали су покровитељи уметности. У Архелајевој палати живели су и стварали многи цењени сликари, вајари и писци, а најпознатији међу њима био је атински драмски писац Еурипид.

Да ли знаш да...

Чувени атински трагичар Еурипид напустио је Атину 408. године пре нове ере на позив македонског краља Архелаја и умро је у Македонији 406. године пре нове ере. У последњим годинама живота боравио је на македонском двору, где је Архелај окупљао познате песнике, уметнике и интелектуалце. Тамо је написао и две драме, „Архелај" и „Бакханткиње". У Архелајево време на двору се развијала жива културна делатност. Његови гости били су трагичар Агатон из Атине, песник Хојрил са Самоса, музичар Тимотеј из Милета и многи други културни ствараоци.

Књижевност, језик и културне везе

Ово нам показује да су се **културне везе** ширили и путем језика, књижевности и натписа. У хеленистичко доба на великом делу Балканског полуострва користио се грчки језик у трговини, управи и на јавним натписима. Он је омогућавао људима из различитих средина да лакше комуницирају. То је било посебно важно за трговце, управнике, војнике и образоване људе. Локални језици ипак нису одмах нестали. Наставили су да се говоре, али се нису користили у писаном облику, па о њима имамо мало писаних сведочанстава. Од језика античких Македонаца сачувано је око 150 речи, од трачког тек двадесетак, а од илирског још мање. Није сачувана ниједна реченица непрекидног текста. Натписи на јавним грађевинама, прогласи, закони, па чак и епитафи на надгробним споменицима писани су на грчком или латинском језику.

Велику улогу у ширењу културе имале су и **библиотеке**. У њима су се сакупљала, чувала и проучавала дела античке књижевности. Временом су постале и важна научна средишта. Најпознатије библиотеке нису се налазиле на Балкану, али се њихов утицај осећао и овде. Учене личности, учитељи и књижевни кругови кретали су се између различитих градова, што је омогућавало лакше преношење идеја, знања и културних образаца.

Култура Балкана у класично и хеленистичко доба не може се свести на један утицај и један образац. На овом простору спајали су се класични грчки свет и локалне културне традиције. Из тог сусрета настали су нови облици градског живота, уметности, образовања и јавне културе. Балканско полуострво било је простор мешања, прихватања и прилагођавања различитих културних утицаја.

▲ Унутрашњост античке библиотеке, уметнички приказ

Провери научено

1. Шта се променило у култури Балкана у класично и хеленистичко доба?
2. Какву су улогу имали позориште и гимназион у јавном животу?
3. По чему се класична уметност разликује од хеленистичке?
4. Како су се на Балкану мешали хеленистички утицаји и локалне традиције?

9. Римски утицај на балканске просторе

Римско освајање Балкана, које је започело у 2. веку пре нове ере, није значило само промену власти. Са римском управом ширили су се нови облици градског уређења, другачија администрација, нова правна правила и шира употреба латинског језика у јавном животу. Те промене нису се подједнако осећале свуда, али су у градовима и дуж главних путева биле посебно уочљиве. Римска власт одржавала се војском, али и уређењем градова, изградњом инфраструктуре и укључивањем локалног становништва у нове институције.

▼ Форум, улице и урбана мрежа у Скупима

Римски урбанизам и форум као средиште града

Једна од највидљивијих последица римског присуства био је преображај градова. Римски **урбанизам** заснивао се на јасном планирању простора. У многим градовима улице су биле распоређене у правилну мрежу. Главне улице најчешће су се називале „кардо", у правцу север–југ, и „декуманус", у правцу исток–запад. Њихов пресек одређивао је простор главног јавног трга – форума.

Форум је био средиште римског града. Представљао је отворен простор за окупљање људи и место на ком су се одвијали најважнији јавни послови. Ту су се објављивале одлуке, водили судски поступци, склапали трговачки послови и одржавали свечани или култни обреди. Око форума налазиле су се кључне јавне грађевине, па је управо он најбоље показивао повезаност власти, привреде и јавног живота.

Скупи је добар пример града са снажним римским обележјима. Као римска колонија, био је уређен према римским урбанистичким правилима и имао је важну улогу у ширењу римског начина живота. Стоби се развио у значајан град захваљујући свом положају на ушћу Црне реке у Вардар, али и повезаности са великим путним правцима. У касној антици био је важан управни и црквени центар, што се види и по богатству његових јавних објеката.

▲ Подна конструкција римских термн у Стобију

Путеви, миљокази и водоснабдевање

Римска власт учвршћивала се и изградњом инфраструктуре. **Путеви** су имали пресудан значај за Царство. Они су омогућавали брзо кретање војске, лакше управљање провинцијама, пренос порука и превоз робе. Зато су римски путеви били део државне организације.

Најпознатији пут на јужном Балкану био је **Виja Игнација**. Изграђен је у 2. веку пре нове ере и повезивао је Јадранско море са Тесалоником и источним областима Царства. Преко њега су се балкански градови лакше укључивали у трговачке и политичке везе Средоземља. Том путном мрежом били су повезани Лихнид и Хераклеја Линкестис, чији је значај произилазио како из локалних услова, тако и из њихове укључености у шири римски систем.

Доказ о организацији и одржавању путева представљају миљокази. То су били камени стубови постављени поред пута на којима је бележено растојање, а често и име цара у чије време је пут изграђен или обновљен. Тако је пут представљао и практичну везу и знак државног ауторитета.

За развој градова важно је било и водоснабдевање. Римљани су градили канале, цеви, резервоаре и **аквадукте** како би довели воду до градова. Захваљујући томе могли су да функционишу терме, фонтане, радионице и други јавни објекти. Тамо где је водоснабдевање било добро организовано, градски живот био је развијенији и уређенији.

Истражи

Спореди ги Скупи и Стоби како градови со римски обележја. Истражи на интернет и запиши ги во табела следниве податоци: положба, поврзаност со патишта, главни јавни градби, водоснабдување и што покажува нивниот урбан развој за римското влијание на Балканот. На крај, во неколку реченици одговори на прашањето: дали римското влијание најјасно се гледало во воените гарнизони или, пак, во преуредувањето на градскиот простор и јавниот живот?

Да ли знаш да...

Амфитеатар у Драчу највећи је римски амфитеатар на Балканском полуострву. Изграђен је почетком 2. века нове ере у античком Дирахијуму, важном граду на јадранској обали који је представљао везу ка унутрашњости Балкана и путу Виja Игнација. Грађевина је имала елипсасти облик, била је висока око 20 метара, димензија приближно 132 × 113 метара, а могла је да прими између 15.000 и 20.000 гледалаца. У амфитеатру су се одржавале гладијаторске борбе и друге јавне приредбе све до 4. века, када је тешко оштећен у снажном земљотресу. У касној антици и византијском периоду у његовим просторијама изграђене су капеле украшене фрескама и мозаицима.

▲ Латински надгробни натпис из Скупија

Јавне грађевине и архитектонски утицаји

Римски архитектонски утицај види се у многим **јавним грађевинама** које су задовољавале практичне потребе, али су истовремено представљале поредак, моћ и богатство града. У римским провинцијама овакве грађевине имале су посебно значајну улогу, јер је преко њих римска власт постајала видљива.

Базилика је била велика наткривена дворана у којој су се обављали судски послови и у којима се пословало. Представљала је важан простор за свакодневно функционисање града. **Терме** су биле место хигијене, разговора, одмора и дружења; оне су билеједан од најживљих делова градског живота. **Позоришта** су служила за представе, а **амфитеатри** за масовне спектакле, као што су гладијаторске борбе и борбе са зверима.

На Балканском полуострву амфитеатар у Драчу представља нарочито упечатљив пример ширења римских облика јавне забаве. У Стобију су откривени позориште, терме, базилике и друге грађевине које сведоче о богатом јавном животу. У Скупију археолошки налази такође сведоче о развијеном граду са јавним објектима и уређеним квартовима. Римска архитектура на Балкану представљала је део шире политике интеграције.

Римско право и управљање провинцијама

Осим у грађевинама и путевима, римски утицај снажно се осећао и у **праву** и управи. Освојене територије биле су организоване у провинције којима су управљали представници централне власти. Међутим, Рим се није ослањао само на провинцијске управнике. У многим градовима постојали су локални савети и **магистрати** који су бринули о реду, финансијама, јавним грађевинама и локалном судству.

Такав систем био је важан јер је омогућавао локалним елитама да учествују у управљању. Оне су прикупљале средства, финансирале градње, организовале јавне делатности и посредовале између становништва и државе. Тако је римска власт постајала чвршћа, а градови су се лакше уклапали у оквире Царства.

▶ Остаци велике римске базилике у Бутротону, данашњем Бутринту, Албанија

У **римском праву** веома важан био је правни статус човека. Од њега је зависило да ли неко има право на својину, наслеђивање, склапање уговора и судску заштиту. У провинцијама нису сви становници имали иста права; постојали су римски грађани, слободни становници без пуног грађанства и робови. Велика промена догодила се 212. године нове ере, када је цар Каракала доделио римско грађанство свим слободним становницима Царства. Тиме су се римска правна правила још више проширила и постала важнији део свакодневног живота.

▲ Биста цара Каракале

Латински језик и натписи као историјска сведочанства

Латински језик био је језик римске државе, војске и великог дела службене и правне комуникације. На Балкану није потпуно потиснуо друге језике, нарочито не грчки, који је и даље имао снажну улогу у многим областима источног дела државе. Ипак, латински је постао важан тамо где пре доласка Римљана није постојала чврста државна организација, посебно код племена у унутрашњости Балканског полуострва.

Најјаснији трагови латинског језика виде се у натписима. Они се срећу на миљоказима, надгробним плочама, посветама, споменицима службеника, грађевинским **натписима** и почасним плочама. Захваљујући њима сазнајемо како су се људи представљали у јавности: именом, пореклом, службом, функцијом или грађанским статусом. Натписи показују да су локалне заједнице постепено прихватале римске облике јавног живота. Наука која се бави проучавањем натписа назива се **епиграфија**.

Посебно су важни натписи ветерана, службеника и градских добротвора. Они показују да се римски утицај није сводио само на присуство војске или наметнуту власт, већ се уграђивао и у језик, јавне почасти и начин на који су људи желели да буду упамћени.

Ширење римског утицаја на Балкану било је дуготрајан процес који је мењао институције и животне навике. Градови су добили нови облик, путеви су повезали унутрашњост са ширим Средоземљем, право је уређивало свакодневну праксу, а латински језик оставио је трајне трагове у администрацији и на натписима.

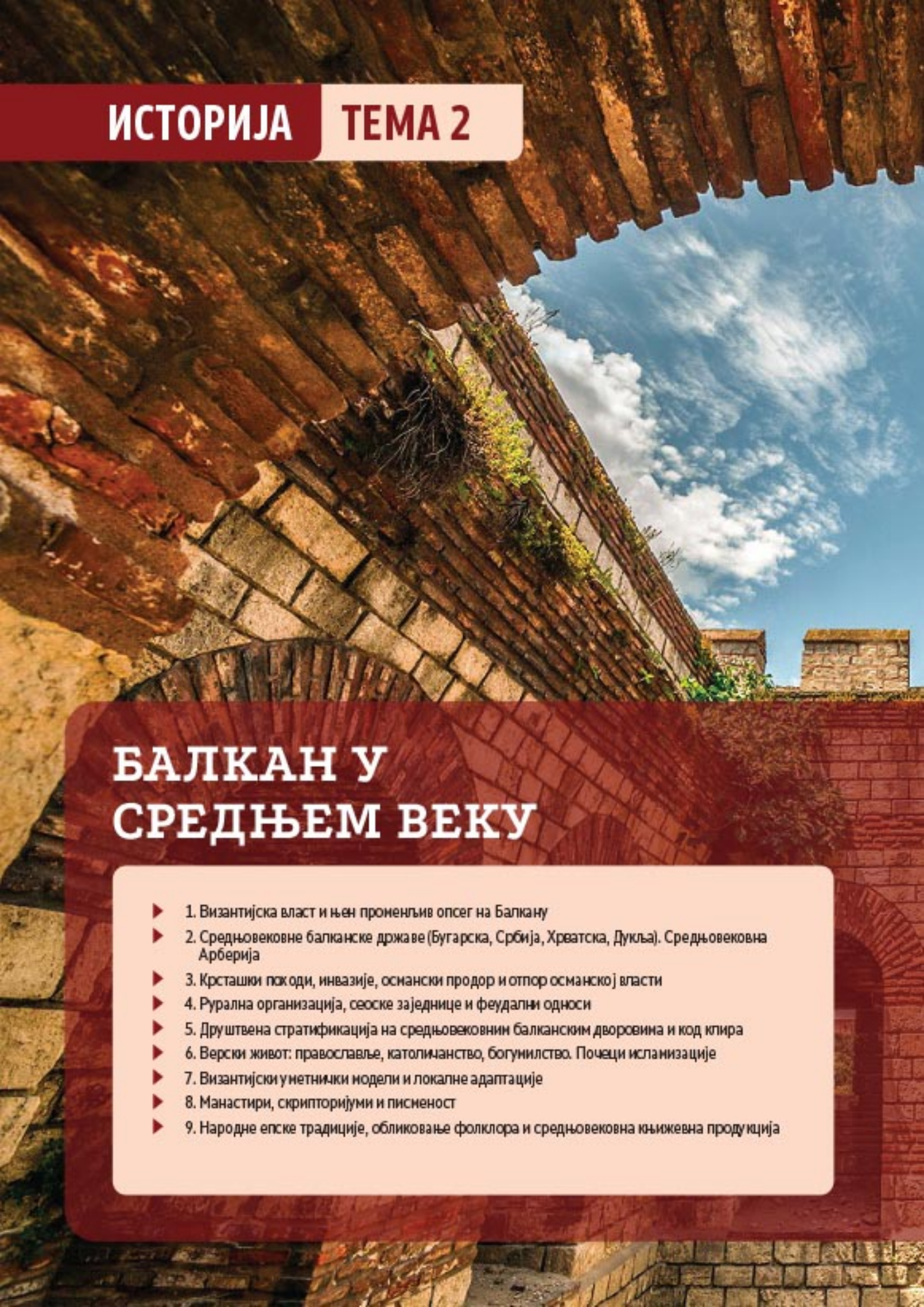
Провери научено

1. Шта је био форум и какву је улогу имао у римском граду?
2. Зашто су путеви, миљокази и водоснабдевање били толико важни за римску власт?
3. Како су римско право и правни статус утицали на живот становника у провинцијама?
4. Какве податке нам пружају латински натписи о људима и јавном животу на Балкану?

Питања за дискусију

Рекли смо да се римски утицај није ширио само војском, већ и преко форума, путева, права, натписа и урбаног уређења. То, међутим, не значи да су сви људи на Балкану тај утицај осећали на исти начин. Највидљивији је био у градовима и дуж главних путева, а много слабији у удаљеним унутрашњим областима.

- Да ли форум, терме, путеви и латински натписи значе да је неки град постао потпуно „римски" или само показују присуство римске власти?
- Шта је више мењало живот људи: римске грађевине и путеви или право и добијање римског грађанства? Образложи.

ИСТОРИЈА ТЕМА 2

БАЛКАН У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

- 1. Византијска власт и њен променљив опсег на Балкану
- 2. Средњовековне балканске државе (Бугарска, Србија, Хрватска, Дукља). Средњовековна Арберија
- 3. Крсташки походи, инвазије, османски продор и отпор османској власти
- 4. Рурална организација, сеоске заједнице и феудални односи
- 5. Друштвена стратификација на средњовековним балканским дворовима и код клира
- 6. Верски живот: православље, католичанство, богумилство. Почеци исламизације
- 7. Византијски уметнички модели и локалне адаптације
- 8. Манастири, скрипторијуми и писменост
- 9. Народне епске традиције, обликовање фолклора и средњовековна књижевна продукција

Ученик/ученица ће бити способан/способна да:

- ✓ објасни променљив опсег византијске власти на Балкану и улогу политике, ратова и дипломатије.
- ✓ опише кључне процесе настанка и развоја средњовековних балканских држава и њихове односе са суседима.
- ✓ анализира узроке и последице крсташких похода, инвазија и османског продора на Балкан.
- ✓ опише феудалне односе и руралну организацију и повеже друштвену структуру са привредом и обавезама становништва.
- ✓ упореди верске и црквене оквире (православље, католичанство, богумилство) и објасни почетке исламизације као историјског процеса.
- ✓ препозна и опише особености средњовековне културе (манастири, писменост, уметност, књижевност и усмена традиција) и њихову улогу у обликовању историјског сећања.

1. Византијска власт и њен променљив опсег на Балкану

Подсети се

Римски цар Константин I (306–337) је 330. године изградио нову престоницу на месту дотадашњег градића Византиона (данас Истанбул). У његову част престоница је названа **Константинопоље**.

После поделе Римског царства 395. године, град је постао центар Источног римског царства, док је Рим био средиште Западног римског царства све до његовог пада (476). Ова држава је касније у литератури названа **Византија**. Људи који су живели у Источном римском царству себе су називали Ромејима (грцизовани облик назива Римљани), а своју државу Ромејским царством. Њихови владари су од 7. века носили титулу **василевс**.

Византија је током 6. века доживела снажан успон. Цар **Јустинијан I** (527–565), у намери да обнови државу у границама некадашњег Римског царства, предузео је више похода. У неколико наврата војно је поразио Остроготе, чија се држава простирала у западним деловима **Балкана** и деловима Италије, и уништио њихову државу (555). Војно је наступио и у Северној Африци (против Вандала 534. године), а заузео је и територије у јужном делу Пиринејског полуострва (од Визигота 554. године). Исход ових похода био је значајно проширење државе. Византија се простирала на три континента: на делове Европе, Северне Африке и Предње Азије. Византија је повратила сјај некадашњег Римског царства, али не задуго. Овакви војни походи захтевали су огромне издатке и стално војно присуство. Убрзо су се наредни цареви суочили са недостатком финансијских средстава, војске и административних ресурса, па је постало веома тешко бранити тако проширене границе.

Византијска **граница** на Балкану простирала се дуж реке Дунав, која је одвајала царство од тадашњих „варварских народа" на северу. Међутим, Балкан није био у Јустинијановом примарном интересу. Пошто је главнина византијске војске била ангажована у походима на западу, у византијским поседима на Балкану није остало довољно војске. Због тога је балканску границу бранио широком мрежом изведених фортификационих грађевина и дипломатијом. Широм Балкана изграђен је и обновљен велики број тврђава, посебно дуж главних путних праваца, које су требале да штите државу од продора „варварских народа". Ипак, показало се да то није било довољно да спречи предстојеће војне упаде и насељавање народа са територија на другој страни Дунава. Међу њима су најбројнија била различита словенска племена која су искористила одсуство снажне византијске војне одбране и започела насељавање Балканског полуострва.

Истражи

Састави кратку анализу о историчару Прокопију Кесаријском и његовим делима „О ратовима", „О грађевинама" и „Тајна историја", са посебним освртом на оно што је описано у сваком од њих, на који период и на које догађаје се односе изнети подаци.

Јустинијан и цареви који су владали Византијом после њега предузимали су бројне дипломатске активности, наизменично усмерене према **Словенима**, али и према другим народима. Преговорима, поклонима, додељивањем титула, плаћањем годишње суме новца, а касније и давањем земље за насељавање, склапањем уговора и брачних веза, успевали су да их придобију на своју страну. Неретко је византијска дипломатија била успешна и у подстицању суседа да ратују једни против других. На тај начин, уместо да Византија ратује са њима, они су се међусобно сукобљавали и значајно слабили. Византија је имала и посредну корист, јер је на својој граници добијала завађене и војно ослабљене суседе који су често тражили помоћ и подршку од Византије за своје наредне активности.

Византијска дипломатија се током векова показала као веома успешно средство за неутралисање византијских противника и непријатеља, али и за њихово претварање у савезнике и примаоце византијске културе.

Трансформација државе и утицај на Балкан

У првој половини 7. века Византија се суочила са изазовом свог опстанка. На истоку је водила вишегодишњи исцрпљујући рат са Персијом и Арабљанима, а на Балкану је изгубила велике територије услед масовног насељавања словенских племена. Са аварском опасношћу суочила се чак и сама престоница Константинопоље (626). Вешти владар Ираклије I успео је да сачува државу успешно ратујући против спољних непријатеља, али и спроводећи бројне унутрашње реформе. Увео је грчки језик као службени, заменивши латински. Напустио је римску титулу императора (лат. Augustus) и почео да користи титулу **василевс** (грчка реч са значењем владар).

Извршена је унутрашња **реорганизација** државе и постављени су темељи за увођење новог војно-административног управног система званог **тематски систем**. На територијама на којима је Византија успевала да успостави своју власт формиране су нове крупне војно-административне јединице зване **теме**. Оне су образоване у пограничним областима и служиле су стабилизацији византијске власти у тим крајевима. Прва тема успостављена је у Малој Азији, у залеђу Константинопоља (тема Опсикиј, средином 7. века), а затим је уследило успостављање тема и тематске организације и на територији Балкана. Прве теме на Балканском полуострву биле су тема Тракија и тема Хелада (формиране крајем 7. века). Оснивање нових тема током наредна два столећа, чија су се средишта налазила у већим византијским градовима, довело је до поновног успостављања снажне византијске власти и у другим деловима Балкана. Основане су теме Македонија (на територији источне Тракије са средиштем у Адријанопољу), Солун, Драч, Далмација (са средиштем у Сплиту), а потом и друге мање теме. Успостављањем тема дошло је до стабилизације и јачања државе. Тематски систем је истовремено послужио и за поновно ширење византијске власти у деловима унутрашњости Балканског полуострва који су до тада били под влашћу Словена.

Мање познати термини

Византијска дипломатија је термин који су створили модерни истраживачи византијске историје (19.–20. век) како би описали јединствен дипломатски стил Византије. Византијска дипломатија представљала је посебан систем различитих мера и активности које су византијске власти предузимале у вођењу спољне политике и успостављању међународних односа. Њен циљ био је заштита сопствених интереса и успостављање позитивних односа са суседним народима и државама, при чему се најчешће настојало да им се наметне свој политички, верски и културни утицај.

▲ Византијске теме на Балкану

Управнике тема, назване стратезима, постављао је цар. Они су имали војну власт у области, а истовремено су били и на челу локалне цивилне администрације у теми. За вршење службе стратези су добијали високе приходе од државе. Помагали су им локални државни чиновници који су били део локалне византијске администрације. И они су за своју службу добијали приходе од државе. Стратег и представници локалне администрације сачињавали су локалну византијску елиту. Војску у темама сачињавали су слободни сељаци-војници, названи стратиоти. У мирнодопско време стратиоти су обрађивали земљу на поседима које су добили од државе (стратиотски поседи), а у време рата били су позивани да служе као војници под командом стратега теме. За ову војну службу добијали су одређене пореске олакшице.

Порески систем у Византији био је веома развијен и централизован. Сва земљишна имовина била је евидентирана и уписана у посебне пореске књиге. На тај начин централне власти у престоници имале су увид у величину и вредност поседа свих својих поданика широм државе. На основу тога одређивана је висина пореза. Порези су наметани по областима и постојала је колективна одговорност. Тако, ако неки порески обвезник није могао да плати порез, његов дуг су солидарно подмиривали суседи. Постојали су посебни порески чиновници задужени за прикупљање државног пореза. Постојале су различите врсте пореза, а основним су се сматрали земљишни порез и порез на огњиште (који је плаћало свако домаћинство). У почетку су преовлађивали порез у натури и обавеза бесплатног рада у корист државе (изградња путева, мостова, бродова, одржавање зидина градова и тврђава). Становништво је било оптерећено и разним дажбинама, као што су царине, мостарине, бродарине, судске и трговачке таксе. Постојали су и бројни ванредни порези које су централне власти уводиле по потреби, а њихова висина није била строго одређена. Почев од 11. века све више се примењивао порез у новцу, који је постепено замењивао порез у натури и радни порез. Захваљујући савесном прикупљању свих ових прихода, држава је успела да ојача изнутра и припреми се за нове ратне походе и територијална проширења.

Нови успон Византија је доживела у време **Македонске династије** (9.–11. век), када је проширила своје границе у азијском делу царства, а успела је и да поново завлада највећим делом Балканског полуострва. То је био први пут после досељавања Словена на Балкан у 6. и 7. веку да је Византија постала главни чинилац моћи на Балкану. Тиме је значајно повећала свој углед код суседа. Истовремено је порасла и репутација владара који су столовали у престоници Константинопољу. Византијски василевси налазили су се на челу војске, администрације и судства, а били су и главни заштитници цркве и хришћанства. Постепено су стицали готово неограничену моћ у држави. Сматрани су врховним владарским ауторитетима не само у Византији већ и од стране суседа и њихових владара.

Истражи

Састави кратку анализу изворних података из дела „О народима" византијског цара Константина VII Порфирогенита (10. век), познатог као цар-писац, са посебним освртом на народе и земље на које се спис односи, коме је био намењен, као и на политичке и дипломатске циљеве због којих је написан. Истакни значај овог дела као историјског извора за односе Византије са суседним народима

Порески систем у Византији почео је да слаби током 11. века. Смањени проценат прикупљених пореза довео је до девалвације византијског новца. Овакво смањење вредности новца изазвало је широк талас поскупљења и повећање пореза како у градовима тако и на селу. То се негативно одразило на пољопривредну производњу, занатство и трговину и довело до слабљења економске моћи државе. Истовремено је изазвало и видљиво смањење њене војне способности

Као последица ослабљене војне способности, Византија се суочавала са честим поразима на бојном пољу (пораз код Манцикерта у Малој Азији и код Барија у Италији 1071. године). Била је принуђена на значајне територијалне уступке, што је довело до великих померања граница на њену штету. Централне власти су све чешће биле довођене у положај да склапају неповољне мировне уговоре.

У другој половини 11. века, када се држава суочавала са великим спољним опасностима, дошло је до нове трансформације друштва. Византијски цареви из **династије Комнина** (крај 11.–крај 12. века) почели су да додељују поседе племићима, али не као поклон, већ на условно коришћење уз обавезу војне службе. Ова појава, названа пронија, претворила је пронијаре у значајне феудалце чију су земљу обрађивали зависни сељаци (парици). Они су постали нова локална елита. Са ширењем проније растао је и број пронијара. Појавили су се крупни феудалци-пронијари који су под својом влашћу имали ситније пронијаре, а они су као њихови вазали били обавезни на војну службу према крупном феудалцу. Тако је успостављена феудална **хијерархија** и систем **вазалства** сличан оном у западној Европи. То је у почетку омогућило стабилизацију државе и обнову византијске моћи. Међутим, истовремено су везе између централне власти и локалних феудалних елита у провинцијама значајно ослабиле.

Византија као другостепена сила на Балкану

После Четвртог крсташког похода и освајања Константинопоља **1204. године**, Византија је престала да постоји. Њена обнова уследила је тек **1261. године**, када је Михаило VIII Палеолог поново освојио Константинопоље и обновио Византијско царство. Он је основао **династију Палеолога**, која ће владати Византијом до краја њеног постојања. Међутим, Византија под Палеолозима никада није успела да поврати сјај, моћ и углед које је имало некадашње снажно царство. Њена непосредна власт простирала се само на делове северозападне Мале Азије, делове Тракије, Македоније, утврђења на Пелопонезу и острва у Егејском мору. Веран савезник били су јој Ђеновљани са својом војно-трговачком флотом. У циљу јачања својих војно-одбрамбених капацитета, византијске власти су ангажовале плаћеничке војнике са Запада. Међутим, ти најамници били су лојални само док су имали материјалну корист, а у супротном су и сами пљачкали по држави.

Истражи

Састави кратку анализу изворних података из савременог византијског извора Георгија Пахимера о дипломатским преговорима за мир поткрепљен брачним савезом склопљеним 1299. године између византијског василевса Андроника II и српског краља Милутина, кроз Милутинов брак са принцезом Симонидом. Посебно се осврни на византијску „брачну" дипломатију. (Полазна литература: Ј. Белчовски, Македонија у оквиру међународних односа на Балкану у другој половини 13. и првој половини 14. века. Споменици средњовековне и новије историје Македоније, том II, Скопље, 1977, посебно странице 65–72.)

▲ Монета Василија I, оснивача Македонске династије.

На унутрашњем плану бележи се јачање система додељивања царских привилегија крупним феудалцима. Неки од њих постали су толико богати да су могли да финансирају и под својом командом држе више од хиљаду војника. То је довело до њихове велике самосталности и честих побуна против централне власти. Током 14. века у Византији је избило неколико побуна које су прерасле у велике унутрашње сукобе, што је значајно ослабило одбрамбену способност државе.

Византија је још од свог обновљења била окружена моћним непријатељима који су јој постепено одузимали делове територије, због чега се византијска граница непрестано сужавала. Ни вешта **византијска дипломатија** није успевала да спречи непријатељске продоре. Крајем 13. века са севера су продрли Срби, који су током прве половине 14. века заузели готово читаву Македонију, дотад под византијском влашћу. У 14. веку са севера су претили и Бугари. На западу је снажан византијски противник било Напуљско краљевство. Од средине 14. и током прве половине 15. века са истока су незадрживо продирале Османлије, које су постепено освајале византијске територије. У једном периоду и сама Византија морала је да ступи у вазални однос према Османлијама (после 1373. године). Османлије су претиле и самом Константинопољу.

Средином 15. века границе Византије обухватале су само Константинопољ и његову непосредну околину на западу, док су Палеолози контролисали и делове Пелопонеза. Престоница је са свих страна била окружена османским поседима. Пад Константинопоља био је неминован током вишенедељне османске опсаде **1453. године**. Тиме је престала да постоји Византија, али је њено богато културно и цивилизацијско наслеђе надживело царство.

Анализирај историјске карте и упореди промене граница Византије у време њеног највећег и најмањег територијалног обухвата.

▲ Византија у време Јустинијана I

Венецијанска територија
Војводство Наксос
Витезови Светог Јована
Византијско царство

▲ Византија у време Константина XI.

Провери научено

1. Објасни зашто је увођење тематског система омогућило јачање Византије.
2. Како је деловала византијска дипломатија?
3. Да ли је порески систем у Византији био уведен да служи јакој држави или осиромашењу становништва?
4. Када и зашто је Византија постала другостепена сила на Балкану?

2. Средњовековне балканске државе (Бугарска, Србија, Хрватска, Дукља). Средњовековна Арберија

Првобитна постојбина **Словена** налазила се на пространој територији Источноевропске низије, од обала Балтичког мора на северу до Карпата на југозападу. Међутим, током Велике сеобе народа, многа словенска племена започела су масовно пресељавање (5.–7. век). Један део њих упутио се ка југозападу. Продрли су и населили равничарске области Панонске низије до Доњег Дунава и формирали групу јужнословенских племена. Велика река Дунав представљала је њихову природну границу са Византијом. Потиснута од Авара средином 6. века, поједина од ових словенских племена почела су да прелазе Дунав и постепено се насељавају у унутрашњости Балкана све до Јадрана и крајњих јужних области полуострва.

▲ Историјска карта: Срби, Хрвати, Дукљани, Седам словенских племена, Северјани, Тимочани.

БУГАРСКА

Бугари припадају турско-монголској групи народа. У Европи су првобитно живели у средњем току реке Волге и њене притоке Каме. У другој половини 7. века, део Бугара предвођен каном **Аспарухом** упутио се ка југозападу, прешао Доњи Дунав и продро на византијску територију. Византија је **681**. године прихватила постојање Бугарске на простору од Доњег Дунава до Старе планине. Њено седиште било је у Плиски. На тим територијама Бугари су потчинили тамошње староседеоце и већ досељена словенска племена.

Током 9. века Бугарска је доживела велико проширење и значајне промене. Кан **Крум**, оснивач Крумове династије, знатно је проширио државу северно од Дунава (у Трансилванији и Панонији) и она је постала сусед Франака. Успешно је ратовао и поразио Византинце, чији је василевс погинуо на бојном пољу. Увео је строге законе којима је учврстио ауторитет централне власти. Значајне промене у држави догодиле су се и за време кана **Бориса**. Средином 9. века заузео је делове Тракије, данашње Србије, Македоније и Албаније. Потчинио је тамошња словенска племена, али им је оставио унутрашњу самоуправу. После пораза од Византије (864), кан Борис је закључио мировни уговор којим се истовремено обавезао да уведе хришћанство у државу. Свом имену Борис додао је и име **Михаило** (према имену византијског василевса), а **титулу** кан заменио титулом кнез. Жестоко се обрачунао и ликвидирао побуњене бољаре (феудалце) који су били против христијанизације. Уместо бугарских бољара, у државну управу укључио је кнежеве потчињених словенских племена. Они су постављани за управнике појединих области у пространој бугарској држави.

▲ Бугарска у време Бориса и Симеона

Његов најмлађи син **Симеон** постао је нови бугарски владар. Он је преместио седиште државе у нову **престоницу Преслав**. Пружио је широку подршку ученицима Ћирила и Методија, Клименту и Науму, за вршење словенског богослужења међу Словенима у крајњим југозападним областима државе. Кнез Симеон је ратовао са Византијом и освојио територије до непосредне близине Солуна (904), а десетак година касније дошао је под зидине Константинопоља. Његова намера да освоји град и тамо се прогласи за цара није успела, али му је Византија 913. године признала титулу цара Бугарске. Ово Прво бугарско царство постојало је до 971. године, када је потпало под Византију.

Бугари су 1185. године одбацили византијску власт и на територији између Дунава и Старе планине формирали **Друго бугарско царство**. Престоница се налазила у граду Трнову. Цареви Калојан и Иван II Асен успешно су ратовали са суседима и учинили Бугарску најјачом државом на Балкану. У свом територијалном зениту (1230) држава је обухватала најзначајније градове у Тракији, као и највећи део Македоније, Албаније, Епира, Тесалије и данашње источне Србије. У наредном периоду Бугарска се суочавала са спољним притисцима Монгола, а у 14. веку и Срба. Средином 14. века цар Иван Александар поделио је државу својим синовима, чиме су формирана Видинско и Трновско царство. Крајем столећа оба су потпала под османску власт.

СРБИЈА

Срби припадају групи јужних **Словена**. У првој половини 7. века, уз византијско одобрење, населили су се на територијама између река Ибра, Лима и Западне Мораве. Тамо су формирали кнежевину са центром у тврђави Рас, по којој је добила име Рашка. Кнежевином је управљао племенски старешина назван жупан. Жупан Властимир (средина 9. века) ујединио је околна племена и ојачао кнежевину. Потом се усмерио ка западу и освојио велике делове данашње Босне и Херцеговине, чиме је постао најмоћнији и најзначајнији жупан у читавом региону.

У 10. веку бугарски цар Симеон предузео је поход на Рашку кнежевину и припојио је Бугарској (924). Десетак година касније жупан Часлав је, уз византијску помоћ, обновио кнежевину и признао врховну византијску власт. Потом је предузео војне походе против суседних жупана и проширио границе кнежевине до Јадранског мора.

▲ Монета Ивана II Асена

Српски велики жупан **Стефан Немања**, оснивач **династије** Немањић, одбацио је 1183. године византијску власт и формирао независну државу. Убрзо је освојио **Зету** са приморским градовима. У савезу са Угарима предузимао је походе до Ниша и Софије. Његов син, велики жупан Стефан, учврстио је државу и **1217. године** прогласио се за краља (назван је Првовенчани), чиме је Србија постала **краљевина**. **Стефан Првовенчани** добио је краљевску круну од папе.

Са отпочињањем рударства, средином 13. века, Србија је значајно економски ојачала. То је искористио краљ Милутин, који је наоружао војску и предузео више успешних похода за проширење државе. На северу је освајао до Дунава, а крајем 13. века од Византије је освојио северне делове Македоније до Прилепа и Струмице. Закљученим мировним уговором са Византијом постао је легитимни владар новоосвојених територија. Свуда је обнављао и градио цркве и манастире.

Највеће територијално проширење Србија је доживела у време краља **Стефана Душана**. Он је предузео бројне војне походе којима је освајао у Босни и на Јадранском приморју, а успео је и да се одбрани од напада Угара са севера. Са Бугарском је био у добрим односима и сматрао ју је својим пријатељем и савезником. Његова идеја била је да створи Српско-грчко царство, па је искористио унутрашње сукобе у Византији како би заузео њене територије у готово целој Македонији (осим Солуна), Албанији, Епиру и Тесалији. Године **1346. крунисан** је за цара у Скопљу, у једној од својих престоница. Тиме је Србија постала **царство**. У Скопљу је издао и познати Душанов законик (1349). Њиме су били уређени статус и привилегије цркве, феудалаца и **феудалне хијерархије**, обавезе слободних сељака и положај зависних сељака. Последњи владар из династије Немањић, цар Урош V, није био способан да сачува целовитост државе, која је још за време његове владавине почела да се распада. Након 1371. године Србија је ушла у кризу династије и започеле су унутрашње борбе за превласт и легитимитет међу српским великашима.

После налета и пораза од Османлија 1389. године, српски великаши постали су османски **вазали**. У првој половини 15. века српска држава имала је ранг деспотовине на чијем челу је био деспот. Новоизграђени град Смедерево био је последња **престоница** државе пре него што су је Османлије потпуно освојиле (**1459**).

Изворите зборуваат!

- **Цар Иван Александар се у једној царској златопечатној повељи из 1347. године потписао: „У Христа Бога благоверни цар и самодржац свих Бугара и Грка".**

ХРВАТСКА

Хрвати су народ словенског порекла из јужнословенске групе. У првој половини 7. века, уз византијско одобрење, најпре су се населили у Далмацији и суседним областима, као и у деловима данашње Босне и Херцеговине. Ту су формирали своју кнежевину, названу Далматинска, која је била вазална према Византији. Током 8. века део њих се постепено населио и у унутрашњост, у области око реке Саве и доње Панониje. Тамо су формирали другу кнежевину са средиштем у Сиску, која је касније названа Посавска кнежевина. Крајем 8. века потпали су под франачку зависност. Међутим, и поред зависности најпре од Византије, а потом од Франака, ове кнежевине успеле су да сачувају унутрашњу аутономију и створе сопствене политичке структуре. То ће касније довести до формирања јединствене државе са сопственом владарском династијом.

▲ Тврђава Рас.

▲ Србија у време цара Душана

У 9. веку ове две кнежевине дошле су у међусобни сукоб. Посавска кнежевина, предвођена кнезом Људевитом, одбацила је франачку власт и започела самосталан развој. Далматинска кнежевина, предвођена кнезом Борном, остала је лојална Францима, који су је приморали да заједно ратују против Људевита Посавског. После Људевитовог пораза од Франака, његова кнежевина ушла је у састав франачке државе, а хрватска државност се концентрисала у Далматинској кнежевини, која ће постепено прерасти у краљевство.

Кнез **Трпимир**, који је владао средином 9. века са средиштем у Книну, био је оснивач династије Трпимировић. Ова династија владаће Хрватском у наредним вековима, уз повремене прекиде од стране династије Домогојевића. У својој повељи (Трпимирова даровница, 852. година) он је први пут именован кнезом Хрвата (dux Chroatorum), чиме је име Хрвати добило политички статус. Кнез Трпимир, иако вазал Франака, успео је да учврсти унутрашњу аутономију кнежевине. Био је у добрим односима са папством и вешто је балансирао са Византијом, која је под својом влашћу држала далматинске градове. У 10. веку Хрватска је постала краљевина. Кнез **Томислав** Трпимировић признат је од стране папе за краља 925. године, чиме је постао први хрватски краљ (rex Chroatorum). Ојачао је и проширио своју власт на пространу територију од Јадрана, преко делова Босне до доње Панониje. У његово време Хрватска је постала једна од војно најмоћнијих држава на Балкану, са престоницом у Книну. Успешно је ратовао против Бугара и поразио војске цара Симеона (926).

У другој половини 11. века хрватски краљеви Петар Крешимир IV и Димитар Звонимир учврстили су углед Хрватске код папе, западноевропских владара и Византије. Међутим, потом је Хрватска ушла у кризу династије и започеле су унутрашње борбе међу хрватским племићима, који су **1102. године** закључили персоналну унију са угарским краљем Коломаном (**Pacta Conventa** – уговорни споразум). Тиме је престала да постоји средњовековна Хрватска.

Извори говоре!

- **Један параграф из Душановог законика гласи: „Све судије да суде по закону, правилно, како пише у Законику, а да не суде плашећи се мене."**
- **Цар Душан се у више царских златопечатних повеља потписивао: „У Христа Бога благоверни Стефан цар Срба и Грка", а исту формулацију користио је и његов син Урош V.**

ДУКЉА

Антички град Доклеја/Диоклеја (у близини данашње Подгорице) и тамошње племе дали су име области која се простирала од Скадарског језера до Боке Которске. Новодосељене јужнословенске племенске заједнице у овој области тридесетих година 7. века добиле су име по граду и области коју су населиле. Тако је античка Доклеја у средњем веку постала етноним за тамошње **Словене**. Они су названи Дукљани, а њихова држава Дукља. Од друге половине 11. века за Дукљу је почело да се употребљава и име Зета (по истоименој реци), које је током 12. века у потпуности преовладало.

▲ Статуа краља Томислава (Загреб)

Дукља је доживела успон крајем 10. и почетком 11. века, када је њоме владао кнез **Јован Владимир**. Он је у изворима описан као мудар, праведан и побожан владар. Његова престоница налазила се у области око Скадарског језера. Био је у добрим односима са Византијом и византијским управницима у Драчу, али је пред снажним налетом Самуилових војски био приморан да се повуче на планину Облик, код Скадра. Био је заробљен и одведен на Самуилов двор. Убрзо је постао Самуилов зет (оженивши се његовом кћерком Косаром), након чега је постављен за управника у Дукљи. Међутим, није остао лојалан Самуиловим **наследницима**, па га је нови цар Јован Владислав позвао у Преспу, где га је погубио (1016).

У другој половини 11. века држава је постала краљевина. Њен владар, кнез Михаило, одбацио је вазални однос према Византији и почео да влада као независан владар. Године 1077. проглашен је за краља и државу је уздигао у ранг краљевине. Добио је папско признање (папско писмо упућено „Михаилу, краљу Словена"), чиме се приклонио Западу. Наставио је политику свог оца Војислава и наметнуо власт над градовима јадранске обале на простору од реке Бојане до реке Неретве (у Босни). У унутрашњости је потчинио Рашку и околне жупе (Травунију и Захумље). Одржавао је добре односе са Византијом и добио високу византијску титулу. Наследио га је син Константин Бодин, који је током своје владавине (до почетка 12. века) постао један од најзначајнијих владара на Балкану. Његовим залагањем код папе (на молбу „Бодина, преславног краља Словена"), Барска бискупија уздигнута је у ранг надбискупије (1089).

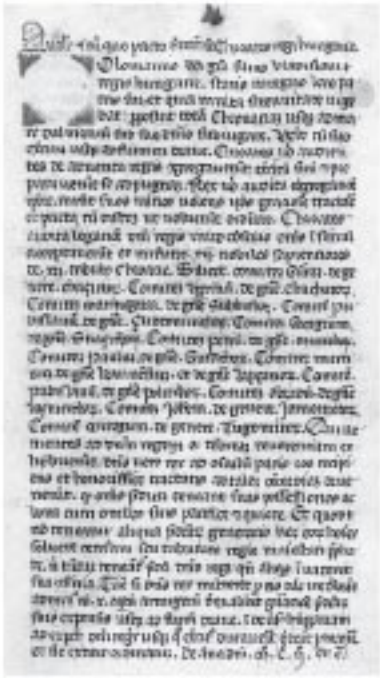
СРЕДЊОВЕКОВНА АРБЕРИЈА/АЛБАНИЈА

Територија Албаније у антици била је насељена илирским племенима и чинила је саставни део Илирије. Током 6. и 7. века продрла су словенска племена из Подунавља и почела да се насељавају у земљи. Гушће су населила северне делове данашње Албаније, док су се у осталим крајевима и дуж приморја населиле мање словенске групе због већег присуства византијске војске, администрације и становништва. Део романизованог староседелачког илирског становништва повукао се у утврђене приморске градове, а други део у планинске пределе данашње Албаније и северног Епира. Сматра се да данашњи **Албанци** потичу од староседелаца који су успели да сачувају своју посебност, језик и културу.

У наредном периоду Византија је почела постепено да обнавља своју власт у већем делу данашње Албаније и у првој половини 9. века формирана је византијска **тема Драч**. Потом су се смењивале бугарска власт (од средине 9. века) и власт цара Самуила (од краја 10. века), а након пропасти његове државе Албанија је поново ушла у састав Византије. Средином 11. века Албанци су под данашњим именом први пут поменути у византијским изворима (1043).

Извори говоре!

У следећем изворном тексту одреди шта је чињеница, шта је интерпретација, а шта идеологија. „Какав су споразум и на који начин Хрвати закључили са краљем Угарске Коломаном, по Божјој милости сином Владислава, краља Угарске, који је ступио на престо после свога оца и, будући веома моћан, одлучио да покори целу Хрватску до Далматинског мора под своју власт. Дошао је са својом војском до реке Драве. А Хрвати, чувши за долазак краља, окупили су своју војску и припремили се за битку. Али краљ, када је чуо за њихово окупљање, послао је своје посланике, желећи да их благонаклоно третира и да склопи споразум са њима, онако како су они желели да уреде." Одломак из Pacta Conventa (на српски се најчешће преводи као „Уговорни споразум" или „Уговорна конвенција"). То је латински назив за документ из 1102. године, за који се традиционално сматра да је регулисао унију између Краљевине Хрватске и Краљевине Угарске. У њему се наводи да су Хрвати прихватили угарског краља Коломана за свог владара, али под условом да задрже своја права и слободе. Хрватска и угарска историографија имају различита тумачења Pacta Conventa – хрватска традиција га посматра као доказ добровољне уније и очувања права, док га угарска историографија често сматра каснијим документом сумњиве аутентичности, насталим у 14. веку ради оправдавања политичких односа.

▲ Pacta Conventa – уговорни споразум.

КНЕЖЕВИНА АРБАНОН/АРБЕРИЈА

У другој половини 12. века албански феудалци су значајно ојачали. Године **1166.** први пут се помиње титула Први међу Албанцима/Први од Арберије (prior Arbanensis). Крајем 12. века у Албанији је формирана кнежевина Арбанон/Арберија, чији је оснивач био Прогон. Његова власт простирала се на територијама од реке Шкумбе до реке Дрима, са седиштем у граду Кроји. У време његовог другог сина Димитрија, у првим деценијама 13. века, **кнежевина** је достигла свој територијални врхунац и простирала се од Скадра и Драча на северозападу, до Дебра на истоку и до котлине Девола на југу. Димитрије је носио титулу кнеза Албаније/Арберије (princeps Arbanorum) и судије (judex).

Новоформирана Епирска држава са центром у Арти, која је настала после пада Византије 1204. године, обухватала је јужне албанске земље са градовима Берат, Канина, Бутринт и Валона. Њеном оснивачу Михаилу I Анђелу Комнину, Венеција је почетком 13. века уступила територије јужно од реке Шкумбини (1210), а он је потом освојио и области око Драча и Скадра. Његов наследник Теодор Анђел Комнин укључивао је албанске одреде у остваривање својих циљева у Драчу. Али после пораза од Бугара (1230), Албанија је потпала под бугарску власт. Убрзо је нови епирски владар Михаило II Анђел успео да укључи велике делове Албаније, којима је одузео унутрашњу самоуправу. Због тога се кнез Арберије/Албаније Голем (Гулам) приклонио њиховим противницима Никејцима. После обнове Византије (1261), већи део Албаније ушао је у њен састав.

▲ Кнежевина Арбанон 1210. године.

КРАЉЕВИНА АЛБАНИЈА/АРБЕРИЈА И АЛБАНСКЕ ФЕУДАЛНЕ ПОРОДИЦЕ

Године 1272. сицилијански краљ Карло I Анжујски постигао је споразум са албанским првацима о формирању вазалне Краљевине Албаније/Арберије (Regnum Albaniae). Према споразуму, Карло Анжујски им је признао поседе, привилегије које су до тада уживали и унутрашњу самоуправу, док су албански прваци признали његову врховну власт. Године 1304. Анжујци, на челу са Филипом Тарентским, заузели су Драч, потврдили привилегије Драчана и тринаест поименично наведених **албанских племена**. Он је узео титулу „деспот Романије, господар Краљевине Албаније и града Драча".

У 13. веку Албанија је била зона испреплетених политичких и верских интереса између католичког Запада и православног Истока. Север и приморје били су католички оријентисани, док су југ и унутрашњост остали под православном јурисдикцијом. Ова подела одредила је и политичку динамику, при чему су папа, Анжујци и Венеција имали утицај у приморским градовима и на северу, док су Епирска држава, а касније и Византија, као и Охридска архиепископија, имале утицај у унутрашњости и на југу земље.

У наредном периоду почеле су да се уздижу албанске феудалне породице. Од средине 14. века знатно су ојачале породице **Балшићи, Топије, Музаки и Спати**, а започео је и успон Дукађинаца, Аријанита и **Кастриота**, који ће доминирати у 15. веку. Све крупне феудалне породице у Албанији имале су своју војску, заставу и грб. Убрзо су неке породице формирале и своје феудалне кнежевине.

Активност

Направи компаративну табелу за балканске државе и њихов развој у средњем веку. Укључи појмове: престоница, титула, династија, најзначајнији владари и територијални опсег.

Извори говоре!

- **У савременим Аналима франачких краљева забележена су имена и титуле Борне и Људевита: први је наведен као „Борна, дукс Далмације и Либурније (област северно од Задра) (Borna dux Dalmatiae atque Liburniae)", а други као „Људевит, дукс Паноније (Liudewitus dux Pannoniarum)".**

Провери научено

1. **Када и на који начин је Бугарска постала царство?**
2. **Које су титуле носили владари средњовековне српске државе?**
3. **Која је најпознатија хрватска династија и ко ју је основао?**
4. **Где се простирала средњовековна Дукља и до када се користило то име?**
5. **Објасни зашто је Албанија била зона испреплетених политичких и верских интереса између Запада и Истока!**
6. **Које су биле најпознатије албанске феудалне породице и кнежевине?**

Крупне феудалне породице у Албанији

Балшићи су били господари Скадарске кнежевине. Најзначајнији владар био је Балша II, који је у народу остао упамћен као краљ. Године 1385. накратко је одузео Драч од Карла Топије и почео да се титулише као „дука Драчки ".

Топије су били господари Драчке кнежевине. Најмоћнији је био Карло Топија, који је потчинио суседне феудалце, а кратко време држао је и Охрид (1380). Млечани су га називали „кнезом Албаније" (princeps Albaniae).

Музаки су имали наследне поседе око Берата, а њихова феудална област обухватала је градове Музеће, Корчу и Девол. Деспот Андреј Музаки заузео је и Костур (1372).

Спати су били најмоћнија феудална породица у Јужној Албанији. Своју територију проширили су далеко на југ. Петар Лоши проширио се у Јужни Епир са средиштем у Арти, а Ђин Буа Спата владао је територијама од Коринта и Средње Грчке на југу до Ђирокастра на северу (1374).

3. Крсташки походи, инвазије, османско продирање и отпор против османске власти

Крсташки походи су верски ратови које је крајем 11. века иницирала Католичка црква. Централно место у њиховој идеологији заузимала је борба хришћана против муслиманских освајача Јерусалима и **„Свете земље"**. Учесници похода, који су на одећи носили пришивен крст као симбол борбе против „неверника", због чега су названи крсташима, били су вођени верским, политичким, економским и личним мотивима.

Крсташка идеологија обезбеђивала је духовно оправдање похода. Међу крсташима је преовладавала идеја да је рат за ослобођење Свете земље њихова света дужност. Пад Јерусалима под власт муслиманских владара подстакао је војне и политичке амбиције европских владара и племића. Они су тежили да на Блиском истоку успоставе своју власт и оснују сопствене крсташке државе. У прилог им је ишла и молба Византије да са Запада добије **најамничку војску** за одбрану од бројних непријатеља.

▲ Књига Ане Комнине

Код западноевропских феудалаца и витезова преовлађивала је агресивност. Њих је водила жеља за престижом и авантуром, али и похлепа за **освајањем** нових земаља и пљачком. Ови лични мотиви подстицали су их да се придруже походима, заједно са надом у духовну награду. После раскола Цркве, Католичка црква је тражила начине да успостави превласт у хришћанском свету. Походе је видела као један од ефикасних начина да то оствари. У пропагандне сврхе искоришћене су гласине о злостављању хришћанских ходочасника у Јерусалиму, што је распламсало верска осећања код хришћана свих друштвених слојева у Западној Европи. Економска ситуација у Западној Европи се погоршавала. У другој половини 11. века Европа се суочавала са глађу и епидемијама. Зависни сељаци били су незадовољни потчињеним положајем и сталним повећањем пореза. Трговци и занатлије из градова тражили су нова тржишта за своје производе. Посебно су биле заинтересоване Венеција, Ђенова и Марсеј, које су се надале оснивању прекоморских трговачких упоришта. Походи су обећавали нове економске могућности, земљу и богатство. Ови економски мотиви снажно су подстакли сељаке и трговце да се активно укључе у походе.У таквим условима великог незадовољства у Западној Европи, за учешће у походима пријавили су се владари, феудалци и витезови, али и велики број зависних и слободних сељака. Тако су крсташки походи постали масовни војно-колонизаторски покрет који је променио историју Западне Европе, Балкана и Блиског истока.

Да ли знаш да...

Византијска принцеза и списатељица Ана Комнина (11.–12. век) крсташе је називала анахроним терминима Франци, Латини, Келти, па чак и отворено погрдним називом Варвари.

Крсташи у очима Византинаца

Балканско полуострво било је непосредно погођено првим крсташким походима, током којих су крсташке војске пролазиле кроз њега, а у **Четвртом крсташком походу** оставиле су и озбиљне последице. Крсташи су приликом проласка кроз Балкан углавном користили познате путне правце **Виja Милитарис** (Београд–Ниш–Софија–Пловдив–Једрене–Константинопоље) и **Виja Игнација** (Драч–Солун–Једрене). Са византијским властима унапред су договорили стратешка места/градове у којима ће се снабдевати храном и другим потребама. Међутим, често нису поштовали договорено, па су пљачкали околна места, навлачећи на себе гнев локалног становништва и интервенције византијске војске. Таквих случајева било је нарочито током **Првог крсташког похода** (1096–1099), у коме су најбројнији били зависни сељаци, а тек потом витезови и феудалци, без учешћа иједног европског владара. **Трећи крсташки поход** (1189–1192) предводили су најпознатији европски владари тог времена, а немачки цар Фридрих I Барбароса са својом војском прошао је Балканом путем **Виja Милитарис**. Његови сусрети са недавно побуњеним Србима и Бугарима у Византији протумачени су као непријатељски чин, након чега су повучени пунктови за снабдевање. То је изазвало неизбежне крсташке пљачке прехрамбених производа у околним местима и сукобе са локалним становништвом и византијском војском.

У Четвртом походу крсташка идеологија се претворила у средство политичке и економске доминације западноевропских феудалаца. Уместо према Египту, крсташи су опсели и заузели Константинопоље **(1204)**. На месту срушене Византије основали су четири крсташке државе, назване **латинским државама**. Највиши ранг имало је Латинско царство са седиштем у Константинопољу. У Солуну се налазило седиште друге крсташке државе, која је касније уздигнута у краљевство. Преостале две државе основане су у Атици (Атинско-тебанска војводина) и на Пелопонезу (Ахајска, односно Морејска кнежевина).

Ова нова ситуација увела је Балкан у дубоку кризу. Регион је ушао у полувековни период нестабилности и сталних војних сукоба између нових латинских држава и балканских држава. Тек после обнове Византије на Балкану су успостављени предвидљивији односи.

Османска инвазија на Балкан

Осман, родоначелник Османске династије (1281–1922), био је на челу војно-административне области – **бејлука** у оквиру Селџучког султаната. Бејлук се налазио у северозападној Малој Азији, у **пограничним областима** са Византијом. Крајем 13. века (1299) Осман се осамосталио и позвао на свети рат против „неверника". На своју страну придобио је неке суседне бејлуке за борбу против хришћанске Византије. Осман је добио епитет **гази** (свети ратник, ратник за исламску веру), а ратници који су га пратили били су познати као **гази-ратници, газије**. Убрзо је опсео значајне

Истражи

Који градови леже на путним правцима Виja Игнација и Виja Милитарис? То ће ти помоћи да лакше сагледаш правце освајања Османлија на Балкану.

византијске градове крај Мраморног мора, а његов наследник Орхан их је освојио заједно са градом Бурсом, који је претворио у престоницу. Средином 14. века освојене су тврђаве Цимпе и Галипоље, које су биле први османски поседи на Балкану. Од тада је започела европска инвазија Османлија.

У време султана **Мурата I** заузет је град **Једрене** (Одрин), где су Османлије формирале европску престоницу. Она је постала војно-административни центар одакле су најчешће започињали походе ка унутрашњости Балкана. Османлије су користиле познате путеве **Виja Милитарис** и **Виja Игнација** и систематски освајале градове који су се налазили дуж ових путних праваца.

▲ Османов бејлук

На Балкану је постојало више малих и међусобно завађених држава које нису сагледавале потребу за великом заједничком акцијом против Османлија. Њихово нејединство допринело је бржој промени власти на Балкану. Прву велику победу против балканских владара Османлије су остварile у Маричкој бици (**1371**). Тиме им је отворен пут за продор у унутрашњост Балканског полуострва и његово постепено освајање. У наредним годинама успоставили су војну контролу над трасом Виja Игнација, освајајући све до Драча. Потом су заузели Софију и Ниш, који су били балканске стратешке тачке на траси **Виja Милитарис**, а после великог сукоба у Косовској бици **1389. године** Србија је постала њихов вазал. У два похода заузели су Трново (1393), а убрзо и Видин (1396), чиме су ликвидирали средњовековну бугарску државу.

Успон Османлија био је заустављен поразом од Монгола почетком 15. века. Балкански племићи и Византија одбацили су османско вазалство и наставили политички живот још пола века. Али нису успели да превазиђу међусобне разлике, па су убрзо поново постали мета обновљеног и ојачаног Османског царства.

▲ Османска држава у 14.–15. веку

После османског освајања Константинопоља (**1453**) и ликвидације Византијског царства, уследило је освајање Српске деспотовине (1459), чиме је стављен крај српској средњовековној држави. У наредним годинама освојена је Босна, а касније и Херцеговина, као и Црна Гора до краја века. Убрзо после заузимања **Кроје**, почетком 15. века (1415), у већем делу Албаније успостављена је османска власт. Међутим, цела Албанија пала је под османску власт тек након гушења устанка Ђорђа/Ђерђа Кастриота и заузимања Драча (**1501**). Тако је до краја 15. века највећи део Балкана ушао у састав Османског царства.

Паралелно са османским освајањима, на Балкану су спроведене промене у политичком, етничком и верском саставу становништва балканских земаља. Османлије су успоставиле своју власт и примениле специфичан тимарско-спахијски систем у градовима и селима. Доводили су муслиманско становништво из азијског дела царства и насељавали га на Балкану како би учврстили власт у новоосвојеним земљама. Колонизација је најпре вршена дуж главних путева, а потом и у унутрашњости. У почетку су колонизоване пољопривредне и сточарске области. Доведено је и турско номадско-сточарско становништво (Јуруци), које је било организовано у посебне војне одреде (оџаке). Заједно са Османлијама на Балкан је дошло и ромско становништво. Османлије су колонизовале и градове, а некима су промениле имена (Кроја = Акче Хисар; Топлица = Куршумлија). Насељаван је обиман државни апарат, али су долазили и учени људи, многобројне занатлије, османски и страни трговци, а крајем 15. и почетком 16. века у Османско царство дошли су и Јевреји протерани из Шпаније. Османским освајањем Балкана превазиђена је територијална расцепканост. Балкан је ушао у оквире једне државе. Тиме су створени повољни услови за развој трговине. Убрзо су оживели градови, а занатство је додатно ојачало. У великом броју балканских градова током 17. и 18. века муслиманско становништво већ је чинило већину.

▲ Ликовни приказ Лешке лиге

▲ Скендербег, споменик у Риму

Отпор против османске власти – Скендербег

Крајем 14. и почетком 15. века у приморским албанским градовима Драчу, Скадру и **Љешу** власт су држали Млечани, док су у унутрашњости господарили албански феудалци.

Отац Ђорђа/Ђерђа Кастриота, Иван/Ђон Кастриот, владао је територијама у области Мат, на простору од Јадранског мора до Дебарске области. На северу се граничио са Дукађинима, а на југу/југозападу са Аријанитима и Топијама. Године 1429. Иван/Ђон Кастриот напао је Кроју, али су га османске војске у неколико битака поразиле, након чега је био приморан да призна османску власт. Убрзо су Османлије у јужном делу Албаније формирале **Албански санџак** (1431). У наредном периоду у Албанији је избило неколико **устанака против османске власти**, али је један од главних разлога њиховог неуспеха било нејединство феудалних породица. **Ђорђе/Ђерђ Кастриот** Скендербег (1405–1468) подигао је устанак и успео да уједини најзначајније албанске породице у борби за ослобађање земље.

Ђорђе/Ђерђ био је претпоследње од деветоро деце Ивана/Ђона Кастриота и Војисаве, племкиње из Пролога. Као дечак одведен је као талац у Једрене, где је примио ислам и стицао војничко образовање. Тамо се истакао као добар ратник, добио титулу бега и име Скендербег (по Александру Великом). Укључио се у војно-управну структуру Османског царства.

После османског пораза код Ниша **1443. године** од Угара, Скендербег је напустио Османлије. Са својим присталицама успео је да заузме Кроју и **28. новембра** на градским зидинама истакао заставу Кастриота – двоглавог црног орла на црвеној подлози. Тиме је започео Скендербегов устанак. За кратко време ослободио је велики део Албаније, а потом и делове Македоније (дебарско-струшку област), након чега су се устанку придружили и Македонци и Власи.

Са циљем да уједини албанске породице против Османлија, сазвао је скуп у цркви Светог Николе (Шин Кол) у Љешу **2. марта 1444. године**. Састанку су присуствовали представници најугледнијих албанских племићких породица: Топија, Дукађина, Музака и других, а дошли су и представници Црнојевића из Зете. Формиран је војни савез познат као Љешка лига (Лига у Љешу), који је представљао зачетак политичког уједињења земље. На његово чело стао је Скендербег као капетан Албаније, а остали су му обећали годишњу новчану помоћ.

У лето 1444. године снажна османска војска кренула је против Скендербега, али су је његове снаге у Доњем Дебру (Пешкопеја), на **Торвиолском пољу**, пресреле и поразиле. За овај велики успех чуло се на Западу – у Венецији, Дубровнику, Угарској, Напуљу, одакле је у Кроју упућена војна помоћ. Папа је чак затражио од нових крсташа у походу против Османлија да у њега укључе

Извори говоре!

Биограф Скендербега, Марин Барлети, у свом делу „Скендербег. Животопис и дела епирског владара" (1508-1510 године у Риму), о имену Скендербега записао је: „...најмлађи (од мушке деце) био је Георгије, који је касније код варвара добио име Скендербег... Георгије је, било случајно или зато што се чинило да је племенитији од остале деце, назван Скендербег, што је код нас исто што и Господар Александар..."

и Скендербега. У наредним годинама Скендербег је извојевао значајне победе, чиме је његов углед међу устаницима порастао, а устанак се проширио на нове области. Османлије су у више наврата слале војску против устаника у Албанији. Чак је и султан **Мурат II 1450**. године лично повео 100.000 војника да заузме Кроју, али се после петомесечне **опсаде** повукао. За ову велику победу албанских устаника, предвођених Скендербегом, чуло се на Западу. Папа га је прогласио за „заштитника Христове вере".

▲ Скендербег пред Кројом

Следио је период променљивих успеха на бојном пољу у којем су Османлије успеле да заузму **Берат** (1455), али и да претрпе велике губитке у бици код **Албулене** (1457). После неколико неуспеха у биткама, нови султан Мехмед II Освајач лично се упутио да освоји Кроју. У два наврата – **1466. и 1467**. године, иако ју је опседао, није успео да је заузме. Одличан војни стратег и дипломата, Скендербег је пуних 25 година херојски предводио слободну земљу све до краја свог живота. Изненада је преминуо **јануара 1468. године** у Љешу и сахрањен је у цркви „Св. Никола" (Шен Кол).

▲ Грб Кастриота

Иако **отпор** Албанаца против Османлија после Скендербегове смрти није престао, били су изложени снажном османском притиску. Османлије су заузеле Кроју (1478), а затим и Скадар (1479), па је део Албанаца почео да одлази у Италију. Године 1481. из Италије се вратио Скендербегов син, Ђон Кастриот, који је тамо отишао са својом мајком **Доником** (још 1455. године после пада Берата) и у два наврата подизао устанке који су, са прекидима, трајали до 1506. године. Након тога отпор Албанаца био је потпуно сломљен, а велики број њих (око 200.000) преселио се на Запад, највише у Италију и Далмацију.

Скендербег станал национален херој на Албанците и симбол на нивно обединување. Неговите победи против османлиските завојувачи ги охрабриле и Македонците и Власите да се прилучат на негова страна, а му донеле симпатии и поддршка од значајни западноевропски сили и папството. Така, личноста на Скендербег се врежала длабоко во колективната меморија на Албаниците, а неговото наследство се почитува и меѓу балканските народи и во европската историја.

Провери научено

1. Када и где су формиране латинске државе на Балкану?
2. Опиши прве сукобе између Османлија и Византије и карактер тих конфронтација!
3. Објасни дугорочне последице по политичку структуру и демографију Балкана након османског освајања.
4. Који су били разлози за подизање Скендербеговог устанка и од којих западних сила је добијао подршку?

Истражи

Погледај документарни филм са историјском тематиком Ђерђ Кастриоти Скендербег.

- Дискутуј на наредном часу са својим другови-ма из одељења и утврдите:
- У чијој служби је био Георгије/Ђерђ Кастриоти Скендербег и зашто се одметнуо?
- Када и са којим циљем је Скендербег сазвао најпознатије прваке у Љешу?
- Колико је трајао Скендербегов устанак против Османлија?
- Ко је подржавао устанике?

4. Руралнa организација, сеоске заједнице и феудални односи

Успостављање феудализма и феудалних односа на Балкану

Феудализам као друштвени систем успостављао се постепено код балканских народа у периоду од 7. до краја 11. века. У највећој мери био је под утицајем Византије – у **Бугарској, Србији, Дукљи**, али је постојао и западни утицај Франака у **Хрватској** и Анжујаца у **Албанији** (после 13. века). У овом периоду балканске земље су различитим темпом напуштале систем слободних сеоских заједница којима су управљале племенске старешине. Формирањем држава балканских народа прелазило се на систем почетних феудалних односа, при чему су сељаци постепено падали у зависност од владајуће елите која је добијала поседе. Још у почетним облицима успостављања **феудализма** издвојила су се два друштвена слоја – феудалци и **зависни сељаци**. Они ће остати доминантни током читавог постојања феудалних односа у балканским државама. Владајући слој у феудалном друштву били су феудалци.

Први облици успостављања феудализма јављају се у бугарској држави у време кана Крума. Прави преокрет и преовладавање феудализма наступили су у 13. и 14. веку када је успостављена потпуна феудална својина над земљом од стране феудалаца, при чему је највећи део становништва претворен у зависне сељаке. Они су били оптерећени бројним и разноврсним дажбинама које су морали да плаћају и световним и црквеним господарима.

Основа феудалног друштва била је земља – феуд. Феуд је представљао земљишни посед који је господар давао свом блиском племићу уз обавезу да служи у војсци и организује привреду на додељеном поседу. На тај начин он је постајао **вазал** онога од кога је добио посед. Вазал је према свом господару био обавезан на лојалност, војну службу и давање прихода. Тако је земљиште било основа економије – онај ко је поседовао феуд имао је право да прикупља дажбине од сељака и користи њихову радну снагу. Господари са великим феудима могли су да обезбеде више војника, ојачају свој положај пред другим феудалцима и пред владарем, па чак и да утичу на политичке одлуке. Тиме је земљопосед постајао извор војне снаге, а војна снага гарантовала политичку моћ.

Средњовековни зависни сељаци: рад у пољу

У Албанији су крајем 13. века најугледније породице постајале **вазали** спољних господара – Анжујаца. У 14. веку у Бугарској су се већ појавили крупни феудалци који су контролисали велике области и читаве градове и имали више ситнијих вазала. У истом периоду у Србији је постојала развијена мрежа вазалних односа између владара, управника области, крупних феудалаца и ситнијих феудалаца. То је представљало праву слику **развијеног феудализма** на Балкану.

Рурална организација друштва. Трансформација сеоске заједнице

Феудално друштво било је рурално друштво. Највећи обим економске активности одвијао се у сеоским срединама, а тамо је живео и највећи део становништва Балкана. У балканским земљама доминантна привредна грана била је **земљорадња**. При обради земље био је заступљен тропољни систем, што је значило да се сваке треће године земља (њива) остављала необрађена. Друга по заступљености привредна грана било је **сточарство**, са изузетком Албаније где је оно доминирало. У свим балканским земљама било је развијено повртарство, **воћарство** и **виноградарство**. У **развијеном феудализму** цењене сорте винове лозе у Бугарској налазиле су се у области Тракије, а у Дукљи/Зети и Албанији у Приморју. Највећи произвођачи вина били су манастири, који су добијали велике количине вина и од виноградара у виду пореза (вински порез).

У почетном периоду успостављања феудализма **сеоска заједница** је још увек била веома активна. Она је била основна организациона јединица у руралном животу Балкана. Састојала се од великих породица које су заједнички обрађивале земљу, делиле пашњаке, шуме и воде. Организовала је пољопривредни циклус и самостално се управљала преко сеоских старешина. Сеоски старешина представљао је заједницу пред владарем или **црквом** и имао улогу у решавању унутрашњих спорова, као и у расподели обавеза сељака у оквиру сеоског атара. Он је био на челу сеоских зборова на којима су се решавала разна питања привредног карактера, правио распоред за сетву, наводњавање, испашу стоке, прикупљање летине и друга питања од интереса за сеоску заједницу.

Јачањем феудалаца, они су почели да се намећу сеоским заједницама и постепено да присвајају заједничке општинске земље, као што су пашњаци, шуме, па и воде. Те земље су феудалци силом укључивали у оквире својих феудалних поседа званих **феудална баштина**. За њихово коришћење почели су да траже накнаду (порез) од сељака. Сељаци су најпре појединачно, а потом и читаве сеоске заједнице, почели да траже заштиту од феудалаца, чиме су они постајали њихови господари. На тај начин **слободни сељаци**, али и читава села, постајали су зависни од воље феудалаца.

Земља **слободних сељака**, припадника сеоске заједнице, на различите начине прелазила је у власништво световних, али и црквених феудалних господара. Црква је користила верска осећања, сујеверје и незнање верника како би увећала своје поседе. Давање различитих поклона цркви, укључујући и земљишне поседе, представљала је као обезбеђивање заштите неког свеца и лакши пут до вечног живота. Чест је био случај да сељаци дају њиве, винограде или део имовине манастирима и локалним црквама. Разарању сеоских заједница у великој мери допринели су и стални ратови у средњем веку, при чему су често страдали управо поседи сељака.

Истражи

У време кана Крума донети су строги закони, сељаци су се везивали за земљу и плаћали су порезе у натури. У време Бориса Михаила и Симеона феудални систем се учвршћивао, а са покрштавањем се проширио и на цркву која је почела да добија многе поседе и зависне сељаке. Византијски извори користе термин „парик" за зависног сељака. У Хрватској су кнежеви још у 9. веку (Трпимир) додељивали земљу цркви, чиме се она постепено претварала у земљопосједника, а сељаци су били приморани да дају одређене дажбине.

- Које су сличности у балканским земљама у почетном периоду успостављања феудалног система и односа?

▲ Средњовековни зависни сељаци: рад на њиви

▲ Душанов законик

Слободни сељаци били су под сталним притиском феудалаца, били су им наметнути тешки државни порези, црквени порез – **десетак**, високе судске таксе и друге ванредне дажбине. У таквим условима велики број њих постепено је изгубио своје поседе и био приморан да узме земљу од феудалаца на привремено коришћење и уз испуњавање одређених обавеза. На тај начин слободни сељаци нису били протеривани са својих поседа, већ су се све чвршће везивали за феудалца од кога су узимали земљу и постепено прелазили из слободних у зависне сељаке. Ипак, сеоске заједнице и слободни сељаци на Балкану наставили су да постоје током читавог средњег века, мада у знатно мањем броју.

У погледу привреде, сеоска заједница представљала је једну врсту затворене организације. То је настављено и када је потпала под феудалну зависност. Све што је било потребно сељацима и феудалцу углавном се производило ту. Сељаци су сами производили храну, одећу, обућу и други неопходан инвентар за себе и за феудалца. На двору феудалца налазиле су се зависне занатлије које су снабдевале феудалца, али и сељаке. Размена се вршила у натури. Обично су се продавали, тачније размењивали, неки вишкови производа који су били карактеристични за то поднебље, а набављали су се производи које сељаци нису производили. Тиме је потреба за трговином била сведена на минимум и није имала неку значајнију улогу у привредном животу у раном средњем веку. Али, у периоду развијеног феудализма на Балкану организоване су пијаце и вашари, а у оптицају се појавила и новчана размена. У сваком већем насељу организоване су пијаце одређеног дана у недељи, а у градовима и поред већих манастира организовани су и вашари у одређеном периоду године. Осим локалних трговаца, на ове пијаце и вашаре долазили су трговци из других градова, али и из развијених трговачких центара као што су Дубровник и Венеција. Они су обично нудили дефицитарне и луксузне производе као што су со, вино и оружје.

Зависни сељаци (потчињени сељаци) често су називани **кметовима**. Они су били најбројније, али и најсиромашније становништво у балканским државама. Највећи број њих чинило је земљорадничко становништво. Живели су на поседу феудалца у оквиру његове феудалне баштине. Зависни сељаци били су у личној и земљишној зависности од феудалца. Он је био њихов господар (патрон) и без његовог одобрења нису смели да напусте земљу на којој су живели. Били су приковани за земљу, а господар је могао да их прода само заједно са земљом.

Земља која је чинила феудалну баштину делила се на господарску земљу, коју су обрађивали зависни сељаци, и земљу дату на коришћење зависним сељацима. Свака парцела састојала се од куће са покућством у којој је живео зависни сељак са својом породицом. Око куће налазили су се помоћни објекти. У близини су били башта и понекад виноград. Сељак је располагао и обрадивом земљом која се заправо састојала од неколико мањих парцела расутих међу њивама других сељака. Зависни сељаци могли су да

користе шуме и пашњаке који су били остављени на располагање сеоској заједници. Оваква структура поседа зависних сељака са могућношћу колективног коришћења неподељених добара показује да слободне сеоске заједнице у феудалном друштву нису биле уништене већ су само претворене у феудално зависне.

Посебна категорија зависних сељака биле су занатлије. Они су израђивали различите занатске производе за господара. Неки су били вешти мајстори у изради луксузних предмета од злата, сребра и драгог камења.

Однос господар – сељак био је двостран: зависни сељак добијао је право да користи део земље за сопствену исхрану, али је заузврат морао да плаћа десетак, **порез у натури** и да обавља **кулук**. Господар је обезбеђивао заштиту и политичку стабилност, али је истовремено јачао своју моћ кроз зависност сељака. Овај однос није био само економски, већ и политички механизам јер су господари преко контроле над сељацима обезбеђивали војску и утицај у држави.

▲ Сребрни новац Ивана Александра

Облици зависности и обавезе сељака

Сељаци и њихови поседи били су оптерећени многим порезима, разним дажбинама и обавезама у корист феудалних господара. Њихове обавезе и дужности одређиване су у зависности од њиховог правног положаја. Најопштији прихваћени термин за зависне сељаке био је византијски термин **парик**. У средњовековној српској држави у 14. веку у употреби је било неколико термина који су означавали различите категорије зависног становништва. Земљорадничко становништво означавано је термином **меропах**. Термин **Власи** могао је да означава и етничку припадност и привредно занимање – сточар. Неки Власи били су слободно становништво, док су други били зависни од неког **феудалног господара**. Били су сточари номади који су живели на планинама са својим стадима у привременим насељима званим катуни и стално су се селили. У 14. веку бележе се и као зависно становништво у равницама задужено за бригу око коња. У **Душановом законику** Власи су забележени као посебна категорија са посебним обавезама повезаним са узгојем стоке.

Од свих обавеза сељака најтежа је била кулук. Он је представљао бесплатан рад у корист феудалца, али и у корист државе. Зависни сељаци су, у зависности од свог правног положаја, били дужни да раде кулук на земљи феудалца од једног до три дана недељно. То су чинили својим алатом и домаћим животињама. Понекад није постојало ограничење кулука, односно зависни сељаци били су приморани да раде онолико дана колико би им феудалац наложио.

Балшићи у Албанији оптерећивали су сељаке обавезама изградње путева и тврђава, што показује да кулук није био ограничен само на пољопривредне радове, већ и на инфраструктурне објекте и војне задатке. **Кастриоти**, нарочито у време Скендербега, користили су сељачку радну снагу за изградњу и јачање утврђења против

▲ Повеља Ивана II Асена за Дубровчане (1230)

Османлија. Овакви облици кулука за извођење јавних радова постојали су и у другим балканским државама.

Поред кулука, зависни сељаци били су дужни да феудалном господару дају и одређене **дажбине у натури**. Најчешће су то били одређени део произведеног жита, брашна, вина, платна, уља, стоке, занатских и војних производа. При томе су сељаци морали сами да допреме производе у амбар и двор феудалца. Сељаци су били оптерећени и порезом **десетком**, који су узимали и црква и феудалци. Десетак је означавао десети део неког производа, најчешће жита, брашна, вина или меда.

У **развијеном феудализму** зависни сељаци плаћали су лични порез, односно **главарину**, у новцу. Посебне дажбине плаћали су за коришћење шума, пашњака и воденица, односно за све оне поседе које је присвојио феудалац. Са развојем градова дошло је до успона занатства и трговине. Тиме је почела да се развија **новчана привреда** и појачана циркулација новца при чему је започео процес замене натуралних дажбина новчаним, па су сељаци порезе све чешће плаћали у новцу. Тако су се новчане дажбине које су се појавиле на Балкану, најпре у градским срединама и под византијским и западним утицајем, постепено проширили и на сеоске заједнице. Иако су оне замениле део натуралних дажбина и војних обавеза, кулук се ипак задржао као облик радне обавезе сељака.

Извори говоре

У Бугарској, једна повеља цара Ивана Асена II (1230) прописује: „Сељаци да дају порез у натури и да раде кулук за манастир као и раније." Једна повеља цара Ивана Александра (1348) наводи: „Сељаци да дају десетак од винограда и њива, и да служе бољару радом према обичају."

У Србији је веома значајан Душанов законик (1349., допуњен 1354.). У више његових чланова садржани су подаци о сељацима и њиховом правном положају, њиховим дажбинама према феудалцима, држави и цркви. Члан 6 Законика прописује: „Клирици да се суде по црквеном канону, а не по царском закону."; члан 67 – „Сељаци да дају десетак од њива и винограда"; члан 71 – „Пчелари да дају своме господару десетак од меда, као што је било од старог времена."; члан 138 – „Парици да служе своме господару као што је било од старог времена, и да му дају део жетве, као што је било од старог времена."; члан 139 – „Меропси да служе своме господару као што је било од старог времена, и да не могу напустити господара без његове воље."; члан 146 – „Себри да дају порез своме господару и да врше кулук, као што је било од старог времена."; члан 147 – „Сокалници да дају своме господару кола и коње, као што је било од старог времена."; члан 135 – „Власи да служе своме господару као што је било од старог времена, и да дају десетак од својих стада."

- **Направи анализу ових изворних информација и кроз конкретне примере опиши однос господар – сељак.**

Економске, друштвене и политичке карактеристике **Арберских кнежевина** биле су специфичније у односу на друге балканске државе. Издиференцирале су се **феудалне породице** са својим кнежевима које су имале сву политичку, административну и војну власт под својом контролом. Феудалне породице имале су своју територију, војску и обележја. Порез се претежно плаћао у натури, али је са успоном трговине са Дубровником и Венецијом започео развој робно-новчаних односа. Кнежеви су издавали повеље Дубровчанима и Млечанима којима су им давали одређене повластице како би трговали на њиховим територијама. Међу значајнијим повељама у 14. и 15. веку биле су оне које су издали господар Валоне и Канине, из Балшића, **Дукађина** и Кастриота. Сточарске породице живеле су у планинским насељима (катунима) и њима су управљале старешине. Биле су у потрази за пашњацима и имале већу аутономију. Бавиле су се и караванском трговином.

Феудалне обавезе према световним и духовним феудалцима снажно су утицале на животни стандард зависних сељака. Њихова бројчаност и разноврсност – радне обавезе (кулук), натуралне дажбине (жито, стока, уље), новчани порези (нарочито у познијем периоду) – често су доводиле до тога да сељаци живе на граници опстанка. Њихов рад био је усмерен ка задовољавању потреба господара и цркве, а само мали део остајао је за сопствену исхрану и размену. Феудализам и феудални односи на Балкану били су разноврсни, али су ипак имали заједничке елементе својствене таквом друштвеном поретку. То су били феуди као основа земљишне својине и вазални односи између владара и племића, као и између крупнијих и ситнијих племића који су дефинисали односе међу феудалцима. Сеоске заједнице биле су основа производње, а њихово постепено укључивање у оквире феудалне баштине претворило их је у затворену економску целину. Зависни сељаци били су оптерећени различитим обавезама и дажбинама – кулуком, натуралним давањима и порезом у новцу. Црква је била значајан фактор у економији и свакодневном животу. Такав систем обликовао је економију и друштво Балкана у средњем веку све до доласка Османлија, који ће га трансформисати у тимарски систем.

Провери го наученото

1. Објасни појмове феуд, вазал и феудални односи.
2. Објасни како се сеоска заједница постепено трансформисала у феудално зависну.
3. Наведи основне категорије зависног становништва и њихове обавезе према феудалцима.
4. Објасни како су феудалне обавезе утицале на животни стандард.

5. Друштвена стратификација средњовековних балканских дворова и клира

▲ Царевец, Трново

Средњовековне балканске државе имале су утврђену феудалну друштвену **хијерархију**. Она се постепено успостављала са настанком и јачањем феудализма. У **раном феудалном периоду** (7.–11. /12. век) била је у зачетку и постепено су се обликовале њене контуре које су у потпуности успостављене у наредном периоду. Феудални односи у балканским земљама у **развијеном феудализму** (13.–15. век) доживели су снажан успон и били у завршној фази развоја. Феудализам се налазио у свом процвату са јасно формираним обележјима доминације крупних феудалних земљопоседника, широко распрострањеним системом **привилегија** (најчешће добијених од **владара**), повећањем броја зависног становништва и брзим растом пореза који су плаћани у новцу.

Институције **владара, двора, племства** и високог **клира** биле су успостављене и јасно разграничене у **Бугарској** још у ранофеудалном периоду, док су у **Хрватској** и Дукљи биле у почетној фази развоја. Бугарска држава имала је сталну престоницу у Плиски (до краја 9. века), а потом у **Преславу**, где се налазио владарски двор. Оснивањем Другог бугарског царства престоница је постао град Трново. Њени **владари** носили су различите титуле. Први бугарски владари носили су титулу кан, која је након прихватања хришћанства у време Бориса промењена у кнез, да би почетком 10. века Симеон узео титулу цар. Од тада су сви бугарски владари носили титулу цар, а државацарство.

У Хрватској се престоница најчешће налазила у Книну, али су постојала и друга седишта. Титула коју су носили први хрватски владари била је кнез (dux), али је почетком 10. века Томислав крунисан за краља, чиме је држава постала краљевина. Слично је било и у Дукљи, чији су владари кнежеви од друге половине 11. века, крунисањем Михаила, постали краљеви, а држава краљевина.

Седиште првих српских владара који су носили титулу жупан било је у Расу, а тек у 12. веку почели су да се називају великим жупанима. Почетком 13. века Стефан се прогласио за краља, чиме је држава постала краљевина, а средином 14. века краљ Стефан Душан узео је титулу цар, па је и држава постала царство. Међутим, током прве половине 15. века српској држави је снижен ранг на деспотовину на челу са деспотом. Српска држава у 13. и 14. веку није имала само једну престоницу, а као престона седишта коришћени су Призрен, Паун на Косову и Скопље.

▲ Тврђава у Книну

Стање у **Албанији** било је другачије. Крајем 12. века појавила се кнежевина **Арбанон** на челу са кнезом (prior, princeps). Крајем 13. века Албанија је постала краљевина на челу са краљем из реда француских Анжујаца. Током 14. и 15. века у Албанији је ојачало

неколико феудалних породица које су формирале своје кнежевине на челу са кнезовима (dux, дука), а које су имале седишта у добро утврђеним **градовима** као што су Драч, Скадар, Берат и Кроја.

▲ Тврђава у Скадру

Владар и државна управа

Средњовековне балканске државе по свом друштвеном уређењу биле су феудалне државе. Њиховим проглашавањем за краљевине постале су **феудалне монархије**. У њима је постојала друштвена хијерархија на чијем челу је стајао владар. Владари држава носили су различите титуле, али су најчешће биле: кнез, жупан, краљ и цар. Према тадашњем патримонијалном схватању државе, владар се сматрао врховним господарем у држави, кога је Бог поставио да управља поданицима. У његовим рукама била је концентрисана војна, законодавна и судска власт. Он је такође имао одлучујућу улогу у црквено-религијским споровима.

Као највише постављен на феудалној лествици у оквиру феудалне хијерархије, владар је био власник све земље у држави и могао је да је продаје, поклања, даје на доживотно уживање или на привремено коришћење. Имао је бројне и разноврсне приходе који су се сливали у државну касу којом је располагао. Његова велика економска моћ заснивала се на многобројним поседима који су се налазили широм државе. Располагао је и приходима од ковања новца, приходима од концесија над рудницима, разних такси, царина и сл. Добијене приходе владар је користио за издржавање двора, набавку оружја за војску и исплату најамника. Део средстава користио је за подизање задужбина, даривање **цркве**, давање поклона феудалцима, као и за изградњу **тврђава** и палата. У време великог економског успона Бугарске (14. век) и **Србије** (13.–15. век), владарска палата у Трнову (Царевец) и палате у српским престоницама биле су веома раскошне, а Српска деспотовина је у 15. веку из темеља изградила нови престони град Смедерево.

Владар је управљао државом преко бројног централног и покрајинског апарата. Његове функције, именовања и структурирана мрежа, нарочито у Бугарској и Србији у **развијеном феудализму**, биле су веома сличне онима у Византији. Седиште централне власти налазило се у престоници државе. Владарски двор представљао је посебну институцију административне, политичке и војне моћи, али и центар културног живота у држави. Владарски дворови у Бугарској и Србији настојали су да подражавају византијски царски двор. Владар је бирао представнике централног државног апарата из редова **крупних феудалаца**, а они су били лично постављани од стране владара.

Веома значајно тело у управљању државом био је владарски савет који је имао значајну саветодавну улогу. У Бугарској се називао бољарски савет, а у Србији дворски савет. У бољарски савет улазили су велики бољари и патријарх. У Србији су дворски савет сачињавали велможе (велики **властелини**), а понекад је

Да ли знаш да...

Патримонијално схватање државе у средњем веку значи да су се власт и територија сматрале личном својином владара и његове породице („патримонијум" – наслеђе владара). На Балкану се то испољавало кроз наследне династије, дељење државе као сопственог имања, даривање државне земље и мешање приватног и државног богатства. Овакво схватање државе као „породичне својине" доводило је до династијских борби, честих подела земље међу синовима и браћом и нестабилности, што је државе чинило подложним спољним утицајима

учешће узимала и супруга владара. **Владарски савет** одржавао је заседања и имао ингеренције при одлучивању о најважнијим питањима за државу каква су била објављивање рата, склапање мира и значајна питања унутрашње политике.

Држава је била подељена на области које су у Бугарској називане хора (област, земља), а у Србији жупа. Уобичајено су називане према имену највећег тамошњег градског центра. У њима је функционисала покрајинска администрација на челу са управником одређене области. Овај управник био је именован лично од стране владара.

У **народним саборима** учествовали су владар, **крупни феудалци**, дворјанство, свештенство и народ. У српској држави они су се називали државни сабори. Били су сазивани писменом наредбом владара у којој су били назначени време и место одржавања сабора. После одржаних сабора већ донете одлуке и решења представљани су пред окупљеним људима, тако да су сабори имали улогу њиховог широког јавног одобравања. Сабори су понекад служили и за јавно осуђивање јеретика.

Бољари, властелини и витезови

Снажан развој феудализма допринео је економском уздизању феудалаца. Они су се у средњовековним балканским изворима једним именом називали господа. У Бугарској се за њих користио термин бољари, а у Србији властелини. Али сви феудалци нису били подједнако богати нити равноправни у друштву. И код њих је постојала градација према моћи и богатству. Феудалци у средњовековним балканским државама делили су се на крупне и ситније феудалце, а најнижи слој сачињавали су ратници-коњаници који су касније названи **витезови**.

Крупни феудалци поседовали су велике земљишне поседе и зависне сељаке. Они су носили и највише титуле и заузимали најистакнутије административне и војне функције у држави. **Крупни феудалци** у средњовековној Бугарској називали су се велики бољари, а у Србији велможе (велики властелини). Ситнији феудалци такође су поседовали знатне поседе, али мање у односу на прве. Имали су и угледне титуле и функције у држави, али су били нижег ранга у односу на прве. У Бугарској су се називали мали бољари, а у Србији властеличићи (мали властелини).

У Албанији није постојала класична подела на крупне и ситне феудалце. Феудалне породице су очувале свој патримонијални карактер и клановску повезаност. Са ширењем њихових територија започела је социјална диференцијација. Старешине су почеле социјално да се издвајају по свом богатству у односу на остале чланове породице. Они су се претворили у феудалне власнике и предводнике феудалних породица. Руководили су политичком, административном и војном влашћу у својој области. Али друштвене разлике између њих и осталих чланова породице нису биле изразито наглашене. Лојалност према породици за сваког појединца била је најјача унутрашња кохезиона веза.

Крупни феудалци живели су у **тврђавама** грађеним на тешко приступачним местима где су располагали сопственим палатама. Имали су свој двор који су чинили њихови најзначајнији људи. **Крупни феудалци** имали су слуге, зависне сељаке, вазале, војску и судије. Располагали су сопственим двором који је представљао центар њихове моћи у области, али и место на којем се развијала култура. У Бугарској су најпознатије биле **тврђаве** у Видину и Калиакри. У средњовековној српској држави било је више **тврђава**, а од оних које су се налазиле на тешко приступачним местима издвајају се Маглић, Голубац и Сталаћ. У Дукљи/**Зети** снажне **тврђаве** биле су Котор, Бар и Будва, а у Албанији **тврђаве** Ђирокастро, Петрела, Љеш и Канина.

▲ Скица тврђаве Маглић

Основу моћи феудалаца чинили су њихови наследни поседи – баштине које су добијали путем наслеђа. На њима су радили зависни сељаци. Осим ових поседа, феудалци су добијали и поседе од владара којима су могли да управљају под условом вршења одређене војне службе (по примеру византијског феудалног система проније). Феудалци су могли да добију и читаве области, планине, села и **градове** на управљање са правом да користе велики део прикупљених прихода.

Ови поседи у почетку нису били наследни, па су зато феудалци настојали да их споје са својим баштинама. У условима када је у држави постојала слаба централна власт то им је успевало, па су тако постајали још крупнији земљопоседници и моћнији феудалци. То је била солидна основа за њихово веће осамостаљивање које је водило ка значајном слабљењу веза између централне власти и локалних феудалних елита у унутрашњости државе.

Осим датих поседа, феудалци су од владара добијали и многе привилегије. Оне су могле бити административне, фискалне, судске и војне повластице којима се владар одрицао дела својих ингеренција у корист феудалца. У пракси је то значило да државни чиновници нису улазили на поседе феудалаца и нису прикупљали порезе нити судске таксе. Сам феудалац је одређивао лица која су то чинила и прикупљени приходи су, уместо у државну касу, одлазили у његову касу. Њихов висок положај у феудалној хијерархији одражавао се и у праву. Предвиђене казне биле су различите за племиће и за сељаке. Ширење система давања привилегија водило је ка већем економском јачању феудалаца и њиховим тежњама за самосталнијим деловањем. Неки од феудалаца чак су ковали и сопствени новац, издавали законе и водили самосталне ратове.

Витезови су у средњем веку представљали војни слој. Они су се на друштвеној лествици налазили ниже од осталих феудалаца. Витезови су потицали из нижег **племства** и били су ратници – коњаници који су добијали земљу за војну службу и лојалност према владару или према **крупнијим феудалцима**. За разлику од Западне Европе где су **витезови** били институционализовани кроз витешке редове, строга правила и племићке манире карактеристичне за витештво, на Балкану су витезови сврставани у војни слој са очекивањима за стварна војна деловања – вођење ратова.

▲ Котор, поглед из Старог града

Извори говоре!

- **Уговор бугарског цара Ивана Александра са Венецијанцима и њиховим трговцима из 1347. године**

Уговор цара Загоре са Венецијом из 1347. године

Заклетва и уговор господина цара Загоре Александра.

„Моје царство даје ову повељу (препоручено писмо, вен. док.) мојим пријатељима и браћи Французима Венецијанцима. И заклиње се моје царство у Оца Бога и Деву Марију и у свети животворни Крст и у Свету Петку Трновску и у моју душу, да сви венецијански трговци могу да долазе и одлазе са својим бродовима и робом по целом мом царству неповређени и сигурни. Они треба да плаћају царину 3 на 100...

Ако се роба не прода, да пролазе морем или копном и да не плаћају ништа...

Такође могу да купују или да изграде цркву или ложу где год пожеле унутар земље, а да им се нико томе не супротстави. И ко би се усудио да се супротстави, нека буде издајник према мом царству."

Највећи део становништва у **развијеном феудализму** и даље су чинили сељаци који су се делили на слободне и феудално зависне. Била је појачана тенденција смањивања броја државних слободних сељака и њиховог принудног преласка у феудалну зависност. У овом временском периоду зависни сељаци на Балкану били су далеко бројнији у односу на слободне.

Успон **градова** у **развијеном феудализму** омогућио је богаћење занатлија и трговаца који су прерасли у посебан градски слој. Њихов број је непрестано растао и појављивали су се нови специјализовани мајстори-занатлије. Томе је допринела и замена натуралне ренте новчаном рентом, чиме је истовремено дат подстицај бржем развоју трговине. Осим традиционалних заната повезаних са средњовековним начином живота, у овом периоду обновљено је рударство и са њим повезани нови занати. Рударство је прерасло у главни покретач привреде у Бугарској, а посебно у Србији са најпознатијим рударским градом Новим Брдом. Мајстори-занатлије повезани са овом новом делатношћу брзо и видљиво су се богатили, а међу њима су се посебно издвојили златари.

У овако дефинисаном феудалном друштву, социјална покретљивост навише на феудалној лествици била је ограничена. Прелазак из једног друштвеног слоја у други био је редак, али су постојали одређени механизми засновани на заслугама. Средњи феудалци могли су да постану крупни, а ратници коњаници да постану ситни феудалци захваљујући војним заслугама и добијању области на управљање и поседа у новоосвојеним земљама. Код сељака је то било отежано с обзиром на општу тенденцију њихове потчињености. Али ипак, уколико би сељак био дарован цркви, он је прелазио на црквени посед и постајао црквени зависни сељак, што се сматрало повољнијим правним положајем таквог сељака.

Клир и црквени земљишни поседи

Назив клир у православној традицији односи се на све црквене службенике и обухвата целокупно свештенство. Клир је имао привилегован положај у држави. У високи клир улазило је високо свештенство – патријарси, **епископи**, игумани **манастира**. Они су уживали високи углед у држави. Управљали су епархијама и манастирима, феудалним поседима цркве, а такође су представљали цркву пред владарем и на **народним/државним саборима**. Нижи клир чинили су свештеници и њихови помоћници. Клир је носио духовну власт, легитимисао власт владара, управљао црквеним поседима, био чувар писмености и заштитник културе.

Црква као институција била је крупан феудални земљопоседник. Она је добијала многе поседе од владара и феудалаца али и од сељака. Добијала је привилегије потврђене повељама владара. Развојем феудализма повећала се градња цркава и манастира широм Балкана. Манастири су прерасли у снажне духовне и културне центре. У њима су отварани скрипторијуми и мање библиотеке са црквеним књигама. Образовање је било привилегија богатих слојева и дела свештенства.

Манастири нису били само духовни и просветни центри, већ и моћни феудални господари са огромним утицајем на економију и политику.

Временом су стекли нарочито велике поседе и високе приходе. Велики број манастира у Србији, Бугарској, Зети и Албанији постали су велики економски центри. Располагали су разноврсним поседима који нису били компактни, већ су били распрострањени на различитим локацијама на Балкану. Манастири су поседовали десетине села, планине, зависне сељаке, стоку, а приходе су добијали и од пијаца, рудника и риболова. По свом богатству истицали су се: „Дечани" и „Студеница" у Србији, „Рилски" и „Бачковски манастир" у Бугарској. Међу богатијим манастирима били су и Свети Срђ и Морача у Зети, и „Св. Јован Владимир" и „Арденица" у Албанији. Неколико манастира на Светој Гори такође су се претворили у богате и крупне земљопоседнике. Међу њима су предњачили „Хиландар", „Зограф" и „Св. Пантелејмон".

Друштвена стратификација средњовековних балканских дворова и клира показује јасну хијерархију друштва. Владар, крупни и ситни феудалци, као и ратници били су носиоци световне власти и моћи. Сељаци су својим радом и плаћањем пореза обезбеђивали економску основу друштва, а клир је чувао духовну власт и просвету. Привилегије за световне и духовне феудалце и ограничења за ниже друштвене слојеве обликовали су свакодневну стварност у друштву. Симбиоза између световне и духовне власти, при којој је владар добијао легитимитет кроз благослов цркве, а црква добијала заштиту и велике поседе од владара, водила је ка учвршћивању феудалног поретка и стабилности средњовековног друштва.

▲ Манастир Зограф, Света Гора

Провери го научено

1. Који су били главни друштвени слојеви у средњовековним балканским државама?
2. Упореди световну и духовну власт према њиховом легитимитету.
3. Да ли је и у којој мери била могућа социјална покретљивост?
4. На који начин су манастири постали најзначајнији духовни и економски центри?

6. Религијски живот: православље, католицизам, богумилство. Почеци исламизације

Црква је од појаве **хришћанства** означавала заједницу верника који су се окупљали ради молитве (долази од грчке речи еклесија са значењем окупљање). Имала је једноставну структуру и представљала савез самосталних хришћанских заједница. Временом су ове прве хришћанске заједнице прерасле у хришћанске организације које су биле формиране у већим градовима царства (на челу са епископом). Након што је хришћанство признато у Римском Царству **Миланским едиктом, 313. године**, црква је почела да гради своју хијерархију сличну државној. Више градова било је груписано у провинцију (на челу са митрополитом), а црквене провинције биле су груписане у пет патријаршија на челу са патријарсима. Иако црква формално није имала једног поглавара, за првог међу њима сматран је римски папа. Остали су носили титулу патријарха, а међу њима је предњачио Цариградски патријарх (после 330. године). У наредним вековима између римског папе и Цариградског патријарха појавиће се снажно ривалство. То ће се одразити и на балканске земље.

У време одржавања **Васељенских сабора** утврђене су догма, црквени обреди и организациона структура хришћанске цркве. Црква је постала институција која је имала значајан утицај у друштву не само у духовном животу већ и на образовање, културу и политику. Завршетак епохе Васељенских сабора симболично означава почетак раздвајања цркве. Иако су се први зачеци раздора у хришћанском свету појавили у 9. веку, кулминација се догодила два века касније. До средине 11. века дотадашње разлике између римског папе и Цариградског патријарха постале су толико велике да више нису могле бити превазиђене. У лето **1054. године** догодио се коначни **раскол** цркве (схизма/шизма). Након поделе цркве, Западна црква почела је да се назива католичка (васељенска), док су источне цркве почеле да се називају православне (практиканти правилног хришћанства). Оваква ситуација одразила се и на средњовековне балканске државе и народе.

▲ Папа Силвестер I (314–335) 330. године римски епископ је први пут назван папом (са значењем отац) – глава цркве, а већ у 5. веку сви су га тако називали.

Хришћанство у средњовековним балканским државама

Покрштавање балканских народа није било само духовни чин. Религија је била политички инструмент, правни систем и идентитетски маркер. Покрштавање је било средство за легитимизацију владара који је, прихватајући хришћанство, добијао признање од великих центара моћи – **Рима** и **Византије**. Контакти са њима значили су и спољну подршку, будуће политичке савезе и заштиту.

Хришћанство је уводило канонско право (црквене законе) који су утицали на свакодневни живот и моралне норме. Владари су почели да доносе законе инспирисане хришћанском етиком, а Црква је постајала правни ауторитет. Покрштавање је представљало и изградњу колективног идентитета при чему се народ дефинисао као хришћански. Временом је црквена припадност – католичка или православна – постала граница етничког и културног идентитета, што ће имати огроман утицај у даљој историји Балкана. Тиме је христијанизација балканских народа истовремено постала и договор за интеграцију и извор сукоба око припадности.

После мировног уговора са **Византијом** (864) бугарски владар Борис, назван Борис Михаило, спровео је христијанизацију у држави, почео да гради бројне цркве, а убрзо је добио и византијску сагласност за формирање **Бугарске архиепископије** (званично: Митрополија Дристар, 870. год.). Тиме је започело успостављање организационе структуре бугарске цркве са литургијским грчким језиком. Његов наследник Симеон учврстио је хришћанство и појачао изградњу хришћанских објеката у држави. Дозволио је употребу и словенског језика у црквеном богослужењу, које су међу Словенима у **Кутмичевици** предводили Климент и Наум. Сматра се да је наследник Петар издејствовао од **Византије** уздизање бугарске цркве на ранг **патријаршије** (927). Падом Првог бугарског царства она је укинута, а поново је обновљена после формирања Другог бугарског царства тек у 13. веку, у време Ивана II Асена (1235). Њено седиште било је у престоници Трнову све до пада града под **османску власт** 1393. године, када је укинута.

Хришћанство у **Хрватској** почело је да се шири већ са првим контактима досељених Хрвата са хришћанским староседеоцима на Балкану. Први свештеници дошли су из Рима у време василевса Ираклија (7. век), а касније је византијска црква имала већу улогу. Далматински приморски градови, у чијем залеђу се налазило Далматинско хрватско кнежевство, били су под византијском влашћу и одатле је долазио византијски црквени утицај. У унутрашњости, хрватско кнежевство у Славонији било је у блиским контактима са државом Франака и преко њих је долазио папски утицај. Најважнији археолошки доказ организованог покрштавања на територији Далмације јесте Вишеславова крстионица (по кнезу Вишеславу, **крај 8. – почетак 9.** века). Од средине 9. века контакти са **папством** су ојачали. Папским признањем краљевске круне Томиславу, Хрватска се чврше повезала са папством, што је било још израженије у другој половини 11. века. После склапања персоналне уније са Угарском (1102), Хрватска је остала у сфери **католицизма**.

Покрштавање **Срба** извршено је у другој половини 9. века од стране византијских свештеника у време василевса Василија I.

Да ли знаш да...

Период одржавања Васељенских сабора (325–787) популарно се назива Епоха Васељенских сабора. Године 325. у граду Никеји у Малој Азији (данашња Турска), први пут је сазван заједнички сабор на коме су присуствовали изабрани црквени представници хришћана из целе државе – црквени оци. Он је назван Први васељенски сабор. На њему су донете значајне одлуке, међу којима су најзначајније усвајање крста као симбола хришћанства и утврђивање Светог тројства – Оца, Сина и Светога Духа. Међутим, постојали су свештеници који се нису слагали са неким од предложених одлука. Они су проглашени јеретицима. Потом ће овим називом бити означавани сви они који нису прихватали закључке донете на Васељенским саборима. Крајем 4. века одржан је Други васељенски сабор, у Константинопољу, на коме су потврђене одлуке Првог васељенског сабора, чиме је утврђено хришћанско учење. Последњи, Седми васељенски сабор одржан је 787. године, после чега више нису сазивани заједнички црквени сабори. Тиме је престао период јединства Цркве при утврђивању значајних питања вере.

▲ Константинопољски патријарх Александар I (330–337) (у средини)

После 330. године сматран је престоним патријархом и патријархом Новог Рима

Од тада је у српској држави започео византијски утицај. У наредном периоду српске територије потпадале су под јурисдикцију **Охридске архиепископије**. Убрзо после обнове српске државе и проглашења за краљевство (1217), установљена је Српска архиепископија на челу са **Савом, 1219. године**. Њено седиште било је у манастиру Жича, а од средине века у Пећи. Са територијалним проширењем Србије, крајем 13. и у првој половини 14. века, у њене оквире ушли су и делови Охридске архиепископије заједно са седиштем у Охриду. У том временском периоду на територији Србије постојале су две самосталне аутокефалне архиепископије: Пећка и Охридска. У време Стефана Душана, српска црква је уздигнута на ранг **патријаршије 1346. године**, али тај њен ранг никада није био признат од стране **Византије**. У приморским градовима у **Зети**, која је тада била под српском влашћу, било је приметно западно католичко присуство. Са падом Србије под османску власт, средином 15. века, Пећка архиепископија је укинута, а њена територија потпала је под јурисдикцију Охридске архиепископије.

Дукљански владари примили су хришћанство по византијском обрасцу. Оно је остало доминантно у држави до друге половине 11. века. Проглашењем Михаила за краља (1077) он се приклонио папству. У приморским градовима постао је приметан западни католички утицај због близине Дубровника и присуства Венеције. У време његовог наследника Константина Бодина, крајем 11. века, формирана је **надбискупија** са седиштем у Бару (1089). Снажни католички центри били су и приморски градови Улцињ, Будва и Котор. **Дукља**/Зета била је религијски подељена на православне унутрашње земље и католичко приморје, али иако су се **православље** и католицизам надметали за утицај и територије, ипак су коегзистирали једно поред другог.

На територији данашње **Албаније** христијанизација је почела да се шири још у првим вековима од појаве хришћанства. Прве хришћанске заједнице појавиле су се у градовима Аполонија, Авлона (Валона) и Бутринт. Формиране епископије од 4. века надаље биле су под црквеном надлежношћу римског папе. Средином **8. века** оне су прикључене Константинопољској **патријаршији**, чиме је отворен простор за византијски црквени и културни утицај у Албанији. Почетком деловања Св. Климента и Св. Наума у области **Кутмичевица** у 9. и 10. веку, хришћанство је почело да се проповеда на словенском језику, чиме је започео словенски културни утицај у тим деловима Албаније. У наредном периоду Охридска православна архиепископија располагала је бројним дијецезама на територији Албаније. У њеним јужним деловима била је присутна Константинопољска **патријаршија** са дијецезама својих митрополија. Крсташки походи омогућили су ближи контакт албанског становништва са западном црквом, а од друге половине 13. века то је било олакшано и анжујским присуством у формираном Краљевству Албанија. После пада **Византије** (1453), највећи део албанских православних региона потпао је под јурисдикцију Охридске архиепископије. Јадрански приобални градови до 15.

Извори говоре

Натпис из Балша (Албанија), који је био постављен на крајњој западној граници Бугарске државе, гласи:
„... покрстио се од Бога архонт Бугарске Борис, преименован у Михаила, заједно са својим од Бога датим народом године 6374. (= 865/866).

века имали су сложену религијску припадност: Скадар је био под утицајем православља и католицизма, зависно од политичке власти (у 14. веку српске, а потом венецијанске), док је Драч био снажан центар католичке цркве, али и са присуством православних заједница због значајног византијског наслеђа. Католицизам се у приморским градовима на албанској обали под утицајем Венеције задржао као доминантан све до њиховог потпадања под османску власт крајем 14. и почетком 15. века. Потом је започео интензивнији продор **ислама** на територију Албаније. Религијска припадност албанског становништва и племства била је различита. Међу њима је било православних, католика, а касније и муслимана. У већини случајева одлучујући фактор при њиховом верском опредељењу било је политичко усмерење феудалних вођа. Није био редак случај да се приклоне једној цркви након што су претходно били припадници друге. У томе су улогу имале и династијске везе између племићких породица. Међутим, верска различитост није водила ка нетрпељивости међу Албанцима.

▲ Покрштавање Бугара, Манасијев летопис

Богумилство у балканским земљама

Богумилство се први пут појавило средином 10. века на територији Македоније, чији се највећи део тада налазио у саставу бугарске државе, у време цара Петра. Име је добило по **попу Богумилу**, који је био први и главни проповедник овог учења. Његови следбеници називани су богумилима. Сами богумили објашњавали су порекло имена тиме што су били „мили Богу". Богумили су били познати и под другим именима, а касније су често називани **бабунима**.

О богумилима и њиховом учењу сведочанства се налазе у историјским изворима, али и у сачуваним народним предањима. Најпознатији извори су **Презвитер Козма** (10. век) и **Борилов синодик** (13. век). Богумилство је било **дуалистичко учење** према коме у природи постоје две силе: добро и зло, које се непрестано надмећу која ће завладати светом и сваким човеком појединачно. Добро је Бог, који представља добру силу, светлост и творац је невидљивог (духовног) света. Зло је Ђаво (Сатана), који представља зло, таму и творац је земаљског (материјалног) света. Богумили су учили да човек треба да се уздржава од сваког уживања и да буде умерен у својим потребама, да се облачи скромно и да једе храну биљног порекла. Конзумирање меса и вина, које су сматрали делом ђавола, строго су забрањивали. Окупљали су се недалеко од села и на неким скривеним местима где су обављали своје верске обреде. Били су организовани у општине у којима су се чланови делили на обичне и совршитеље (савршене). На челу општине стајао је најстарији и најугледнији богумил називан „деда" („старац"). У своје општине примали су и жене као чланове које су сматране равноправним са мушкарцима.

▲ Презвитер Козма, Беседа против богумила.

Богумили нису признавали Цркву и манастире, богослужења у црквама, верске празнике и државу. Нису одлазили у цркве зато што су их сматрали делом ђавола. Нису признавали крст као хришћански симбол, нити поштовање икона. Једино су признавали

▲ Стећци у Босни и Херцеговини

Истражи

Које су разлике између хришћанског учења и богумилског учења.

Извори говоре

Главни извор за рано богумилство и његово учење је Презвитер Козма (10. век), који је у делу „Беседа против богумила" записао: „Споља су као овце: наизглед кротки, повучени и ћутљиви, изгледају бледо због поста, не говоре превише, не смеју се гласно, не праве се важни... гледајући такву њихову покорност, људи су их сматрали правоверним."

и практиковали молитву **„Оче наш"**. Залагали су се за укидање Цркве и световне власти. Тиме је **богомилство** добило антицрквене и антифеудалне одлике, због чега су богумили били стално прогањани од црквених и државних власти. Црква је учење прогласила јеретичким, а богумиле **јеретицима**.

Богумилство се из Македоније и Бугарске најпре проширило у суседство, а затим у наредним столећима и у друге балканске земље. Успело је да се прилагоди локалним културама и политичким условима, задржавајући своје суштинске дуалистичке постулате. У **Византији** је богомилски вођа **поп Василије** чак био спаљен на ломачи (почетком 12. века). Нарочито снажан замах узело је у **Босни**, где су богумили називани **патаренима** и **крстјанима** (у значењу хришћани). Њихова вера била је дуалистичка и разликовала се од званичног хришћанства. Формирана је и посебна **„Босанска црква"** (крајем 12. века), која је представљала заједницу верника са сопственим духовним вођама називаним „старци" и „гости". Она је била специфичан облик богомилства, прилагођен локалним условима. Била је толерисана и подржавана од стране босанских владара и племића и постала је важан чинилац у духовном и политичком животу средњовековне Босне. Од стране папства проглашена је јеретичком (13. век), па су чак организовани и неуспешни **крсташки походи**.

Богумили су се проширили и у Србији, где су називани бабунима. О њима се говори у Душановом законику (14. век), где се неколико чланова директно односи на богумиле, где су они приказани као јеретици и предвиђају се строге казне за њих (спаљивање). Такве строге мере биле су део шире стратегије цара Душана да учврсти православну веру у својој држави. У деловима Хрватске (Далмација) били су називани патаренима и били су прогоњени од званичних католичких власти. У Албанији су за њих коришћени називи из суседних словенских језика или су једноставно називани јеретицима, а богумилске заједнице биле су забележене у јужним и централним областима око градова Корче, Берата, Драча и Валоне. Ово **дуалистичко учење** послужило је као основа за појаву сличних учења и покрета и у неким европским земљама, као што су Италија (где су називани **катарима**) и Француска (где су се јављали под различитим именима). После османског освајања балканских земаља, богумили су постепено нестали. За део њих сматра се да су, не желећи да се приклоне ни католицизму ни православљу, прихватили нову исламску религију.

Веровања и праксе ислама. Почеци исламизације на Балкану

Учење пророка **Мухамеда** изложено је у светој књизи муслимана, **Курану**, који се састоји од **114 глава** (сура). Ислам значи покорност Божјој вољи, а они који су прихватили нову религију и ширили је називани су муслиманима (верници, покорни). Муслимани врше своје верске обреде у верским објектима – **џамијама**. Дела и препоруке пророка Мухамеда, које је практиковао током свог

живота, садржани су у **Суни**. Муслимани верују да је шеријат (у значењу „пут ка Богу") Божји исламски закон. Одредбе шеријата заснивају се на Курану и Суни. У њему постоје верске и законске одредбе. Шеријат садржи начела како треба да се понаша сваки муслиман у друштвеном, породичном и верском животу. **Пет основних пракси** у исламу сматрају се обавезним за сваког муслимана: да прихвати веру и пророка Мухамеда, да се моли Богу пет пута дневно, да пости за Рамазан, да даје милостињу сиромашнима и да оде на ходочашће у Меку.

Ислам на Балкан доносе Османлије. После освајања балканских земаља у 14–15. веку, Османлије су почеле да спроводе **исламизацију**. У почетку је она углавном била добровољна, при чему је део племства прихватао ислам како би задржао своје поседе и привилегије. Неки од сиромашних сељака, посебно у планинским крајевима, прелазили су у ислам да би се ослободили тешког положаја и високих дажбина, јер су у Османском царству муслимани били привилегован слој. Османлије су спроводиле и присилну исламизацију. Потреба за новим војницима, изазвана сталним војним походима, довела је до спровођења политике присилног одузимања младића са Балкана (данак девширме, познат као данак у крви), који су потом исламизовани и војно обучавани. Они су постајали јаничари или су се укључивали у државну управу, где су неки од њих успели да заузму највише положаје у државној хијерархији и постану велики везири. Међу најпознатијима били су Мехмед-паша Соколовић, пореклом из Србије (16. век), и Мехмед-паша Ћуприлић, пореклом из Албаније (17., „Ћуприлићка епоха").

Ислам и шеријат у балканским земљама под османском влашћу, посебно у Албанији и Босни, нису били само религијске праксе већ и друштвено-правни систем који је обликовао заједницу. У Османском царству ислам је био доминантна вера, а шеријат се примењивао у свакодневном животу. Исламизација Балкана добила је замах у 16. веку, посебно у градовима Босне и Албаније. Она је мењала културну структуру региона. У Албанији је исламизација имала посебну динамику. Становништво које је прелазило у ислам чинило је то добровољно због пореских олакшица и политичких привилегија или због културне интеграције са новом влашћу. Прихватање ислама омогућавало је приступ административним и војним положајима у османској држави. У Албанији су се исламске праксе спојиле са локалним традицијама. На тај начин створени су нови облици идентитета, друштвене структуре и културне трансформације са јединственом албанском верском културом.

Истражи

Под којим именом су познати исламизовани хришћани у родопској области у Бугарској?

▲ Мека

Провери научено

1. Како су православље и католицизам утицали на политичке односе балканских држава?
2. Зашто је богумилство било толико привлачно обичним људима?
3. Која су основна веровања и праксе у исламу?
4. Објасни како су различити фактори довели до ширења исламизације на Балкану!
5. Објасни како је коегзистенција православља, католицизма, богумилства и ислама утицала на културну разноликост балканских народа

7. Византијски уметнички модели и локалне адаптације

Уметнички периоди и њихове карактеристике

Византијска уметност је једна од најважнијих културних појава средњовековног света. Она није само приказ лепоте и украса, већ је кроз њу Византија показивала своју веру, политичку моћ и своју културу. За разлику од Западне Европе, која је изгубила много од античког наслеђа, Византија је успела да га сачува и надогради. На тој основи створила је сопствене **стилове** и моделе који су се развили у напредне уметничке форме. Они су постали средство политичке и духовне поруке.

Током свог постојања, Византија је прошла кроз три велика уметничка периода – време Македонске, **Комнинске** и **Палеолошке династије** – сваки са својим особеностима и врхунским делима.

Период **Македонске династије** (средина 9.–средина 11. века) сматра се „ренесансом" Византије. Дошло је до културне обнове и успона који је био видљив на више поља. Уметност се одликовала повратком класичним моделима античке Грчке и Рима, али представљеним у хришћанском духу. Главна одлика уметности у време Македонске династије био је реализам у представама, комбинован са хришћанском симболиком.

Снажан економски раст Византије у време Комнинске династије (крај 11. – крај 12. века) довео је до значајног културног успона. Византија је у време Комнина била центар културе, уметности и **архитектуре**. Византијска култура извршила је утицај не само на Балкан већ и на читав Медитеран. Нови токови у култури били су претеча италијанске ренесансе. Комнински стил био је испуњен драматичношћу и наглашеним емоцијама, видљивим у изражајности фресака и икона.

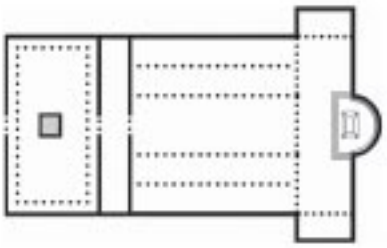

▲ Михаило VIII Палеолог

Иако Византија у време Палеолога (средина 13.–средина 14. века) није имала велику политичку моћ на Балкану, ипак су њена уметност и књижевност поново процветале. Палеолошка династија донела је такозвану „палеолошку ренесансу", која је била препознатљива по сложеним архитектонским решењима храмова и већој слободи уметника у њиховим композицијама. Главне карактеристике су раскошне слике, богата палета боја и више људске топлине у представама. У годинама пре и после пада Константинопоља (1453), велики број уметника и учених људи, који су били образовани и васпитавани у овом духу, напустио је Византију и отишао у италијанске градове, где су дали снажан подстицај развоју италијанске ренесансе.

Ова три периода показују да се византијска уметност стално мењала, надограђивала и постајала све богатија и развијенија.

Балканске средњовековне државе – **Србија, Бугарска, Хрватска, Дукља/Зета и Албанија** – нису биле само пасивни примаоци византијских уметничких модела. Оне су их прилагодиле сопственим културним и политичким условима, стварајући локалне школе и стилове. У њима су настала јединствена ремек-дела која данас представљају културно наслеђе од европског и светског значаја. На тај начин стварала се јединствена симбиоза између византијске традиције и балканске уметничке креативности.

План базилике

Византијски храмови и њихов утицај на Балкану

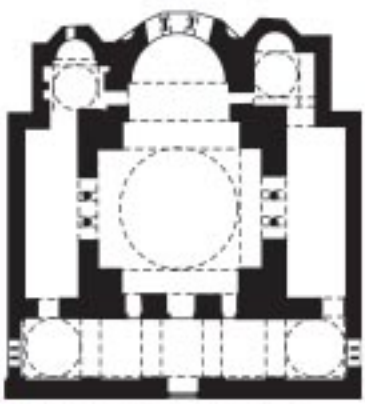
У византијској архитектури највише се издваја изградња цркава. Храмови нису били само места за молитву већ и симбол вере, снаге и власти царства. Током векова Византија је развила три главна типа хришћанских храмова: базилику, куполну цркву и касније цркву са уписаним крстом у квадрату. Сваки од ових модела носио је сопствену симболику и архитектонску логику – од издуженог простора базилике, преко небеске хармоније **куполе**, до савршене равнотеже крста у квадрату.

Куполна црква

Базилика је била ранохришћански модел цркве који је имао корене још у храмовима из античког римског периода. Византинци су прихватили овај тип грађевине за ранохришћанске византијске цркве. Базилика је била постављена на дугачком правоугаоном плану са полукружним простором на крају. Била је издужена, хоризонтална, са наглашеним правцем ка олтару који се налазио у полукружном простору. Најпознатија је велика базилика „Св. Петар" у Риму, а на Балкану базилика „Св. Софија" у Софији.

Куполна црква представља византијску иновацију у црквеној архитектури. Постављена је на централном плану са великом куполом изнад средишта која је била симбол небеске хармоније и духовне везе између неба и земље. Грађевина је имала наглашен поглед ка куполи (небу). Византинци нису измислили куполу, али су је претворили у централни елемент хришћанске архитектуре. Овај стил градње прихваћен је на Балкану. Најпознатија је црква „Св. Софија" у Константинопољу, а на Балкану манастир „Грачаница" на Косову са пет купола.

План цркве – крст у квадрату

Цркве чији је план градње био **квадрат са уписаним крстом** представљале су најтипичнији византијски модел храма. Куполу која се налазила над центром носила су четири стуба. Овај тип хришћанске грађевине постао је најраспрострањенији модел у православном свету, јер је комбиновао функционалност и естетику. У Византији се претечом оваквог типа грађевина сматра „Св. Виталије" у Равени. На Балкану међу значајнијим представницима је црква „Св. Четрдесет мученика" у Бугарској, а од каснијих најпознатији је манастир „Манасија" у Србији.

▲ Мозаик у Св. Софији у Цариграду, 9. век: Богородица са Христом, Јустинијан и Константин

Мозаици, фрескоживопис, иконопис, орнаменти и њихове балканске адаптације

Мозаици представљају једну од најстаријих декоративних уметничких техника познатих још у антици, а у Византији су достигли висок степен развоја. Византијски **мозаици** израђивани су од каменчића и стакла, а неки су чак били позлаћени, што им је давало блистав и величанствен изглед. Они нису били само украс, већ обавезан елемент у јавним грађевинама, приватним домовима и посебно у црквама. Утицај ове уметности проширио се изван граница Византије – на Балкан, у арапску и османску уметност. Највећа црква у Византији, „Св. Софија" у Константинопољу, коју је изградио цар Јустинијан, била је украшена непроцењивим мозаицима. Она је била место где су крунисани византијски цареви и симбол духовне и политичке моћи државе. Сличну лепоту имају и мозаици у базилици „Св. Виталије" у Равени (6. век), чија унутрашњост и данас сведочи о мајсторству византијских уметника.

Ширењем хришћанства, број верских објеката знатно се повећао. Грађене су велике цркве и манастири, чија је унутрашњост украшавана фрескама које представљају живопис на зиду изведен на свежем малтеру. У њима су постављане бројне иконе које представљају канонски приказ светаца, Христа или Богородице, изведене према строго утврђеним **правилима** – канону. У 6.–7. веку поштовање икона се појачало. Али, у наредном периоду (од 8. до средине 9. века) дошло је до културног застоја када је, под утицајем религијско-политичког покрета названог иконоборство, дошло до уништавања хиљада икона, мозаика и фресака. После осуде иконоборства, обновљено је поштовање икона и започела је обнова црквене уметности, што је донело нови успон духовног и културног живота.

Византијска уметност одликовала се и богатом **орнаментиком** – декоративним мотивима са геометријским (кругови, квадрати, крстови) и флоралним (стилизовано лишће, цветови, лозове гране) облицима, као и препознатљивим стилом. Ови украси нису били само декорације, већ су давали препознатљив изглед свакој цркви или манастиру и уједно византијску орнаментику чинили лако препознатљивом међу другим културама. Најпрепознатљивији су геометријски мотиви комбиновани са флоралним венцима око светих ликова у мозаицима у цркви „Св. Софија" у Константинопољу, као и лозове гране и цветни мотиви око ликова **владара** и **владарке** у мозаику у базилици „Св. Виталије" у Равени.

▲ Мозаик у „Св. Виталију" у Равени, 6. век: Јустинијан и његова свита

Византија је била **културни центар** који је снажно утицао на обликовање уметности целог Балкана. Мозаици, **фреске** и **иконе** нису остали само у границама царства, већ су постали темељ на коме су се развијале уметничке традиције Србије, Бугарске, Дукље/Зете, у деловима Хрватске и Албаније. Тако се византијска уметност претворила у **заједничко наслеђе** које је повезивало балканске

народе у једну велику цивилизацијску традицију. Политички и привредни успон балканских земаља у развијеном средњем веку створио је основу за процват материјалне и духовне културе. Под снажним византијским утицајем, уметност на Балкану развијала се кроз изградњу великог броја цркава и манастира. У њима су се развили и богата фрескосликарска уметност и израда икона сликаних на дрвету и платну.

У Бугарској је, после покрштавања, византијска традиција постала темељ њихове црквене уметности. У престоницама Преславу и Плиски развили су се богата орнаментика и **иконопис**. Касније су посебно познате постале фреске у манастиру „Мрак" (14. век) са снажним византијским утицајем.

За време династије Немањића у средњовековној Србији, византијски утицај постао је највидљивији. Манастир „Дечани" на Косову (15. век) представља ремек-дело српског фрескосликарства (**фрескоживописа**). Тематика фресака су сцене из Библије, а техника у којој су изведене јасно упућује на византијски стил са геометријским орнаментима. У светогорском манастиру „Хиландар" сачуване су значајне иконе, међу којима и позната икона Христос Пантократор. У приморским градовима Зете, западни утицаји у византијској уметности преношени су преко мајстора вајара и фрескописаца. Црквене фасаде биле су украшаване каменим рељефима, а унутрашњост фрескама и иконама. Пример за то је украшавање фасаде цркве у Дечанима на Косову, где су вајари из приморских градова Зете оставили свој печат. У **Далмацији** се византијска уметност мешала са западним утицајима. Црква „Св. Донат" у Задру (9. век) један је од најпознатијих примера византијско-романске архитектуре, са препознатљивом **куполом** и фрескама које комбинују византијске геометријске орнаменте и западне елементе. Касније катедрала „Света Анастасија" у Задру (12.–13. век) показује спој византијског стила и западних елемената.

Велики број цркава и манастира у Албанији такође је следио византијску традицију. Најпознатије су црква „Св. Марија" у Појану (део комплекса „Аполонија") и црква „Св. Марија Влахерна" у Берату (13. век), где су сачуване фреске са богатом орнаментиком и канонским представама светаца.

▲ Бојанска црква

Ктитори и уметничка продукција на Балкану. Локалне школе

Уметност на Балкану није била само декорација, већ и средство изражавања политичке моћи и вере. Владари, феудалци и црквена лица који су се јављали као **ктитори** – донатори и покровитељи – кроз своја дела показивали су личну веру, али и државну идеологију. Уметничка продукција постајала је средство за легитимисање власти и за преношење духовних порука народу.

Питање за дискусију

Да ли је уметност више служила побожности или политичком легитимитету?

▲ Манастир Ресава

У Бугарској је царски двор најпре у Преславу, а потом у Трнову, био центар политичке и културне моћи. Цареви су финансирали изградњу манастира и цркава. У уметности се развила **Трновска школа** (13.–14. век) са својим препознатљивим стилом. Најпознатији примери су Бојанска црква код Софије и црква „Св. Четрдесет мученика" у Трнову, где се кроз приказ реалистичних портрета на фрескама препознаје **локална адаптација** византијског канона. Бугарски феудалци такође су постајали ктитори, остављајући иза себе храмове као сведочанство своје побожности и политичке амбиције. **Уметност** у Бугарској не само да је следила византијску традицију, већ ју је и прилагођавала, стварајући сопствени стил који је наглашавао улогу владара као заштитника вере и државе.

У Србији је ктиторство било својствено династији Немањића, а посебно велики замах достигло је за време владавине краља Милутина (1282–1321). Он се сматра највећим српским средњовековним ктитором, који је изградио и украсио десетине манастира и цркава. Најпознатија међу њима је Грачаница, као и његова покровитељска дела на Светој Гори. Милутин и његови наследници не само да су финансирали уметничка дела, већ су оставили и задужбине којима су наглашавали своју побожност и жељу да буду упамћени као заштитници вере. Истакнути српски феудалци појавили су се као значајни ктитори широм државе. Манастири као што су „Студеница", „Дечани" и „Манасија" прави су споменици ове традиције, где је уметност историјски извор за идеологију **српских владара** и њихову побожност. У уметности су се развиле две локалне школе: **Рашка школа** (12.–13. век), са репрезентативним манастиром „Студеница", који је комбиновао византијски канон са романичким архитектонским елементима; Моравска школа (14. век), са представником манастиром „Манасија" (Ресава), позната по богатој орнаментици и фасадама украшеним каменим резбаријама. Манастир „Манасија" из 15. века постао је и центар **Ресавске књижевне школе**.

У Хрватској, посебно у Далмацији, византијски модели мешали су се са римским и готским утицајима. Карактеристика локалних далматинских уметника била је јединствена орнаментика са каменим резбаријама и богатим фасадама („Св. Донат" у Задру; Катедрала „Света Анастасија").

У Албанији је покровитељство било у рукама моћних феудалних породица. Ктиторство **Балшића**, владарске породице у северној Албанији и деловима Зете, било је посебно значајно. Они су финансирали изградњу и украшавање цркава и манастира, међу којима се истичу храмови у Скадру и јадранском приморју. Техника извођења комбиновала је византијске куполе са готичким декоративним елементима. Ова мешавина православних и католичких утицаја створила је јединствене локалне особености, где су орнаментика и декоративне фасаде носиле печат Далмације. Својим задужбинама и покровитељством, Балшићи су учвршћивали политички положај и остављали трајно наслеђе у уметности. Међу другим албанским породицама истицале су се **Топије**. Њихов

најзначајнији представник и један од најутицајнијих **албанских владара** у 14. веку, Карло Топија, финансирао је изградњу и украшавање цркава и манастира од Драча до Охрида. Коришћење више језика од стране албанских феудалаца (словенског, латинског и грчког), посведочено на верским објектима, сведочи о културној разноврсности и њиховој улози посредника између различитих традиција. Локални албански владари подржавали су уметност и користили је као средство духовне и политичке легитимације.

Веза између покровитељства, политике, уметничке продукције и локалних школа на Балкану била је јасно изражена и снажна. Владари и феудалци су кроз своја ктиторска дела учвршћивали политичку моћ, показивали побожност и остављали трајно културно наслеђе. Локалне школе на Балкану сведоче о томе како се византијска традиција прилагођавала и развијала у различитим срединама, стварајући богат и разноврстан културни мозаик код балканских народа.

Провери научено

1. Који су основни облици византијске уметности?
2. Која су три типа хришћанских храмова у Византији и по чему се разликују?
3. Каква је веза између ктиторства, политике и уметности?
4. Зашто су уметничка дела историјски извори?

8. Манастири, скрипторијуми и писменост

Кутмичевица и Преслав

У **раном феудализму писменост и образовање** међу балканским народима били су веома слабо развијени. Постепено ширење бележи се тек након њиховог прихватања хришћанства. Од тада су почеле интензивно да се обнављају старе и граде нове цркве и **манастири**. Они су постали снажни верски центри, али се истовремено у њима развијала и **писменост**. У исто време, писменост је почела да постаје кључни инструмент за ширење хришћанства и културе међу народима Балкана. Балкански простор био је место где су се писменост, образовање и култура ширили путем византијског, глагољског, ћириличног и латиничног писма. Најдоминантнији у овом периоду постали су **глагољица** и **ћирилица**.

Глагољица, коју су створили Кирило и Методије, била је прво писмо Словена, симбол њихове духовне аутономије и културне зрелости. Глагољицом су превођени први библијски текстови на словенски језик, а доласком њихових ученика на Балкан ширила се хришћанска вера на словенском језику и писму међу балканским народима. Употреба глагољице била је преферирана у **Кутмичевици** и Охридској области. Ћирилица је, као једноставнија за писање, постала главно писмо словенских народа. Она је била носилац словенских богослужбених књига и **хроника** и представљала је мост између византијске културе и локалних словенских традиција, чиме је учвршћена духовна и културна интеграција.

У раном средњем веку на Балкану су се издвојила два духовна и културно-просветна центра у којима су доминирала ова писма – најпре **Кутмичевица**, а потом и **Преслав**. У њима је настављена ћирилометодијевска традиција, појавило се ново писмо – ћирилица, развијала се словенска књижевност, преписивале су се књиге и стварала нова дела. Они су били средишта из којих се ширила **писменост** међу словенским народима. Преко њих се византијска културна традиција сливала у словенску културу, која се учвршћивала као самостална словенска традиција.

Посебно је значајна **Кутмичевица**, културни и духовни центар у југозападној Македонији и деловима Албаније. У овом региону деловали су и стварали ученици Ћирила и Методија, Климент и Наум (9.–10. век). Управо тамо развила се Охридска књижевна школа, која је постала један од најважнијих центара за ширење словенске **писмености**. **Кутмичевица** није била само област у којој су се преписивале књиге, углавном на глагољици, већ су се у њеним црквама и манастирима образовали будући свештеници и писари на словенском језику. Тиме се успостављала словенска просветна делатност на Балкану и обезбеђивала континуирана културна интеграција између словенских и албанских заједница у региону.

Да ли знаш да...

Супрасалски кодекс је један од најобимнијих старословенских рукописа написаних ћирилицом крајем 10. и почетком 11. века. То је један од најстаријих ћириличних рукописа. Назван је по месту где је пронађен у 19. веку – у Супраслској лаври (манастиру) у Пољској. Текст у њему има јасне јужнословенске (македонске) карактеристике, што представља сведочанство његовог балканског порекла.

Преслав је био други центар у коме су се развијале словенска **просвета** и књижевност. Он је био културно средиште подржавано од стране државе. Цар Симеон је градио цркве и манастире, а његови наследници су издашно помагали развој словенске писмености и културе. У **Преславу** су се уздигли култура, **уметност** и књижевност. У престоници се развила Преславска књижевна школа у чијем су оквиру стварали значајни делатници. Међу њима се истицао Јован Егзарх (9.–10. век), који је својим делима трансформисао византијску ученост у словенски културни контекст. Преславска књижевна школа фаворизовала је ћирилицу као писмо за стварање словенске књижевности. Њена делатност била је најинтензивнија у X веку.

Глагољица и ћирилица као писма за стварање словенске књижевности далеко су превазишле границе **Кутмичевице** и **Преслава** још током раног средњег века. Током развијеног средњег века ћирилица је постала доминантна међу словенским народима на Балкану, а проширила се и далеко изван полуострва. Глагољица се посебно проширила у деловима Хрватске, нарочито у Далмацији и на острвима. Хрватска је била јединствена по томе што су католички манастири интегрисали **латиницу**, али су истовремено сачували глагољицу. Башчанска плоча (11. век) и Винодолски законик (1288) представљају примере глагољских записа насталих у католичким срединама. Ћирилица је узела маха у Србији и Дукљи, а била је присутна и у деловима Албаније. У Србији су у манастирима у Рашкој и околини настајали први ћирилични **рукописи**, као што је Мирослављево јеванђеље (крај 12. века), а у Дукљи су манастири у приморским областима стварали богослужбене књиге на ћирилици, које су повезивале локалну културу са византијском традицијом. У деловима Албаније, под утицајем духовно-просветног средишта **Кутмичевице** и Охридске књижевне школе, коришћене су и глагољица и ћирилица.

Манастири – центри образовања и просвете

Са развојем **феудализма** појачала се изградња црквено-религијских грађевина. Балкан се претворио у мрежу цркава и манастира, чија изградња није била само архитектонски подвиг. Они су постали снажна верска средишта и уједно симбол моћи овог периода. Манастири као **духовни центри**, са богатим феудалним господарима са огромним утицајем на економију и политику, прерасли су у значајне културне центре. У њима су се отварале **школе**, развијала **писменост**, стварали рукописи и ширили нове идеје. Њихова улога била је двострука: да практикују и преносе веру, али и да обликују политичку и економску стварност и културу.

Манастири су били основне институције за ширење образовања и **просвете**. Образовање је било ограничено на мали круг људи. Било је привилегија дела свештенства и богатих слојева. Тиме је и у овој сфери живота била наглашена социјална неједнакост људи у феудалном друштву.

▲ Манастир Морача у Дукљи/Зети

▲ Манастир Звернец (Валона)

У манастирима се учило читање, писање, превођење и тумачење светих књига. Тамо су се подучавали млади и стварао свештенички образован подмладак који је требало да настави манастирско братство и манастирску традицију. Манастири су имали библиотеке у којима су се чувале постојеће књиге и документи. Они су најпре на Балкану преносили византијску културну традицију, а у деловима Хрватске, дукљанско/зетског и албанског приморја послужили су за преношење западноевропске латинске традиције. Византијску културну традицију преводили су словенским писмима глагољицом и ћирилицом, чиме су је прилагођавали словенским језицима. На тај начин почели су да јачају културну самобитност балканских народа.

Међу најпознатије манастире на Балкану са најплоднијом делатношћу убрајају се: Килифаревски и Бачковски манастир у Бугарској; манастири Студеница и Манасија у Србији; манастир Морача у Дукљи/Зети; манастир у Сењу, бенедиктински манастири и глагољски **скрипторијуми** у Хрватској; манастири у Берату, Корчи и Валони (Звернец).

Скрипторијуми – радионице за рукописе и украшавање

Већи манастири имали су **скрипторијуме** у којима су се преписивале књиге са циљем да се створе бројнији примерци, али су се стварала и нова дела пре свега са црквеном тематиком и за литургијске потребе. Скрипторијуми су биле посебне просторије у којима су монаси-**преписивачи** са великом вољом, дисциплином и посвећеношћу радили на рукописима. У овим радионицама **преписивачи** су радили у тешким условима, са мало осветљења добијеног од свећа.

Као материјал за писање рукописа користио се **пергамент**. У зависности од коже домаће животиње (најчешће козе, овце, јагњета) од које је био израђен пергамент, он је добијао свој назив и цену. Најскупљи пергаменти били су израђени од коже тек рођених или младих животиња. Овако добијени материјал за писање био је веома скуп, па је зато свака страница била драгоцена. Писало се на унутрашњој страни обрађене животињске коже, а као средство за писање коришћени су мастило од чађи и перо птица, најчешће гуске. Свака страница се повезивала посебним повезом и на крају су све стављане у корице. Процес је био спор јер се свака страница преписивала ручно. Зато је број рукописа био мали. Сваки примерак био је скуп и тешко доступан изван круга манастира и богатих феудалаца.

▲ Микенски Псалтир

Неки рукописи добијали су и **декорације (илуминације)**. Истовремено са преписивањем текста или приликом стварања новог рукописа извођене су одређене декорације као што су **минијатура**, иницијал и украсни оквири. На тај начин рукописи су се „осветљавали" (илуминирали). Минијатура је представљала сасвим малу слику или илустрацију која се цртала на неким страницама

рукописа у одређеним бојама, најчешће плавој, зеленој и црвеној. Осим уметничке вредности, минијатуре су имале и духовну функцију и симболику представљену кроз религиозне сцене и портрете светаца. Иницијал је представљао велико слово које је могло бити уметнуто на почетку неког поглавља или за истицање појединих слова у самом тексту написаних одређеном бојом, па чак у неким случајевима и златом. Његова симболичка функција била је да привуче пажњу читаоца. Неки текстови били су оивичени украсним оквирима који су често били црвене боје. Такође су коришћена сва три елемента за украшавање рукописа или њихова комбинација. Украшавање текстова додатно је повећавало време потребно за израду једног рукописа и повећавало његову цену. Употреба **декорација** у текстовима служила је за њихово украшавање, чиме је рукопис постајао визуелно привлачан. Тако је рукопис био не само књига за читање, већ и уметничко дело које је преносило духовну поруку кроз визуелну представу. Додатно је могла бити украшена и корица рукописа. Она је могла бити направљена од дрвене подлоге обложене чвршћом животињском кожом, али и од обрађеног бакра или неке легуре. Најскупље корице могле су бити украшене слоновачом или златним троугластим завршецима и садржати текст написан златним или сребрним словима. То је још више повећавало цену рукописа.

▲ Томчов псалтир

Присуство декорација (илуминација) у рукописима представљало је врхунац **средњовековне уметности**. Али оне нису биле само **украси**. Њихова духовна функција била је да узвисе текст и представе га као свето дело. Оне су, такође, биле и средство културне идентификације, али и интеграције. Стилови украшавања стварали су се и добијали своје специфичности у појединим земљама, чиме су истицали њихову посебност. Истовремено, њиховим преношењем и прихватањем у другим балканским земљама стварао се заједнички **визуелни језик** Балкана у датом периоду.

Овакве украшене рукописе обично су наручивали владари и крупни феудалци са својим супругама. Они нису били намењени свакодневној црквеној литургији већ личној побожности и поуци тадашње племићке средине. У Србији, у епохи династије Немањић, у украшавању рукописа преовладавали су скромни почеци примене иницијала и заставица. Богато украшени рукописи били су права реткост. Прави успон у примени богатих декорација у рукописима догодио се од краја 14. века. Међу познатим украшеним рукописима из тог периода издвајају се Силуаново четворојеванђеље (крај 14. века) и тзв. Минхенски псалтир, који је са својих 160 минијатура и обилном употребом златне боје права реткост и најобимнија илустрована књига у тадашњој Србији. У Бугарској је декорација рукописа доживела приметан развој средином 14. века. Преовлађивала је употреба минијатура и иницијала. Међу најпознатије украшене текстове из овог периода убрајају се минијатуре у Манасијевој **хроници**, минијатуре у Томчовом псалтиру, а посебно се издваја 366 минијатура у тзв. Лондонском јеванђељу.

▲ Прва страница Јеванђеља по Марку из 10–11. века, Кодекс Зографенсис, пронађена у манастиру Зограф

У средњем веку, Хрватска је била јединствена по томе што су се паралелно користила три писма – глагољица, ћирилица (босанчица) и латиница. Глагољица је имала посебно место у католичкој литургији и била је најраспрострањенија на јадранским острвима и у северној Далмацији. Ћирилица се користила у Далмацији и Херцеговини под утицајем православне и босанске традиције, док је латиница била доминантна у катедралама и школским средиштима, повезујући Хрватску са западноевропском културом. Сачувано је неколико изузетних украшених рукописа и збирки које потичу из развијеног средњег века. Најпознатији међу њима су: Задарски мисал (крај 14. века) и Загребачки мисал (14. век).

И у Албанији су у средњем веку постојала паралелна три писма. Тамо се латинично писмо користило у католичким срединама, посебно у северној Албанији и у вези са Венецијом, где су настајале богато илуминиране литургијске књиге. Византијско **грчко писмо** било је доминантно у православним манастирима и црквама, нарочито на југу, где су се преписивале богослужбене књиге. Ћирилично писмо користило се у појединим регионима и документима и било је под утицајем словенских традиција. Оваква употреба различитих писама у Албанији показује мешавину култура и верских утицаја у земљи.

Истакнути балкански световни и црквени племићи неретко су наручивали декоративне рукописе византијским грчким писмом. Међу њима се посебно издваја богата збирка из Берата, Албанија, у којој се налазе луксузно украшени византијски рукописи писани на пурпурном **пергаменту** златним и сребрним словима. У развијеном средњем веку, у северним деловима Албаније, у православним монашким срединама срећу се скромно илуминирани текстови писани ћирилицом, најчешће псалтири и литургијске књиге. У албанским приморским градовима срећу се латински илуминирани рукописи који су настали у католичким центрима у Албанији или су донети са Запада.

Веродостојност и пристрасност код средњовековних текстова

Два најчешћа књижевна жанра у средњем веку била су **житија** и хронике. Житија су духовно-религиозни текстови узвишеног стила који су описивали живот и чуда духовних личности и светаца, представљајући их као пример верницима. Житија дословно значе животопис и по својој структури састојала су се од описа рођења, подвига, чуда, страдања, смрти и прослављања светитеља. Публика за духовне текстове били су верници. Овај духовни књижевни жанр имао је за циљ духовну поуку како би се ојачала вера паствe и инспирисало богоугодно понашање верника. Аутори ових текстова били су пристрасни. У житијима су идеализовали личност и поступке светаца, представљајући их као савршене примере. Притом су често нудили фантастичне догађаје, као и догађаје који се у стварности нису одиграли. Али, и поред тога, ови текстови представљају драгоцен историјски извор јер дају увид у

дух и вредности времена. Њихово коришћење захтева изузетну пажљивост како би се раздвојило веродостојно од неистинитог и пристрасно од објективног.

Међу најзначајнијим житијима код балканских народа су: „Житије Ивана Рилског" (10. век) у Бугарској, које описује живот највећег бугарског пустињака, који је постао симбол духовности; „Житије Светог Јована Владимира" (11. век), које представља дукљанског владара као мученика и духовни узор; „Житије Светог Саве", које је написао Доментијан (13. век), а које представља Светог Саву као духовног вођу и оснивача Српске православне цркве; „Житије Светог Јеронима" (13.–15. век), који је био посебно поштован у Далмацији; у католичким манастирима у Хрватској писана су житија западних светаца, често на латинском, а у Албанији су била поштована житија из византијске, словенске и латинске традиције.

Хронике су биле шири историјски наративи који су често обухватали историју од стварања света до савремености аутора. Оне су бележиле историјске догађаје поређане хронолошким редом. Хронолошки принцип у њима подразумевао је да су догађаји најчешће бележени по годинама. Нудиле су информације о владарима, биткама и значајним политичким и верским догађајима, датим у историјском наративу. Овај световни књижевни жанр имао је историјску, информативну, па и забавну функцију. Публика за световне текстове били су владари и образовани људи. По структури, хронике су наративи приповедача који представља своје знање о догађајима и виђење збивања. У хроникама је неретко било комбиновања чињеница о историјским догађајима и ауторове интерпретације истих. Аутори су често били учени монаси и свештеници, па су у хроникама представљане верске перспективе. Наглашавано је Божје тумачење, према којем су победе биле заслуга, а порази казна. У њима је било присутно легитимисање власти актуелних владара, а неретко су служиле и за политичку пропаганду и обликовање колективне свести и културног идентитета одређеног народа. Иако су биле субјективне, хронике су кључан извор за поједине догађаје и личности, као и за разумевање политичких и духовних процеса у датом периоду.

Међу најзначајнијим хроникама код балканских народа су: „Летопис Попа Дукљанина" (12. век), који представља **хронику** која бележи историју зетских и других балканских владара; „Животи српских краљева и архиепископа" (14. век), где су описани политички и црквени догађаји у српској држави и цркви у време династије Немањић; „Хроника Томе Архиђакона" (13. век) из Сплита, најзначајнија хрватска хроника, која описује историју Далмације и односе са Угарском и Венецијом; Анонимна бугарска хроника, у којој су обухваћени догађаји за Бугарску и Балкан у периоду 1296.–1417. године (15. век); хронике католичких бискупија у Скадру и Драчу које су бележиле локалне догађаје и односе са папском државом и суседним словенским земљама.

Провери научено

1. Који су били културни доприноси Кутмичевице и Преслава?
2. Како је мрежа манастира утицала на културну интеграцију?
3. Шта представља скрипторијум и каква је била његова функција?
4. Упореди духовне и световне жанрове према њиховој сврси и публици.
5. Објасни пристрасност у хроникама и житијима.

9. Народне епске традиције, обликовање фолклора и средњовековна књижевна продукција

Књижевна продукција – житија, летописи, апокрифи

Балканске земље Бугарска, Србија, Зета, Хрватска и Албанија у средњем веку биле су део шире словенске, византијске и латинске културне сфере. Ипак, развијале су сопствене књижевне традиције. Књижевна продукција у овим земљама изражавала се кроз различите жанрове, језике и специфичне традиције. Писани жанрови – **летописи**, хронике, **житија** и **апокрифи** обезбеђивали су трајност и институционални легитимитет културе, док су усмене епске песме и предања одржавали живим сећање средњовековних људи. На тај начин се кроз синтезу писане и усмене традиције обликовала културна самобитност сваке од балканских земаља.

Књижевна продукција на Балкану изражавала се кроз различите језике и традиције. Балкан је у средњем веку био културно разнолик. Главни **књижевни језик** код православних држава Србије, Бугарске и Дукље/Зете био је старословенски (црквенословенски). У католичким срединама у Хрватској и деловима Албаније доминантан је био латински књижевни језик, док је у Албанији био присутан и византијско-грчки језик, јер је албански народни језик тек у ренесанси постао књижевни. Хрватска, притом, представља драгоцен пример где је у неким њеним деловима – Далмацији и на острвима, старословенски био прихваћен и у католичкој средини, преко глагољице. Дукља/Зета била је под снажним утицајем српске књижевности, али је у приморју постојао значајан латински утицај из Дубровника и Венеције. Ова разноликост показује да књижевни језик у средњем веку на Балкану није био само средство писмености и стваралаштва, већ и одраз политичких и верских утицаја на сваку од земаља.

Снажни покретачи образовања и културе били су средњовековни балкански културни центри. Преко њих су се ширили писменост, стварао идентитет и јачала духовна и културна посебност народа. У раном средњем веку **Кутмичевица** и **Преслав** били су кључни **центри за развој словенске писмености и књижевног језика**. У развијеном средњем веку појавило се више значајних просветних центара смештених углавном у манастирима. Њихова књижевна продукција утицала је на културни идентитет сваке од земаља Балкана. У њима су стварана бројна књижевна дела и истовремено су преношени писменост и традиција будућим генерацијама. Успон књижевности у овом периоду у Србији и Бугарској нераздвојно је повезан са укључивањем њихових владара, али и крупних феудалних господара кроз њихову велику финансијску подршку.

▲ Манастир Хилендар

У Србији, у сфери књижевности појачан развој бележи се у време краља Милутина када је био видљив снажан византијски утицај. Подстакнута светогорским српским манастиром Хиландар, у српској књижевности започела је појачана преводилачка активност византијских текстова, али и стварање нових жанрова. Типични представници су хиландарски књижевник Теодосије (14. век) и архиепископ Данило II (14. век), који су написали велики број значајних црквених служби и житија, која су послужила као пример и подстицај за стваралаштво наредних генерација књижевника у Србији.

▲ Цар Иван Александар

Нова епоха у књижевности наступила је после Косовске битке и суочавања Србије са османском опасношћу (крај 14. – прва половина 15. века). У том временском периоду појавио се **мартиријум** повезан са Косовском битком. Појавила су се многобројна **похвална слова**, житија, историјска слова повезана са култом кнеза Лазара. Али, такође су се појавили и први српски родослови (генеалошка стабла). Летописи су добили на интензитету и бројности, а били су појачани бројним преведеним византијским летописима и њиховим допунама. У првој половини 15. века српска књижевност расла је убрзаним темпом, а српски деспоти изградили су и поседовали највеће **библиотеке** на Балкану.

У Бугарској је у сфери књижевности предњачила Трновска књижевна школа. Под њеним утицајем створено је више значајних књижевних дела као што су Ловечки зборник – створен у граду Ловечу, Псалтир-Песнивац у част цара Ивана Александра, као и богослужбени зборници. По свом значају затим следе Видинска књижевна школа, као и књижевни центар у Земенском манастиру.

С обзиром на то да је црква била главни носилац средњовековне књижевности, најпожељнија књижевна дела била су житија. Она су била најраспрострањенији књижевни жанр на Балкану. Житија су писана у манастирима и, осим цркве, њихови чести наручиоци били су владари. На тај начин, у овим духовно-религијским текстовима, осим описивања живота и чуда духовних личности и светаца, бележени су и стварни историјски подаци. Међутим, ти подаци често су били селективни и идеализовани у правцу учвршћивања ауторитета владара и његове династије кроз духовни легитимитет. Тако су житија постала важан извор за политичку историју, за културни и религијски амбијент, као и за друштвене вредности и идеале у датом времену. Ипак, њихови подаци обавезно треба да се проверавају и упоређују са другим историјским изворима како би се потврдила веродостојност података.

Летописи су драгоцени средњовековни историјски извори. Они су се у балканским земљама појавили још у 11.–12. веку под византијским утицајем. Служили су за хронолошко записивање прошлости. У почетку су се стварали у манастирима и често комбиновали политичке и црквене догађаје. Летописи представљају записе забележене по годинама. Њихов назив потиче од старословенске речи „лето" са значењем година. Летописи се разликују

од хроника. Летописи су готово увек везани за конкретну годину, док хронике могу обухватити шири историјски ток и често заједно са политичким догађајима комбинују легенде, па чак и библијске приче. Летописи су имали другачију функцију од житија. За разлику од житија која идеализују одређену духовну или световну личност, летописи документују политичке, црквене, па и природне догађаје. Њихов циљ је очување сазнања о тим догађајима.

У Бугарској се у ову категорију могу убројати и допуне постојећих зборника и хроника у 14. веку, као што су допуне Бориловог синодика и допуне Манасијеве хронике. У Србији су постојали манастирски летописи који су бележили владавину династије Немањић (12.–14. век), а веома значајан центар био је манастир Дечани. У Хрватској је летописна традиција углавном на латинском језику, а присутан је и италијански утицај. Значајни су „Дубровачки летописи" (Annales Ragusini), који бележе догађаје у периоду од 13. века до средине 14. века.

Апокрифи на Балкану део су шире хришћанске традиције. Њихов назив потиче од грчке речи „апокриф" са значењем скривен/тајан. Балкански апокрифи имали су корене у ранохришћанској литератури Блиског истока и Медитерана. У почетку су потицали од старијих грчких и латинских апокрифа који су превођени и прилагођавани на словенски језик. Апокрифи су текстови повезани са библијским садржајима који нису прихваћени у канонској Библији. Званична црква их је сматрала сумњивим и небезбедним за веру, па су зато остали скривени/тајни и некоришћени у званичном богослужењу. Они су нудили мистичне приче о стварању света, о загробном животу – рају и паклу, о чудима апостола и светаца, о Богородици. Такође су обрађивали питања из свакодневног живота нижих друштвених слојева, као што су живот на селу и привредни живот. Писци апокрифа најчешће су остали анонимни. Стил излагања у њима био је жив и упечатљив, са фантастичним елементима и легендама представљеним на једноставан начин уз народна објашњења. У средњем веку апокрифи су постали веома популарни међу балканским житељима из нижих слојева. Апокрифи, као и библијске књиге, деле се на старозаветне и новозаветне, а постојала су и јеванђеља, посланице и откровења. За разлику од житија која су духовни и морални примери и летописа који су црквено-политички документарни записи по годинама, апокрифи су били више мистични и народни анонимни текстови. Од бројних **апокрифних текстова** који су били распрострањени широм Балкана, по својој популарности издвојили су се старозаветни апокриф „Слово о Адаму и Еви" и новозаветни апокриф „Детињство Исусово".

▲ Манастир Дечани

Поједини апокрифни текстови и дела стекли су популарност код појединих балканских народа. Међу најстаријима био је „Бугарски апокрифни летопис" (11. век), који је био јединствен текст у коме су библијски мотиви испреплетени са локалном историјом и митологијом, стварајући слику о прошлости бугарских поданика. Сачуван је велики број старословенских преписа апокрифних текстова који су углавном били преводи грчких апокрифних текстова. У Србији

је најстарији зборник са апокрифним текстовима „Зборник попа Драгоља" (крај 13. века), а у Бугарској то је био тзв. „Миханов зборник" (14. век). У Хрватској су се апокрифни текстови ширили преко глагољске традиције, а били су превођени са латинског. У Албанији су се апокрифи ширили преко византијске, али и латинске традиције, а били су превођени са грчких и латинских текстова.

Сва три књижевна жанра – житија, летописи и апокрифи били су популарни и тражени у средњем веку. Сваки на свој начин, својим стилом, наменом и циљем, бележио је историјско сећање. Они су градили идентитет средњовековних народа појединачно и потпомагали легитимитет тамошње власти, владара и династије. Али, истовремено, заједно обликују културну слику средњовековног Балкана, где су се историја, вера и легенда преплитале у јединствено духовно-историјско писано наслеђе.

Обликовање фолклора – епска песма, предање, гуслари

Средњи век је време када су се култура и књижевност обликовале кроз тесну везу између писаних текстова и **усмених народних традиција**. За разлику од писаних текстова, усмена традиција била је непостојана, променљива и зависна од приповедача и извођача, али је била веома блиска народу. Усмена традиција одржавала је културу у свакодневном животу. Усмене народне традиције изражене у балканском фолклору обликовале су се кроз епску традицију и историјско памћење. Епска традиција претварала је историју у усмено предање и песму, и тако је преносила као живо сећање међу народом.

Епска песма је основни жанр народне традиције. Она се преносила као усмено предање кроз народне песме, казивања легенди о јунацима, као и преко **гуслара** са једне генерације на следећу генерацију. Епске песме описивале су јунаке, њихове подвиге и борбе, и служиле су као средство за очување колективног памћења у време када је писменост била смањена или ограничена.

Централна фигура био је народни **јунак** који је представљао идеале заједнице. Његов мотив најчешће је била борба за слободу или заштита обесправљених и потлачених. Одликовао се храброшћу која се граничила са херојством и непоколебљивом оданошћу заједници. На тај начин **епске песме** испуњавале су своју функцију хомогенизације заједнице кроз преношење високих вредности као што су родољубље, храброст и честитост.

Народни певачи - гуслари уз помоћ музичког инструмента гусле изводили су песме. Изводили су епске песме о јунацима, владарима, биткама и историјским догађајима. Најпопуларнији су били у Зети, Херцеговини, деловима Србије и Далмације. Гуслари су кроз народне песме преносили историју и митологију народа. Они су били усмени хроничари средњовековних догађаја. Највећи део ових песама није био записиван у средњем веку, већ се преносио усмено кроз векове све до њиховог формалног записивања.

▲ Народните пејачи - гуслари

Да ли знаш да...

Традиција гусларског певања жива је и данас. Гусле су традиционални жичани инструмент уз који гуслари изводе епске песме о јунацима, биткама и историјским догађајима. Гусларска традиција препозната је као значајно нематеријално културно наслеђе Балкана и 2018. године уписана је на УНЕСКО листу нематеријалног културног наслеђа као део културног наслеђа Црне Горе.

▲ Гусле

Питања за дискусију

Да ли је усмена традиција снажнија у стварању идентитета од писане?

У Зети и Херцеговини гусларска традиција била је посебно снажна. Тамо су гуслари били и чувари племенске историје. Ови региони познати су по томе што су гусле биле саставни део свакодневног живота – на свадбама, скуповима и у војничким логорима.

Централно језгро српске **епске традиције** је косовски **епски циклус**. Он представља збирку народних епских песама које опевају Косовску битку (1389.), као и догађаје, личности и последице повезане са њом. Косовски епски корпус прожет је мотивима херојства, жртве и издаје, и има огроман културни и идентитетски значај. Овај корпус испевали су народни певачи – гуслари који су изводили епске песме и о Немањићима и другим средњовековним личностима и темама. Међу познатијим песмама су: „Обилић убија цара Мурата", „Кнежева вечера" и „Пропаст српског царства".

У Бугарској су из народног фолклорног стваралаштва сачуване бројне историјске песме и легенде. Предњачиле су оне о последњој династији Другог бугарског царства (Шишмановци). У њима је централна личност цар Иван Шишман и његови бројни покушаји да се супротстави Османлијама и османском освајању Бугарске крајем 14. века. Песме и легенде о цару Ивану Шишману представљају бугарску верзију „националног епског циклуса", слично косовском код Срба. Оне одржавају сећање на пад царства и стварају митску фигуру која симболизује борбу против освајача и жртву народа.

У Албанији, Ђерђ Кастриот Скендербег постао је симбол отпора против османске власти и ушао је у народно памћење као јунак који брани Албанце и њихову слободу. Његова фигура није само историјска, већ и културна: кроз епске песме, усмена предања и хронике, Скендербег се претворио у митски лик који је обликовао националну свест Албанаца, али и шире на Балкану. Личност Скендербега послужила је преношењу историје и идентитета кроз усмену поезију, али и за јачање културне самобитности Албанаца. Албанска епска традиција о Скендербегу део је циклуса названог „Песме о јунацима", а историјски део који опева његов живот и борбе против Османлија познат је као **„Циклус за Скендербега"**. То је најважнији историјски епски циклус у албанској усменој поезији. Скендербег је централна фигура у албанским епским песмама, где се описује као непобедиви ратник који се са малом војском супротставља огромној османској армији (15. век).

Албански епски циклус опеван је и преко **лахутара**. Лахутари су албански гуслари који су преносили историју племена и битака, уз инструмент лахуту који је веома сличан гуслама. Њихова извођења допринела су учвршћивању идентитета заједнице.

Уметничко стваралаштво код Албанаца било је присутно кроз песме, приче и усмена предања, која су као део албанског народног стваралаштва сачувана у каснијим зборницима. Међу феудалним вођама био је присутан византијски и италијански културан утицај, са примесама словенског. То је видљиво у канцеларијама албанских племића у 14. и 15. веку, које су издавале повеље и писма на византијско-грчком, латинском и словенском језику. У приморским градовима био је снажан западни утицај оличен кроз прихватање западне традиције употребе грбова. Грбови су се проширили и међу албанским феудалним породицама. Центри образовања у Албанији били су манастири и цркве, а међу значајнијима били су „Св. Јован" код Елбасана, „Св. Никола" у Љешу, као и манастири у околини Скадарског језера. Из њих су потекли учени свештеници, просветни радници и уметници који су стекли славу и ван Албаније. Најпознатији међу њима били су учитељ Теодор из Дриваста, сликар Јован из Драча и Јован Музаки, који је у Италији написао историју и генеалогију албанских феудалних породица (после 1514.).

Током развијеног средњег века, на Балкану је створена мрежа епских предања која је обликовала народну свест и идентитет. Сваки народ је кроз своје јунаке изражавао сопствену посебност и историју, чиме је заједница добијала легитимитет и осећај припадности.

Средњовековна књижевна продукција и народне епске традиције представљале су стубове средњовековног културног развоја балканских народа. Писани текстови и усмена предања заједно су обликовали културу, јачали хомогеност заједнице и преносили историју на наредна поколења. Летописи, житија и апокрифи, као и епске песме, били су књижевна достигнућа, али истовремено и средства за изградњу идентитета и легитимитета. Тако је средњовековни период на Балкану био време када се култура обликовала кроз блиске корелације између писмености, речи и песме, и колективног памћења.

▲ Св. Јован код Елбасана

Провери научено

1. Који су основни жанрови средњовековне књижевности?
2. Како се разликује писана од усмене традиције?
3. Шта су апокрифи и зашто су важни?
4. Каква је била улога летописа и житија?
5. Како се развијала култура у средњовековној Арберији?
6. На који начин текстови граде идентитет и легитимитет?

ИСТОРИЈА ТЕМА 3

БАЛКАН У НОВОМ ВЕКУ

1. Османско царство на Балкану: администрација и провинцијске структуре
2. Успон националних покрета и устанака и оснивање балканских држава (Бугарска, Грчка, Србија). Албански препород и Призренска лига
3. Модерне балканске државе и Балкански ратови (1878–1913)
4. Демографске промене, миграције и мозаик религија и вероисповести
5. Модернизација градског живота, економске реформе и друштвена покретљивост на Балкану
6. Образовање, штампа и јавна сфера у 19. веку
7. Културни живот османског Балкана
8. Романтизам и национални културни програми
9. Ране научне, књижевне и уметничке институције у новим државама

Ученик/ученица ће бити способан/способна да:

- опише османски управно-административни систем на Балкану и да га повеже са свакодневним животом и локалним заједницама.
- објасни узроке успона националних покрета и устанака и да анализира њихове последице у 18.–19. веку.
- објасни процес стварања савремених држава на Балкану и улогу великих сила, уговора и дипломатских признавања.
- анализира демографске промене и миграције и да их повеже са економским, политичким и верским факторима.
- опише процесе модернизације (урбанизација, инфраструктура, реформе, индустрија/занатство) и њихов утицај на друштвену покретљивост.
- опише развој образовања, штампе и културних програма (романтизам, језичка кодификација, институције) и да их повеже са формирањем модерних идентитета.

1. Османско царство на Балкану: администрација и провинцијске структуре

Током 14. и 15. века, Османлије су постепено ширили своју власт на Балкану, вешто користећи политичке поделе и слабости средњовековних држава у региону. Један од пресудних догађаја била је **Косовска битка 1389. године**, након које се њихово напредовање значајно убрзало. **Падом Константинопоља 1453. године**, царство се утврдило као једна од најмоћнијих сила тог времена, а некадашња византијска престоница постала је османски главни политички, војни и економски центар. У наредним деценијама, највећи део Балкана ушао је у његов састав.

Османска држава била је исламска монархија у којој је важну улогу имало исламско право – **шеријат**. Он се темељио на **Курану** и **Суни**, односно предањима о пророку Мухамеду, а тумачиле су га улеме – образовани верски ауторитети. Ипак, само верским законима није се могло управљати тако великом и сложеном државом. Зато су султани доносили и додатне законе познате као **кануни**. Они су били прилагођени потребама државе и често су узимали у обзир локалне обичаје. Тако су у Османском царству истовремено функционисали верски и државни закони, што је омогућавало ефикасније управљање различитим народима и областима.

Централната власт

На врху државе налазио се султан – врховни владар, главни војни заповедник и носилац највише власти. Уједно се сматрао заштитником ислама и симболом јединства државе. После освајања **Мекe** и **Медине**, султани су носили и титулу **калифа**, чиме су додатно наглашавали свој верски значај. Ипак, управљање огромним царством није зависило само од једне личности, већ од развијеног државног апарата са јасно распоређеним надлежностима.

Значајну улогу имао је **шејх-ул-ислам**, највиши верски ауторитет у држави. Он је оцењивао да ли су закони и одлуке султана у складу са шеријатом. Ово јасно показује да су у Османском царству политичка и верска власт биле тесно повезане.

У управљању државом кључно место имао је **Диван** – највиши државни савет. У његовом раду учествовали су велики везир, као најближи сарадник султана, као и високи војни, финансијски и административни службеници. Ту су разматрана најважнија питања, као што су порези, рат, управљање и спољна политика. Одлуке донете у Дивану имале су директан утицај на функционисање читавог царства, укључујући и балканске области.

Да ли знаш да...

У Османском царству дуго времена није постојало строго правило према коме је престо наслеђивао најстарији син. Право на владање имао је сваки одрасли мушки члан династије, што је често доводило до сукоба и борби међу браћом. Да би се спречила нестабилност, султан Мехмед II дозволио је новом владару да уклони своје ривале. Касније су поједини принчеви били чувани у посебном делу дворца, познатом као „кафес", где су живели изоловано од политичког живота. Временом је успостављен јаснији редослед наслеђивања, што је допринело већој стабилности, иако најспособнији кандидат није увек постајао султан.

Провинцијска администрација

Однос између централне и провинцијске власти био је пажљиво уређен. Управнике у провинцијама постављао је султан и они су њему непосредно одговарали. На тај начин централна власт задржавала је контролу над кључним функцијама – прикупљањем пореза, одржавањем реда и испуњавањем војних обавеза.

Ради ефикаснијег управљања огромном територијом, царство је било подељено на административне јединице. Њихови називи и организација мењали су се током времена, али је њихов основни циљ остајао исти – да обезбеде ефикасно управљање и стабилну контролу.

Веће области називале су се **пашалуци** и њима је управљао паша. Током 19. века, реформама модернизације они су постепено замењени вилајетима. Сваки **вилајет** делио се на мање јединице – **санџаке**, којима су управљали **санџак-бегови**, одговорни за одржавање реда, прикупљање пореза и организовање војних снага.

У локалној власти значајну улогу имао је **кадија**. Он је био судија који је судио према исламском праву, али је у пракси решавао и грађанске и имовинске спорове међу људима различитих верских заједница. У градовима као што су Софија, Београд или Скадар, кадија је представљао једну од кључних личности у јавном животу. Ово јасно показује да судство није било одвојено од управе, већ је било тесно повезано са њом и представљало важан део државног система.

▲ Сулејман Величанствени

Економска организација и земљишни односи

Један од најважнијих стубова османског поретка био је **тимарски систем**. Према њему, земља је формално припадала држави, а не појединцима. Део те земље додељиван је као тимар војницима – **спахијама** – као награда за њихову службу.

Спахија је имао право да прикупља порезе од сељака који су обрађивали земљу у његовом тимару. Заузврат, био је дужан да учествује у рату када га султан позове. На тај начин држава је обезбеђивала војну силу без непосредног исплаћивања плата, што је било нарочито важно за њено функционисање.

Овај систем снажно је утицао на земљишне односе и на свакодневни живот сељака. Они су били обавезни да плаћају порезе и извршавају одређене дажбине, али су истовремено имали право да обрађују земљу и задрже део приноса за себе. У руралним областима тимарски систем био је широко распрострањен, док је у планинским и теже приступачним крајевима, који су били изван непосредне контроле османске власти, његов утицај био ограничен. За разлику од тога, у појединим приморским деловима Балкана већи значај имали су трговина и поморство.

▲ Спахије

▲ Јаничари

Током времена, тимарски систем почео је да губи своју улогу и постепено је постао неефикасан. Због тога је укинут **19 века**, као део ширих реформи у царству.

Поред пољопривреде, значајно место имало је и занатство. У градовима су се развијали еснафи – удружења занатлија која су регулисала производњу, квалитет и цене производа. Трговина, нарочито у медитеранским областима, омогућавала је повезивање са ширим тржиштима и доприносила развоју градског живота.

Војна организација

Османска војна сила представљала је један од главних стубова власти на Балкану. Поред спахија, значајну улогу имали су **јаничари** – елитна пешадијска јединица непосредно потчињена султану.

Јаничари су најчешће регрутовани кроз систем **девширме**. То је подразумевало прикупљање хришћанских дечака из балканских области, који су одвођени, васпитавани у исламском духу и обучавани за војну и државну службу. Временом су неки од њих напредовали и заузимали високе положаје у управи царства.

Овај систем имао је двоструко значење. С једне стране, стварао је снажну и лојалну елиту која је непосредно служила султану и јачала централну власт. С друге стране, за хришћанско становништво представљао је тежак терет, јер је значио одвајање деце од њихових породица.

Истражи

Османско царство додељивало је земљу и приходе војним и државним службеницима у зависности од њиховог положаја и дужности.

1. **Пронађите примере о томе које су категорије људи добијале земљу и приходе (обични војници, виши официри, високи државни службеници).**
2. **Истражите какве су обавезе имали они који су добијали земљу (порези, војна служба, управљање становништвом).**
3. **Проучите податке о томе колике су приходе (у акчама) добијале различите категорије службеника и упоредите их међусобно.**

Социјална и верска организација

Османско царство, које се простирало на три континента, било је мултиетничка и мултирелигијска држава. Да би се управљало тако различитим заједницама, успостављена је организација позната као **милетски систем**.

Милет је представљао верску заједницу са одређеном аутономијом. Свака група – православни хришћани, католици или Јевреји – била је организована према сопственим правилима и имала је свог верског поглавара.

Он је био одговоран пред централном влашћу, нарочито за прикупљање пореза и одржавање реда у заједници.

Унутрашња питања, као што су брак, образовање и верски обреди, милети су решавали самостално преко својих савета, без непосредног мешања државе. То је различитим заједницама омогућавало да очувају свој идентитет и традицију.

Временом, нарочито после реформи из **1856. године**, започеле су значајне промене у овом систему. Уведени су световни (секуларни) закони који су важили за све грађане без обзира на њихову веру. Због тога се аутономија милета постепено смањивала, а држава је преузимала већу контролу над управљањем.

Градови и економски развој

Под османском влашћу развили су се бројни градски центри, који су постепено добили препознатљив оријентални изглед. Међу значајнијима били су Сарајево, Скадар, Пловдив и Београд, који су прерасли у важне центре трговине, занатства и културне размене.

Градска архитектура значајно се мењала, па су се у урбаном простору појавиле џамије, амами, караван-сарајии и пијаце.

Посебно важну улогу имала је пијаца, која је представљала средиште економског живота. Ту су се сусретали трговци из различитих региона, размењивали производе, али и идеје и културне утицаје.

Развој градова довео је до појаве нових друштвених слојева, као што су трговци, занатлије и државни службеници. На тај начин османска власт није утицала само на политичку организацију, већ и на свакодневни живот, економске навике и културно окружење становништва.

Османска власт на Балкану створила је сложен и добро организован систем управљања. Централна власт, предвођена султаном и Диваном, контролисала је државу преко развијене мреже покрајинских управника. Тимарски систем уређивао је земљишне односе и војне обавезе, док је милетски систем омогућавао функционисање различитих верских заједница у оквиру царства.

▲ Београд под османском влашћу

Иако су балканске земље биле део исте државе, локални услови знатно су утицали на њихов развој. Зато су, упркос заједничком административном оквиру, постојале разлике у економији и друштвеним односима. Османска владавина оставила је трајне последице на изглед градова, развој трговине и начин живота, чији су се утицаји осећали вековима.

▲ Тврђава у Нишу

Провери научено

1. Које су биле главне карактеристике централне власти у Османском царству и какву је улогу имао султан?
2. Објасни административну поделу Османског царства (пашалуци, вилајети, санџаци) и функције њихових управника.
3. На који начин је османска власт утицала на развој градова и економије Балкана?
4. Какву су улогу имали пашалуци и локални управници у османској власти на Балкану?

2. Успон националних покрета и устанака и оснивање балканских држава (Бугарска, Грчка, Србија). Албански препород и Призренска лига

Увод

Током 18. и почетком 19. века, Европа је била под снажним утицајем идеја просветитељства, које су наглашавале важност знања, разума и слободе. Истовремено, Османско царство се суочавало са политичким, војним и економским опадањем.

Упркос кризи, трговина са Западном Европом и Русијом у великој мери се одвијала преко хришћанских поданика, при чему се формирала нова трговачка класа са потребом за образовањем, које је најчешће стицано у европским центрима. Многи млади људи са Балкана школовали су се у иностранству или се исељавали, где су се упознавали са идејама о слободи, националном идентитету и стварању државе.

Ови процеси довели су до појаве образованог слоја интелектуалаца, који су почели да размишљају о ослобођењу од османске власти. Личности као што су **Доситеј Обрадовић** и **Адамантиос Кораис** сматрали су да је образовање кључ слободе и напретка. Они су ширили идеје европског **просветитељства** међу балканским народима. Развој ових идеја допринео је појави идеје о ослобођењу од османске власти путем **револуције** и оружане борбе. Такође, овим идејама постављени су темељи **национализма** код балканских народа. Почетком 19. века започела је организованија борба за ослобођење од османске власти и стварање балканских **националних држава**.

▲ Хатишериф из Гилханев

Танзиматске реформе (1839–1876)

Током 19. века **Османско царство** се суочавало са озбиљним унутрашњим и спољним изазовима. Постепено је губило територије, а његова војска све теже је могла да се супротстави европским силама.

Због тога су османске власти започеле низ реформи познатих као Танзимат. Први важан документ био је **Хатишериф из Гилхане (1839)**, којим су обећани заштита живота, части и имовине свих поданика, без обзира на њихову веру. Њиме су најављене и реформе у опорезивању, судству и војној служби.

Други значајан документ био је **Хатихумајун** из **1856. године**, којим су ове реформе потврђене и проширене. Њиме је наглашавана једнакост муслимана и немуслимана, а верским заједницама било је дозвољено да отварају школе и болнице. Немуслимани су добили и веће могућности за учешће у државној служби. Иако је Танзимат

представљао покушај модернизације и јачања државе, није успео у потпуности да стабилизује Османско царство. Ипак, реформе су имале значајан утицај на развој политичких и друштвених процеса на Балкану, посебно на јачање националних покрета.

Српски устанци и аутономна српска држава

Догађаји у Европи, као и француска инвазија на Египат, утицали су на прилике на Балкану. У Београдском пашалуку поново се учврстила власт јаничарских ага, чија је самовољна управа изазвала велико незадовољство код српског становништва.

Ово незадовољство кулминирало је **1804.** године избијањем **Првог српског устанка**, под вођством **Карађорђа Петровића**. Устанак у почетку није био усмерен против султана, већ против локалне власти, али је временом прерастао у ширу борбу против османске власти. Срби су постигли значајне успехе и успоставили сопствену управу.

Ток устанка био је тесно повезан са међународним односима. Током руско-османског рата Срби су имали подршку Русије. Међутим, због опасности од Наполеоновог напада на Русију, она је била принуђена да склопи мир са Османским царством и да се повуче са Балкана. Без те подршке, **устанак је угушен 1813. године.**

Османске власти, уместо да побољшају управу, увеле су репресивне мере, што је довело до новог незадовољства. **Године 1815. избио је Други српски устанак**, под вођством **Милоша Обреновића**. Овог пута српске вође водиле су опрезнију политику, комбинујући оружану борбу са преговорима. Као резултат тога, Србија је постепено стекла аутономију у оквиру Османског царства.

Пут до потпуне **независности** и успостављања **суверенитета** био је постепен и сложен. Иако је Србија добила широку аутономију, османски гарнизони остали су на њеној територији све до 1867. године. Током 19. века земља се суочавала са политичком нестабилношћу и економским изазовима.

У овом периоду донето је неколико устава (1835., 1838. и 1869. године), којима се настојало да се уреди политички систем и ограничи власт кнеза. Упркос унутрашњим проблемима, Србија је постепено јачала свој положај.

Током Велике источне кризе (1875–1878), **Србија** је учествовала у ратовима против Османског царства. Одлукама **Берлинског конгреса 1878. године** добила је међународно признање као **независна држава** и знатно територијално проширење.

▲ Српски устаник

Питања за дискусију

Зашто је Други српски устанак био успешнији од Првог? Објасни разлике у приступу и околностима.

▲ Краљ Грчке, Отон

Грчка – прва независна држава на Балкану

За разлику од Србије, код **Грка** је постојао добро организован национални покрет, који је активно радио на припреми устанка против османске власти. Велики утицај на ширење идеје о слободи и стварању сопствене државе имали су грчки интелектуалци, међу којима се истицао **Ригас Велестинлис**, који се залагао за слободу и једнакост балканских народа.

Грчки устанак организовала је тајна организација **Филики Етерија**, основана у **Одеси**, тада у оквиру Руског царства. Њени чланови створили су широку мрежу у различитим деловима Османског царства са циљем припреме оружане борбе. **Устанак** је започео **1821. године** на **Пелопонезу** и брзо се проширио и на друге области.

Борбе су биле дуге и крваве и трајале су неколико година. Османска власт, не успевајући самостално да угуши устанак, затражила је помоћ од Египта. Интервенција египатске војске озбиљно је угрозила грчку борбу. Ова нова ситуација натерала је **европске велике силе** да се укључе у решавање сукоба.

Преокрет се догодио **1827. године**, када су енглеска, руска и француска флота поразиле османско-египатску флоту у **бици код Наварина**. Овај догађај имао је кључни значај за исход борбе за независност.

Под притиском европских сила, **1830. године** призната је независност **Грчке**, чиме је она постала **прва независна хришћанска држава на Балкану**. За краља је постављен **Отон**, син баварског владара.

Његова владавина изазвала је незадовољство, па је **1843. године** био приморан да прихвати **устав**, који је усвојен **1844. године**. Године 1862. избио је нов устанак и краљ Отон је збачен са престола.

За новог владара изабран је **Георгиос I**, дански принц. У његово време Грчка се постепено учвршћивала и ширила своју територију. **Велика Британија** јој је уступила **Јонска острва**, а после Берлинског конгреса **1881. године** Грчка је добила **Тесалију**.

▲ Георгиос I, краљ Грчке

Стварање бугарске државе

Бугарски национални покрет започео је нешто касније у поређењу са Србијом и Грчком. За каснију појаву је постојало више разлога: близина османске престонице, нестабилни политички услови, ниска стопа писмености и слаба економска моћ становништва.

Почеци бугарског препорода били су тесно повезани са развојем просвете. Под утицајем европских просветитељских идеја, бугарски интелектуалци почели су да подстичу национално буђење. Посебно значајна била је књига **„Историја славјанобугарска"**, коју је написао **Пајсије Хиландарски** 1762. године, у којој је позвао Бугаре да сачувају свој језик и идентитет.

Временом су отваране школе на бугарском језику, међу којима је значајна била школа у **Габрову**. Постепено се развијала мрежа школа, а у образовање су почеле да се укључују и девојчице. Иако је стопа писмености остала ниска, ове промене имале су велики значај за јачање националне свести.

Паралелно са развојем просветитељства појавило се и питање стварања посебне бугарске цркве. Након дугих борби, **1870. године** султан је издао **ферман** којим је створена **Бугарска егзархија**. Овај догађај представљао је важан корак ка националној самосталности.

Под утицајем ових процеса и примера Србије и Грчке, појачале су се и револуционарне идеје. **Георги Раковски** био је међу првима који су радили на организовању устанка, а његово дело наставили су **Љубен Каравелов, Васил Левски и Христо Ботев**.

▲ Васил Левски

Почетак Велике источне кризе устанком у Босни и Херцеговини (1875) имао је снажан утицај и на бугарски покрет. **Априла 1876. године** избио је **Априлско устанак**. Иако је брзо угушен и изазвао велике жртве, догађаји су снажно одјекнули у Европи и изазвали саосећање према бугарском народу.

Неуспех дипломатије да реши кризу довео је до Руско-османског рата (1877–1878), у којем су учествовали и бугарски добровољци. После рата, Берлинским конгресом **1878. године** створени су аутономна **Кнежевина Бугарска** и аутономна област **Источна Румелија**. Овим одлукама постављен је темељ модерне бугарске државе.

Албански препород и Призренска лига

Док су током 19. века суседни балкански народи постепено стварали своје државе, албанске земље остале су под директном влашћу Османског царства. Албанско становништво било је подељено по вери, али је у овом периоду започео процес националног буђења, познат као албански препород.

Албански интелектуалци сматрали су да народ може да напредује само кроз образовање и употребу матерњег језика. Због тога се започело са штампањем књига и буквара на албанском језику, а постепено су отваране и школе у којима су ученици учили да читају и пишу на свом језику.

Важну улогу у овом културном развоју имали су и Албанци који су живели ван своје отаџбине, посебно у Италији, где су настојали да сачувају језик и традицију.

Слабљење Османског царства осећало се и у областима насељеним Албанцима. У појединим деловима појавили су се локални владари са значајном самосталношћу. У северној Албанији истакле су се **Бушатлије**, а у јужним областима **Али-паша Јањински**. Његова власт проширила се на широку територију, а град Јањина постао је важан политички и трговачки центар. Ипак, османска власт је на крају поново успоставила контролу над овим областима.

▲ Али-паша Јањински

Да ли знаш да...

Скадарски пашалук, којим је управљала породица Бушатлија, крајем XVIII и почетком XIX века био је један од најутицајнијих пашалука на западном Балкану. Његови управници имали су значајну аутономију у оквиру Османског царства и контролисали су важне трговачке путеве.

Танзиматске реформе, као и увођење нових пореза и обавезне војне службе, изазвале су незадовољство код дела албанског становништва. У различитим областима избијале су побуне против османске власти, у којима су учествовали људи без обзира на верску припадност.

▲ Јањина

У другој половини 19. века криза Османског царства додатно се продубила. Део територија на којима је живело албанско становништво требало је да буде додељен суседним државама, што је изазвало снажну забринутост код Албанаца. Због тога је **1878. године у Призрену** одржан скуп албанских представника, на којем је створена **Призренска лига** – прва већа политичка организација Албанаца под османском влашћу.

Главни циљ Лиге био је уједињење области у којима је живело албанско становништво у један вилајет и добијање аутономије у оквиру Османског царства. Њени чланови покушали су да заштите албанске интересе и оружаном борбом и дипломатским активностима. Ипак, османска власт није дозволила развој овог покрета и **1881. године** послала је војску која је угушила Призренску лигу.

Иако је организација престала да постоји, идеје о националном уједињавању и политичким правима наставиле су да се шире међу Албанцима. Ови процеси имали су значајан утицај на даљи развој албанског националног покрета. То се посебно одразило у оквиру албанског препорода. У оквиру албанског препорода, нарочито су значајни били **Битољски конгрес (1908)** и **Елбасански конгрес (1909)**. На Битољском конгресу усвојена је јединствена азбука албанског језика, што је представљало важан корак у јачању националног идентитета. Елбасански конгрес био је усмерен на развој образовања, при чему је истакнут значај отварања школа на албанском језику. Ови догађаји имали су велику улогу у даљем развоју албанског националног покрета.

Истражи

Који су били главни циљеви Призренске лиге (1878)?

Објасни:

1. **Зашто су се Албанци организовали у то време?**
2. **Чему су се супротстављали?**
3. **Зашто Лига није успела да оствари своје циљеве?**

Састанак на комисијата на Битолскиот конгрес: 1. Ѓерѓ Фишта 2. Мидхат Фрашери 3. Луиџ Гуракуќи 4. Ѓерѓ Кирјази 5. Ндре Мјеђја 6. Григор Ципка 7. Тајки Буда 8. Шахин Колоња 9. Сотир Печи 10. Бајо Топулли 11. Нужет Врioни

Током 19. века, балкански народи започели су национално буђење и борбу против Османског царства. Под утицајем образовања и интелектуалаца, ојачали су национални покрети. Кроз устанке и политичку борбу, Србија, Грчка и Бугарска постепено су стекле аутономију и независност, док се албански покрет организовао кроз активности као што је Призренска лига.

Ови процеси означили су почетак стварања модерних балканских држава.

Да ли знаш да...

Битољски конгрес из 1908. године имао је важну улогу у стандардизацији албанског писма и у развоју савременог албанског образовања и културе."

Провери научено

1. Који су фактори допринели појави националних покрета на Балкану у 19. веку?
2. Упореди националне покрете код Срба, Грка и Бугара. Шта им је било заједничко, а по чему су се разликовали?
3. Који су били главни циљеви Призренске лиге и зашто она није успела да их оствари?
4. Какво су значење имали образовање, језик и културна друштва за развој националних покрета?
5. Какво су значење имали Призренска лига и Битољски конгрес за развој албанског националног покрета?

3. Модерне балканске државе и Балкански ратови (1878–1913)

После Берлинског конгреса, на Балкану се појавило више независних хришћанских држава – Србија, Црна Гора и Румунија, као и већ постојећа Грчка, док је Бугарска добила аутономни статус. Србија, Црна Гора и Румунија биле су међународно признате, а Бугарска је пуну независност стекла 1908. године.

Стварање ових држава донело је нову политичку ситуацију у региону. Оне су започеле да граде сопствене институције и да развијају друштво, али су истовремено тежиле и територијалном проширењу. Османско царство, које је постепено губило своје балканске територије, покушавало је реформама да задржи своју власт.

▲ Карта Балкана (1878–1913)

▲ Устав Краљевине Србије из 1888. године

Балканске државе од 1878. године до Букурешког мира

У последњим деценијама 19. века балканске државе постепено су се трансформисале у модерне државе засноване на принципу конституционализма. Тај принцип подразумевао је ограничавање власти владара путем устава и успостављање државних институција као што су парламент, влада и судство. Другим речима, држава више није зависила само од воље монарха, већ се све више уређивала путем закона и институција.

Добијање независности за Србију означило је нову етапу у њеном развоју. Проглашење државе за краљевину означило је почетак периода убрзане изградње државе, али и политичких тензија, криза и честих промена влада. Једна од главних карактеристика српског политичког живота била је борба око ограничавања власти краља. У том правцу важан корак био је **Устав из 1888. године,**

којим је ограничена власт монарха и проширене су могућности за парламентарни живот. Ипак, ово стање није дуго трајало јер је краљ **Александар Обреновић** суспендовао устав и донео нови, који је био више у складу са његовим интересима.

Након **Мајског преврата 1903.** године и доласка **Петра I Карађорђевића**, поново је отворено питање чвршћег уставног поретка. У Србији је успостављен систем са јаснијом поделом власти, што је допринело већој политичкој стабилности и институционалном развоју. Земља је почела брже да напредује, цензура је ослабила, а привреда ојачала.

▲ Грчки војници 1897. године

Грчка, се, када је реч о конституционализму, ослањала на **Устав усвојен 1864. године**. Временом је постало јасно да тај устав не задовољава у потпуности политичке и економске елите, нити поједине делове војске. Грчка се развијала спорије од неких других балканских држава и у више области заостајала. Истовремено, налазила се у сталном сукобу са Османским царством, јер је њена политика била усмерена ка територијалном проширењу на рачун османских области.

Ове тензије довеле су до **рата 1897. године**, у којем је Грчка претрпела тежак пораз. Пораз је изазвао велико незадовољство и отворио питање потребе за реформама. У таквој атмосфери, кулминацију незадовољства представљао је војни бунт у **Гудију 1909. године**. Тада се на политичкој сцени појавио **Елефтериос Венизелос**, који се наметнуо као водећа личност и победио на изборима. Он је започео реформе са циљем модернизације државе и јачања администрације.

Посебно значајне биле су измене **Устава из 1911. године**. Њима су ојачана грађанска права, боље је заштићена лична безбедност, а шире су гарантована права на окупљање и политичко организовање. Захваљујући овим реформама, Грчка је ушла у период унутрашњег јачања и боље државне организованости.

▲ Цар Фердинанд

Питања за дискусију

Зашто су се балканске државе, иако су увеле уставе и институције, ипак суочавале са политичким кризама и нестабилношћу?

▲ Албански устаници

Бугарска, која је била формирана као аутономна кнежевина према решењима Берлинског конгреса, такође је кренула ка уређењу државе путем устава. **Године 1879**. донет је први бугарски устав, познат као **Трновски устав**, јер је изгласан у старој престоници Трнову. Њиме је уведена подела власти на законодавну, извршну и судску, а гарантована су и основна грађанска права. Бугарска је била и прва држава која је отворено нарушила решења Берлинског конгреса. **Године 1885**. ујединила се са **Источном Румелијом**, што је представљало прву промену балканских граница после 1878. године. Иако се у пракси османска власт готово није осећала, Бугарска формално још увек није била независна. Тек **1908. године**, користећи кризу изазвану Младотурском револуцијом, кнез **Фердинанд** је у Трнову прогласио независност и прогласио се за цара. Убрзо је уследило и **дипломатско признање** великих сила.

После Берлинског конгреса 1878. године, **Црна Гора** је призната као независна држава и добила је излаз на Јадранско море са градовима Бар и Улцињ. У наредним годинама постепено је уређивала своје институције. Важан корак било је доношење **Устава 1905. године** за време владавине **кнеза Николе I Петровића**. Њиме су уведена одређена грађанска права и формирана је Народна скупштина. Године 1910. Црна Гора је проглашена за краљевину.

▲ Поштанска разгледница са вођама Младотурске револуције

Реформе и устанци

После 1878. године, Османско царство ушло је у период дубоке политичке и економске кризе. Губитком великог дела својих територија на Балкану, његова власт је знатно ослабила, а способност контроле над преосталим областима све више се смањивала. Османско руководство покушавало је да ојача државу реформама у војсци, управи и образовању, често инспирисаним европским моделима.

Важан догађај у овом периоду била је **Младотурска револуција 1908. године**. Покрет Младотурака, састављен претежно од младих официра и образованих интелектуалаца, обновио је устав из 1876. године и поново увео парламентарни систем. Њихов основни циљ био је модернизација државе и успостављање веће равноправности међу народима у царству. Ипак, тежња ка снажној

централизацији власти изазвала је незадовољство код различитих етничких и политичких група.

У периоду од 1878. до 1912. године, у различитим деловима царства избијали су устанци усмерени против османске власти. Ови покрети били су тесно повезани са развојем националних идеја и захтевима за политичка права, аутономију и стварање независне државе.

Један од најпознатијих био је **Критски устанак**, који је започео **1896. године**. Становништво острва Крита побунило се против османске власти и настојало да се уједини са Грчком. Овај догађај довео је до избијања Грчко-османског рата 1897. године, који се завршио поразом Грчке.

Почетком 20. века избили су и **Албански устанци (1910–1912)**. Албанске вође захтевале су већа политичка права, употребу свог језика у управи и ширу самоуправу у оквиру царства.

Сви ови догађаји јасно показују да је османска власт на Балкану постепено слабила. Истовремено, национални покрети постајали су све снажнији и организованији. Растућа нестабилност у региону постепено је припремала терен за Балканске ратове, који су започели 1912. године.

Истражи

Који су били главни циљеви Младотурске револуције из 1908. године и зашто она није успела да у потпуности задовољи народе у Османском царству?

Балкански савез и ратови

Након Берлинског конгреса 1878. године, балканске државе – Србија, Бугарска, Грчка и Црна Гора – нису биле задовољне начином на који су подељене територије на Балкану. У наредним деценијама постепено су јачале своју државну организацију и војну снагу, док је Османско царство све више слабило и губило контролу над регионом.

У таквим околностима, **1912. године** створен је **Балкански савез**. Најпре су Србија и Бугарска склопиле тајни споразум, а потом су се савезу придружиле и Грчка и Црна Гора. Главни циљ савеза био је заједничка војна акција против Османског царства, са намером да се ослободе преостале европске територије под његовом влашћу. Први балкански рат започео је **8. октобра 1912. године**, када је Црна Гора објавила рат Османском царству. Убрзо су се у сукоб укључили и остали савезници. Балканске војске постигле су брзе и значајне успехе: српска војска победила је код Куманова и Битоља, грчка је заузела Солун, а бугарска освојила Једрене. До краја 1912. године Османско царство изгубило је готово све своје европске територије. Рат је завршен **Лондонским мировним уговором** од **30 маја 1913. године**, којим је, између осталог, створена и независна албанска држава.

Ипак, победа није донела трајан мир. Због неслагања око поделе Македоније, међу бившим савезницима избио је нови сукоб. Дана **29. јуна 1913. године** Бугарска је напала српске и грчке положаје, чиме је започео **Други балкански рат**. У рат су се укључиле и Румунија и Османско царство, па је Бугарска за кратко време била поражена.

▲ Исмаил Ћемалин

▼ Нове границе Балкана према Букурешком мировном уговору од 10. августа 1913. године

Букурешким мировним уговором од 10 августа 1913. године утврђене су нове границе на Балкану.

Балкански ратови (1912–1913) означили су крај османске власти на Балкану. Ипак, они су истовремено створили нове политичке тензије и незадовољства међу балканским државама. Управо су ова нерешена питања и сукоби интереса допринели догађајима који су довели до избијања Првог светског рата 1914. године.

▲ Делегати Букурешке мировне конференције 1913. године.

Стварање албанске државе

Почетак Првог балканског рата 1912. године изазвао је снажну реакцију код албанских политичара и интелектуалаца. Напредовање српске, грчке и црногорске војске на територијама насељеним Албанцима створило је страх да ће те области бити подељене између суседних држава. Због тога су албански лидери започели организовану иницијативу за проглашење независне албанске државе.

Важну улогу у овим догађајима имали су **Исмаил Ћемали** и **Луиђ Гуракући**. Новембра 1912. године Исмаил Ћемали стигао је у Валону, где су се окупили албански представници из различитих региона са циљем да донесу одлуку о будућности земље.

Дана **28. новембра 1912. године** у Валони, где је одржана скупштина албанских вођа, проглашено је стварање **независне Албаније**. Исмаил Ћемали је истакао албанску заставу и званично прогласио независност нове државе. Тиме је започео процес стварања албанске државности у савременом облику.

У Валони је формирана привремена влада, која је имала задатак да организује државну власт и обезбеди међународно признање. Албански лидери настојали су да добију подршку великих европских сила и да спрече даље продирање страних војски на своју територију.

Питање Албаније разматрано је на **Лондонској конференцији** великих сила (1912–1913). Дана **29. јула 1913. године** велике силе признале су **независност** Албаније и одлучиле да она буде аутономна држава под њиховом гаранцијом, што показује колико су међународни односи имали снажан утицај на судбину нове државе. Међународно, односно дипломатско признавање од стране великих сила било је кључан услов за потпуно утврђивање нових држава на Балкану. **Новембра 1913. године** велике силе изабрале су немачког принца **Вилхелма Вида** за кнеза Албаније. Он је стигао у земљу у марту 1914. године и покушао да успостави стабилну власт. Међутим, нова држава суочавала се са озбиљним политичким проблемима, локалним устанцима и општом нестабилношћу, што је знатно отежавало њено функционисање.

Период од 1878. до 1913. године представља време дубоких политичких промена на Балкану. Нове балканске државе постепено су јачале и модернизовале своје институције, док је Османско царство постепено губило своју власт у региону. Балкански ратови довели су до значајних промена граница и до стварања нових држава, међу којима и Албаније.

Иако је овим догађајима окончана османска власт на Балкану, они су истовремено створили нове политичке тензије и нерешена питања међу балканским државама. Управо су те тензије наставиле да утичу на односе у региону и допринеле избијању Првог светског рата 1914. године.

▲ Вилхелм Вид, кнез Албаније

Истражи

Истражи које су били главни политички циљеви албанског националног покрета почетком XX века и како су они утицали на стварање независне Албаније.

Провери научено

1. **Које балканске државе су биле међународно признате после Берлинског конгреса 1878. године?**
2. **Шта подразумева принцип конституционализма у балканским државама крајем 19. века?**
3. **Шта је представљала Младотурска револуција из 1908. године и какве је промене донела у Османском царству?**
4. **Које државе су формирале Балкански савез и који је био његов циљ?**

4. Демографске промене, миграције и мозаик религија и вероисповести

▲ Јуруци

Деветнаести век на Балкану био је време значајних преображаја. Док је Западна Европа већ корачала ка индустријском и националном обликовању, Југоисточна Европа суочавала се са сопственим процесом промена. Слабљење Османског царства и ширење националних идеја довели су до постепеног преобликовања балканских друштава, што се одразило на политички развој, економију и културни живот.

Демографија, колонизација и попис

Основа за разумевање сваког друштва јесте демографија. **Демографија** је наука која проучава становништво – његову бројчаност, структуру, расподелу и промене током времена.

Када се говори о демографским променама на Балкану, не може се заобићи утицај османске власти. Она је значајно изменила етничку и верску структуру региона. Османска колонизација, нарочито од 16. до 18. века, представљала је организовану државну политику којом је царство настојало да учврсти своју власт и обезбеди стабилност на освојеним територијама. После пада Цариграда 1453. године, Османлије су започеле систематско насељавање појединих области становништвом оданом држави.

Колонизација се одвијала на више начина. У стратешки важним регионима насељаване су туркменске и друге муслиманске групе из **Мале Азије**. Део њих били су номадски сточари (**Јуруци**), који су се насељавали у ретко насељеним или пограничним областима. Осим тога, држава је организовала и присилна пресељења како би спречила побуне и обезбедила бољу контролу.

Као резултат ових политика, у појединим деловима Балкана мењала се етничка и верска структура. Стварале су се мешовите средине и постепено се ширио ислам, нарочито у градовима и у неким планинским областима. Ови процеси оставили су дугорочне последице и утицали на даљи историјски развој региона.

Османска држава водила је детаљну евиденцију о становништву путем регистра званих **дефтери**. Ови записи представљају рани облик пописа, али са одређеним спецификама: обележавача су се домаћинства, појединци, порески обвезници и војне обавезе, а верска припадност често је утврђивана преко имена или места становања.

У 19. веку демографски подаци постали су посебно важни за нове државе. Били су им потребни да би знали колико пореза могу да прикупе, колико војника да регрутују и како да организују своју државу. Због тога су почели да се спроводе пописи. Попис представља систематско прикупљање података о становништву у одређеном тренутку.

Да ли знаш да...

За разлику од европског прекоокеанског колонијализма, где су државе попут Британије и Шпаније експлоатисале удаљене територије, османско ширење било је усмерено ка суседним областима са циљем да се оне непосредно укључе у државни систем. Овај процес одвијао се не само путем војске, већ и кроз пресељавање становништва, административне мере и верску политику.

Нове независне државе, као што су **Србија** и **Грчка**, настојале су да уведу модерне пописе по европском моделу. С друге стране, **Османско царство** није у потпуности следило ове моделе и није спроводило пописе у савременом смислу. То је довело до несигурности и политичких спорова око броја и етничке припадности становништва у појединим областима.

Етничка група и идентитет на Балкану

У 19. веку појам нације још увек није био дефинисан као данас. Људи су се најчешће идентификовали према својој религији, региону из којег су потицали или припадности одређеној етничкој групи.

Етничка група представља заједницу људи који деле заједничко порекло, језик, културу, историју и често територију. На Балкану је овакво одређење било сложено, јер је регион вековима био под влашћу великих царстава, као што су Османско царство и Хабзбуршка монархија. Због тога је становништво било етнички и верски измешано.

У неким областима људи нису имали јасно изражен осећај **националне припадности** у савременом смислу. У градовима су често живеле заједнице које су говориле различитим језицима, али су имале сличне обичаје и начин живота. У таквим условима религија је често била важнији елемент идентитета од језика.

У **Османском царству** становништво је било организовано према верској припадности у оквиру тзв. **милетског система**. Људи су се најчешће идентификовали као православни хришћани, католици или муслимани, а не као припадници одређене нације. Верска заједница одређивала је њихова права, обавезе, образовне институције и свакодневни живот.

Развојем национализма током 19. века, ово стање се постепено мењало. Језик је постао један од главних критеријума за припадност нацији, али је често био повезан и са **образовањем, црквеном припадношћу и културним утицајем**. Тако су људи све више почели да се опредељују према језику којим су говорили и културној средини којој су припадали.

Национални покрети нису се појавили истовремено код свих народа. **Срби, Грци и Румуни** међу првима су започели борбу за стварање сопствених држава, док су се код **Бугара и Албанаца** ови процеси развили касније током 19. века. То је довело до јачања националне свести, али и до појаве тензија, посебно у срединама у којима су различите етничке и верске групе живеле заједно.

▲ Османски дефтер

▲ Миша Анастасијевић, српски трговац

Миграција: кретање становништва

Један од процеса који су били карактеристични за 19. век била је **миграција**. Она представља трајно или привремено пресељење људи са једног места на друго. На Балкану су миграције понекад биле масовне и драматичне. Оне нису биле само резултат потраге за бољим животом, већ и последица ратова, промена граница и политичких притисака.

Могу се разликовати две основне врсте миграција: **добровољне** и **принудне**.

Добровољне миграције јављале су се када су се људи селили из економских разлога. На пример, многи су се пресељавали из села у градове или одлазили у прекоокеанске земље, као што су **Америка** и **Аустралија**, у потрази за послом. Истовремено, део хришћанског становништва из Османског царства пресељавао се у нове независне државе, посматрајући их као своју отаџбину.

Нове балканске државе често су подстицале оваква пресељења. Суочене са слабом насељеношћу, оне су дозвољавале насељавање својих сународника и православних поданика из Османског царства. На пример, у Кнежевину Србију, у периоду од 1834. до 1874. године, доселио се велики број **Срба** из **Османског царства**.

Принудне миграције јављале су се када су људи били приморани да напусте своје домове због ратова, насиља или несигурности. Један од највећих миграционих таласа догодио се после **Берлинског конгреса 1878. године**. Променом граница, хиљаде људи биле су приморане да се иселе. На пример, после проширења Србије и Црне Горе, велики део муслиманског становништва преселио се ка унутрашњости Османског царства.

У овом периоду појавило се и питање избеглица. Избеглице су лица која су била приморана да напусте своје место становања због рата, прогона или других опасности, без могућности за безбедан повратак.

Муслиманско становништво које се исељавало из Србије, Грчке или Бугарске ка Истанбулу и Анадолији називано је **„мухаџири" (исељеници)**, али су у суштини то биле избеглице. Радило се о масовним пресељењима када су људи често напуштали своје домове без имовине и средстава, што је значајно отежавало њихово прилагођавање у новим срединама.

▼ Мухаџири

С друге стране, било је и хришћанских избеглица које су бежале из Османског царства. Њихов положај је такође био тежак, јер су често стизали без средстава за живот, што је изазивало социјалне тензије са локалним становништвом.

Османска држава покушавала је да насели избеглице у мање насељена подручја, што је додатно мењало демографску слику

региона. Ови процеси оставили су трајне последице на становништво и односе међу заједницама на Балкану.

Вероисповест

У 19. веку, **вероисповест** је била један од кључних фактора за формирање идентитета. Она означава припадност одређеној религији, као: православље, ислам, католицизам или јудаизам.

Током 19. века, значај верске припадности додатно се повећао кроз појам **конфесија**. Он не означава само веровање, већ и припадност конкретној црквеној институцији. Тако је, поред тога што је неко био православан, постајало важно и којој цркви припада – да ли **Цариградској патријаршији, Српској цркви или Бугарској егзархији**.

▲ Патријаршијска теолошка школа у Халки

Ова подела имала је велики значај за национално буђење. **Бугарска егзархија**, основана **1870. године**, није била само верска институција, већ и важан политички корак у обликовању бугарске нације. Слично томе, развој **Српске православне цркве** био је тесно повезан са јачањем српске државности и процесом аутокефалности.

У неким регионима, као што је Босна, верска припадност постала је главни критеријум идентитета: православци су се најчешће повезивали са Србима, католици са Хрватима, а муслимани су се постепено обликовали као посебна заједница.

Верске институције имале су значајну улогу у свакодневном животу. Оне су водиле матичне књиге, учествовале у образовању и имале снажан утицај на друштвене односе. Због тога је промена верске припадности често значила и промену идентитета.

У оваквим условима, религија се често користила и као политички инструмент, што је понекад доводило до подела, али и до продубљивања разлика међу заједницама.

Дијаспора: нација ван граница

Дијаспора представља део народа који живи ван своје отаџбине, али задржава везу са њом. У 19. веку, балканска дијаспора играла је значајну улогу у националним покретима.

Многи трговци, интелектуалци и студенти живели су у градовима као што су Беч, Букурешт, Одеса и у западноевропским центрима. Тамо су били подаље од османлијске власти и цензуре, што им је омогућавало слободније деловање. У овим срединама оснивана

Саживљавање са прошлошћу

Замисли да си део породице која мора да напусти свој дом због рата. Шта би понео са собом и како би се осећао?

су културна друштва, штампане су књиге и новине на народним језицима и прикупљана су средства за подршку националним покретима.

Српска дијаспора у **Угарској** имала је важну улогу у развоју културе и писмености. **Бугарска дијаспора** у Румунији и Русији била је један од покретача бугарског националног буђења. **Грчка дијаспора**, посебно трговци, обезбеђивала је значајну финансијску подршку грчкој борби за независност.

▲ Грчки емигранти у САДД

Сличан процес постојао је и код Албанаца. **Арбреши**, Албанци који су се иселили у италијанске земље после османлијског освајања, задржали су сећање на своје порекло. Током 19. века имали су значајну улогу у развоју албанског препорода.

Дијаспора је представљала важну везу између Балкана и Европе. Она је преносила нове идеје о либерализму, демократији и национализму у балканска друштва. Без овог утицаја, развој националних покрета био би знатно спорији.

▲ Албанско село у Калабрији, Италија

Демографске промене, миграције и верска структура Балкана у 19. веку биле су кључне за стварање модерних националних држава. Ови процеси довели су до новог разумевања идентитета и до дубоких друштвених промена. Док се део становништва интегрисао у нове државе, други су били принуђени да се преселе, што је додатно усложило односе у региону. Због тога је овај период оставио трајан утицај на историјски развој Балкана.

Провери научено

1. Како је османлијска колонизација утицала на етничку и верску структуру Балкана?
2. Која је разлика између добровољних и принудних миграција?
3. Какву улогу је имала верска припадност у формирању идентитета?
4. Зашто је дијаспора имала важну улогу у националним покретима?

5. Модернизација градског живота, економске реформе и друштвена покретљивост на Балкану

Деветнаести век на Балканском полуострву представља период великих и динамичних промена. У овом периоду не мења се само политичка карта, већ и начин живота људи. Реч је о процесу модернизације, који не значи само увођење нових технологија, већ и значајну промену у начину размишљања, у организацији друштва и у економским односима.

▲ Врање у 19. веку

Током овог века, Балкан је био подељен између новостворених националних држава (**Србија, Грчка, Бугарска, Румунија и Црна Гора**) и **Османског царства**, које је још увек задржавало значајне територије. И једни и други започели су процесе модернизације, али на различит начин. Нове државе су покушавале да прихвате европске моделе управљања и економије, док је Османско царство спроводило унутрашње реформе познате као Танзимат, са циљем да се прилагоди новим условима.

Ове промене директно су утицале на свакодневни живот. Људи су се суочили са новим економским могућностима, променама у власништву над земљом, развојем градова и ширењем образовања. Због тога модернизацију не треба разумети само као политички процес, већ као широку друштвену трансформацију која је обухватила све аспекте живота.

ЗАКОНИКЪ ГРАЂАНСКІЙ
ЗА
КНЈАЖЕСТВО СРБСКО.
У БЕОГРАДУ,

▲ Српски грађански законик из 1844. године

Економске реформе и аграрне промене: Темељ капитализма

У 19. веку Балкан је био претежно аграрно друштво. Више од **80 процената становништва живело је од пољопривреде**. Истовремено, традиционални османски систем власништва над земљом постепено се распадао, а новостворене државе суочиле су се са потребом да изграде нове правне основе које ће омогућити приватну својину и развој тржишних односа.

У Србији, темељи модернизације постављени су Грађанским закоником из 1844. године. Инспирисан аустријским правом, овај закон је учврстио приватну својину, слободу уговарања и једнакост пред законом. Тиме је створена правна сигурност за трговце и инвеститоре. Земљорадници су могли слободно да изнајмљују или продају своју земљу, а трговци су добили услове да инвестирају у нове економске делатности и инфраструктуру.

У Бугарској, после ослобођења 1878. године, Трновски устав из 1879. године гарантовао је приватну својину и слободу привређивања. Ово је створило стабилан правни оквир за развој капиталистичке економије. Истовремено су спроведене значајне аграрне реформе: држава је конфисковала чифлике и расподелила земљу сељацима као малим поседницима. Тако се Бугарска трансформисала у **„земљу малих власника"**, са растом **сеоске средње класе** и већом друштвеном покретљивошћу.

У Грчкој, економска модернизација развијала се кроз трговину и поморство. Држава је прихватила француски **Трговачки закон** као основу за трговинско законодавство још током **30-их година 19. века**. То је обезбедило сигурност за трговце и банке и подстакло развој поморске трговине, посебно у лукама као што су Пиреј и Ермуполис. Истовремено се појавила нова трговачка буржоазија која је инвестирала у образовање и инфраструктуру.

Паралелно са овим процесима, **Османско царство** спроводило је реформе у својим балканским провинцијама. Кључни су били Хатишериф из Гилхане (1839) и Хатихумајун (1856), којима је проглашавана једнакост поданика пред законом. Посебно важан био је **Земљишни законик из 1858. године**, који је омогућио регистрацију земљишта и издавање власничких титула. Тиме је постепено нестајао тимарски систем и развијало се тржиште земље. Истовремено, део земљишта концентрисао се у рукама богатих земљопоседника, што је довело до ширења чифличког система.

Као резултат ових процеса, пољопривреда је постепено престала да буде само средство за преживљавање и постала део ширих економских токова.

Да ли знаш да...

Када је Атина постала главни град, започета је изградња новог, модерно планираног дела града са широким улицама и великим јавним зградама. Указима из 1842. године и Законом о урбанистичком планирању из 1867. године, по први пут су постављена јасна правила за изградњу градова широм Грчке.

▲ Пиреј у 19. веку.

Балкан се укључио у светско тржиште као извозник сировина: жита, вуне, дувана и стоке, док су се из Западне Европе увозили индустријски производи. Тиме су створени услови за појаву првих локалних фабрика и занатских центара у већим градовима.

▲ Истанбул 1912. године

Урбанизација и модернизација градског живота

Градови на Балкану почетком 19. века били су мали и слабо уређени. Улице су биле уске и калдрмисане, без канализације и јавног осветљења. Током века започела је интензивна урбанизација, подстакнута новим законима и реформама и у независним државама и у Османском царству.

Грчка је била међу првима која је систематски приступила урбанистичком планирању. **Краљевским указом из 1835. године** „О хигијенској изградњи градова и насеља", уведен је нов начин уређења градова: правоугаона мрежа улица, планирани тргови и јавни простори. Ове мере значајно су промениле изглед грчких градова и побољшале свакодневни живот.

▲ Београд у 19. веку

У **Србији** се процес урбанизације одвијао нешто спорије, али је представљао важан део модернизације. Држава је ангажовала архитекте и инжењере из Хабзбуршке монархије. **Године 1834. кнез Милош Обреновић** започео је план уређења Београда као главног града, а инжењер Франц Јанке из Беча израдио је план са правоугаоном мрежом улица и обликовао нови део града на Врачару.

У **Бугарској** је **урбанизација** била тесно повезана са стварањем модерне државе после 1878. године. **Софија**, проглашена за главни град 1879. године, реконструисана је према европским стандардима: широки булевари, јавне зграде, паркови и модерне комуналне услуге. У изради урбанистичких планова учествовали су страни стручњаци, посебно из Русије и Централне Европе. Иако су многи градови добили овакве планове, њихова реализација често је била ограничена због финансијских проблема и приватних интереса.

▲ Реклама за Оријент експрес из 1885. године

Питања за дискусију

Отварањем балканских тржишта ка европској индустријској роби, ова традиционална економија суочила се са озбиљним изазовом. Индустријски производи из Западне Европе били су јефтинији и производили су се у великим количинама, па су постепено замењивали локалну занатску производњу. Због тога су многе занатлије биле приморане да се прилагоде или да напусте своју делатност.

- **Шта нам овај текст казује о последицама индустријализације на занатлије?**

Истовремено, **Османско царство** спроводило је урбанистичке реформе у оквиру Танзимата. У већим градовима започети су пројекти за проширење улица, поплочавање, увођење канализације и јавног осветљења. Грађене су административне зграде, болнице, школе и поште, често у европском стилу.

Кључни покретач ових промена била је **инфраструктура**, посебно **железница**. У **Србији су уговори** са Аустроугарском из 1880. године довели до изградње пруге **Београд–Ниш–Врање**. У Бугарској је **Закон о железницама** из **1885. године** предвидео повезивање различитих делова земље. У **Грчкој** су грађене железнице, путеви, луке и телеграфске линије, док су у Османском царству прве железничке пруге изграђене у другој половини 19. века.

Железница је значајно убрзала кретање људи и робе, смањила раздаљине и повезала регионе. Телеграф, који се развијао паралелно са железницом, омогућио је брзу комуникацију и представљао једну од највећих технолошких новина тог времена.

Од занатства ка фабрици: Индустријски преокрет

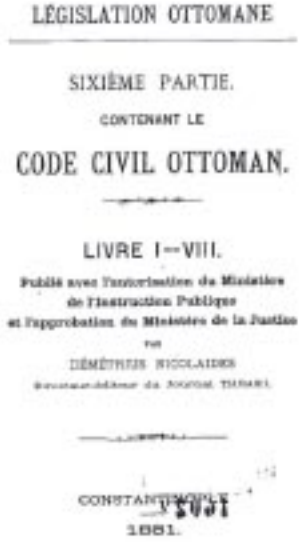
Економска основа градског живота вековима је било занатство. Еснафи су били снажне организације које су регулисале цене, квалитет производа и обуку шегрта. У малим градовима они су контролисали читав процес – од набавке сировина до продаје готових производа.

Балканске државе почеле су да подстичу домаћу индустрију. У **Србији је Закон о помагању индустрије** из **1898. године** обезбедио пореске олакшице и царинску заштиту. То је довело до значајног раста: број индустријских предузећа повећао се са 156 1893. године на 464 1910. године, посебно у прехрамбеној индустрији, текстилу и рударству.

У **Бугарској** су закони из 90-их година 19. века регулисали прелазак са занатске на фабричку производњу. Уведени су стандарди квалитета и услови рада, а касније и мере за заштиту радника. Истовремено су се развијале фабрике повезане са прерадом пољопривредних производа: текстилне фабрике, млинови, пиваре и дуванска индустрија.

И **Османско царство** покушало је да модернизује привреду. **Трговачки законик из 1850. године**, заснован на француском моделу, регулисао је трговачке и банкарске активности. Касније су уведене и мере за подстицање индустрије. Иако је индустријализација остала ограничена, постепено су се појавиле прве модерне фабрике и производни погони.

Појава **фабрика** знатно је променила природу рада. Уместо мајстора који ради сам или са малим бројем **помоћника**, појавили су се радници који су користили машине и радили према строго одређеном времену. Рад је постао бржи, организованији и зависан

LÉGISLATION OTTOMANE

SIXIÈME PARTIE.

CONTENANT LE

CODE CIVIL OTTOMAN.

LIVRE I—VIII.

Publié avec l'autorisation du Ministère de l'Instruction Publique et l'approbation du Ministère de la Justice par

DÉMÉTRIUS NICOLAÏDÈS

CONSTANTINOPLE

1881.

▲ Османски трговачки законик

од индустријске производње. Овај процес довео је до формирања **нове друштвене групе – радничке класе**.

Индустријализација на Балкану често је зависила од страног капитала. Банке из Беча, Лондона и Париза финансирале су део индустријских пројеката. Иако је то ограничавало економску независност, ипак је створило услове за развој модерне економије и инфраструктуре.

Трговачка буржоазија и социјална покретљивост

Са модернизацијом Балкана у 19. веку започело је стварање нових друштвених слојева. Традиционална **хијерархија**, заснована на војној или верској припадности, постепено је замењивана **хијерархијом** заснованом на економској моћи. На врху се појавила **трговачка буржоазија**.

Правне реформе у Србији, Бугарској, Грчкој и Османском царству омогућиле су **трговцима** да акумулирају **капитал**, склапају уговоре и заштите своје интересе. Ова класа имала је значајну улогу не само у економији, већ и у култури и политици. Она је финансирала школе, болнице и културне институције, као и различите реформске и националне покрете.

У Османском царству, Танзиматске реформе омогућиле су већу социјалну покретљивост, посебно за немуслиманске заједнице. Грци, Јермени и Јевреји добили су могућност да учествују у трговини, банкарству и администрацији, што је довело до стварања економски снажне и утицајне буржоазије.

Поред тога, повећале су се могућности за друштвени напредак. Образовање је постало кључни пут за напредовање. Деца из сеоских и занатских породица могла су да постану учитељи, лекари, адвокати или државни службеници. То је представљало значајну промену у односу на претходни период када је друштвени статус најчешће био наслеђен.

Ипак, ова покретљивост имала је своја ограничења. **Жене** су ретко учествовале у јавном животу, иако су почеле да се отварају прве женске школе. Такође, етничка припадност понекад је утицала на економске могућности, јер су одређене заједнице имале боље трговачке мреже.

Модернизација Балкана у 19. веку представљала је сложен процес који је обухватио економију, градове и друштвене односе. Кроз аграрне реформе, урбанизацију и развој индустрије, традиционално друштво постепено се трансформисало у модерно. Ове промене довеле су до појаве нових друштвених слојева и веће социјалне покретљивости, али су истовремено створиле и нове неједнакости. Тиме је Балкан постао део ширих европских и светских процеса модернизације.

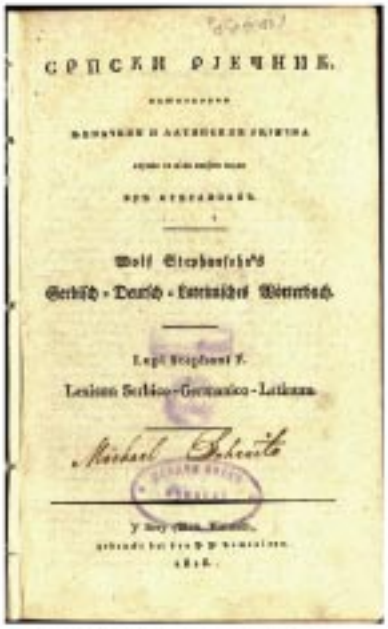

▲ Калирои Парен, активисткиња за права жена у Краљевини Грчкој

Провери научено

1. Зашто модернизација Балкана у 19. веку почиње од пољопривреде?
2. Која је била улога железнице у модернизацији Балкана?
3. Како је модернизација довела до појаве нових друштвених слојева и социјалне покретљивости?
4. Како је развој градова утицао на свакодневни живот становништва?

6. Образовање, штампа и јавна сфера у 19, веку

СРПСКИ РЈЕЧНИК.

Wolf Stephanović's
Serbisch - Deutsch - Lateinisches Wörterbuch.

Lexicon Serbico-Germanico-Latinum.

▲ Српски речник Вука Караџића

Деветнаести век био је период значајних промена на Балкану, посебно у области образовања, културе и ширења нових идеја. Промене су се одвијале у школама, штампаријама и на местима где су се људи окупљали да разговарају и размењују мишљења. Балканска друштва постепено су се трансформисала из традиционалних и претежно религијски организованих заједница у друштва са развијенијим световним образовањем, културним институцијама и новим облицима јавног живота. У овом процесу посебно важну улогу имали су образовање, штампа и јавна сфера. Током 19. века отворене су бројне школе, појавиле су се новине на народним језицима, а писменост је постепено постајала важан део свакодневног живота.

▲ Школа у Грчкој 19. век

Образовање: Темељ националне свести

На почетку 19. века, образовање на Балкану углавном је било у рукама цркве. Деца су учила у **црквеним школама**, где је главни циљ био стицање литургијске писмености, односно способност читања богослужбених текстова. **Настава** се често одвијала на језицима који **нису били разумљиви** већем делу становништва, као што су **грчки или црквенословенски**. Са ширењем идеја европског просветитељства постепено се појавила потреба за новим типом школа. Оне су биле **световне**, односно нису биле под директном контролом цркве, већ су биле усмерене ка образовању ширег становништва и потребама друштва.

Једна од кључних промена било је увођење **народног језика у наставу**. Ученици су коначно могли да уче на језику који су разумели, а језик је постепено постајао важан елемент културног и националног идентитета. Када су деца учила да читају и пишу на матерњем језику, лакше су се повезивала са заједницом којој су припадала.

Прве модерне школе често су функционисале као **„међусобне"** или **узајамне школе**. У њима су старији ученици помагали млађима, што је омогућавало једном учитељу да ради са великим бројем ученика.

С временом се мењао и садржај наставе. Уместо само верских текстова, у школама су почели да се изучавају предмети као што су **аритметика, географија, историја и граматика народног језика.**

У **Србији је закон из 1838. године** регулисао основно образовање, а до **1882. године** уведено је **обавезно четворогодишње основно образовање**. У Грчкој је први закон о обавезном образовању донет 1834. године, само неколико година након независности, чиме је земља постала једна од првих у региону са системским образовањем.

У Бугарској је прва световна школа отворена у **Габрову 1835. године**, а потом су школе отворене и у многим бугарским градовима и насељеним местима. Упркос овим променама, писменост се ширила споро. У првој половини 19. века процењује се да је мање од 10 % становништва знало да чита и пише. Посебно ниска била је писменост код жена. У многим друштвима сматрало се да је њихова улога пре свега у дому, па је њихово образовање често било ограничено на основне кућне вештине и елементарно читање. Током 19. века започеле су значајне промене. Отварањем првих женских школа постепено се повећавао број образованих девојака. У **Србији је прва женска школа** отворена **1845. године**. До 1900. године писменост код жена достигла је око 15 %, док је код мушкараца износила око 35–40 %.

По завршетку основног образовања, ученици су могли да наставе школовање у гимназији. Наставни програм обухватао је **математику, историју, географију, природне науке и стране језике**. Прве гимназије појавиле су се у већим градовима: Атини 30-их година 19. века, Београду 1839. године и у Пловдиву 60-их година 19. века.

Управо у овим институцијама формирао се нови друштвени слој – интелигенција. Под овим појмом подразумевали су се образовани људи као што су учитељи, лекари, адвокати, писци и новинари, који су имали значајну улогу у културном и јавном животу. Иако је њихов број био релативно мали, њихов утицај био је велики. Они су преводили књиге, писали уџбенике и доприносили развоју књижевних језика. Кроз школе и културне институције ширили су се нове идеје и знања.

▲ Школа у Габрову

Да ли знаш да...

Године 1887. у Корчи је отворена једна од првих световних школа на албанском језику, која је имала велики значај за развој албанског образовања и националног препорода. У другој половини XIX века, албански препородитељи посвећивали су све већу пажњу образовању девојчица. Посебно је значајно било отварање прве албанске школе за девојчице у Корчи 1891. године.

Питања за дискусију

Да ли је образовање најважнији фактор за стварање националног идентитета? Објасни.

Виша женска школа у Београду. Прва генерација

НОВИНЕ СРБСКЕ.

Новине Српске

Штампа: Глас новог времена

Ако је школа била место где се стицало знање, штампа је била средство преко којег се то знање ширило међу широм јавношћу. Појава штампе на Балкану била је тесно повезана са потребом за бржом комуникацијом и ширењем нових идеја.

Прве новине знатно су се разликовале од данашњих. Нису излазиле сваког дана, већ најчешће једном недељно или месечно. Њихов тираж био је мали – понекад само 200 до 300 примерака. Финансирање је најчешће долазило од државе, од богатих мецена или од припадника дијаспоре. И поред малог тиража, новине су имале велики значај. Представљале су важан извор информација о догађајима у свету, али и простор у коме су се водиле културне и друштвене расправе.

Новине су одиграле важну улогу и у развоју књижевних језика. Штампа је директно утицала на начин на који су људи писали и говорили. У Србији је лист **„Новине српске“** допринео развоју српског књижевног језика, посебно под утицајем реформи **Вука Караџића**. У Грчкој су новине које су се издавале у земљи, као и у дијаспори, допринеле обликовању савременог грчког језика. Код Бугара, лист **„Цариградски весник“** одиграо је важну улогу у развоју бугарског

Истражи

Може се издвојити неколико врста новина. Први је био службени лист, који је служио за објављивање државних уредби, закона и саопштења. Пример таквог листа био је „Таквим-и Векаји“, основан 1831. године у Османском царству, који је излазио на више језика. У Србији је сличну улогу имао лист „Новине српске“ (1834), а у Грчкој лист „Атина“ (1833).
Други тип био је просветитељски лист или часопис, чији је главни циљ био да образује становништво. Примери оваквих публикација били су „Подунавка“ у Србији, „Ефимерис“ (објављиван у Бечу за грчку дијаспору) и „Куриерул романеск“ у Румунији. Трећи тип био је политички лист, који се бавио актуелним политичким питањима и идејама. Примери оваквих публикација били су „Дунавски лебед“ у Бугарској, „Тимпул“ у Румунији и „Терџуман-и Ахвал“ у Османском царству.
Истражи више о разлозима издавања новина у балканским државама!

књижевног језика. Упркос растућем значају штампе, слобода говора у 19. веку често је била ограничена. Цензура је била честа појава и у Османском царству и у новим балканским државама, јер су власти настојале да контролишу садржај који се објављивао.

Јавна сфера: Простор за дискусију и дебату

Образовање, штампа и јавни разговори постепено су допринели стварању онога што се данас назива јавна сфера. Овим појмом означава се простор – физички или интелектуални – у којем грађани размењују мишљења и формирају јавно мњење независно од директне контроле државе.

У 19. веку на Балкану, јавна сфера није постојала у виртуелном облику као данас. Она се развијала кроз конкретне институције и места где су се људи окупљали и разговарали, посебно у читалачким друштвима и читаоницама.

Пошто су књиге и новине биле скупе, мали број људи могао је самостално да их купује. Зато су се формирала читалачка друштва у којима су чланови плаћали малу чланарину како би имали приступ заједничкој библиотеци. У читаоницама су се организовала предавања, позоришне представе, музичке вечери и јавне дебате.

Један од познатих примера је **Крфска читаоница**, основана **1836. године**. У Бугарској су, током периода познатог као Бугарски препород, основане бројне читаонице. Прва је основана у **Свиштову**. У Србији је **Београдска читаоница**, основана **1847. године**, организовала јавна читања и дискусије.

Овакве институције допринеле су стварању осећаја заједничког идентитета. Када су људи слушали о „нашој историји", „нашем језику" или „нашим правима", постепено су почињали да се осећају делом шире заједнице.

Школа је учила дете да припада одређеној културној заједници, а новине и читаонице су то осећање стално јачале. Временом се културна и језичка свест претварала и у политичке идеје, па су културни покрети често претходили захтевима за аутономију или независност. У овом процесу значајну улогу имала је интелигенција, која је кроз школе, штампу и културне институције ширила нове идеје.

Да ли знаш да...

У 19. веку, читаонице нису биле само места за читање, већ и центри културног и друштвеног живота. Тамо су се одржавале јавне дебате, новине су се читале наглас и често се расправљало о политици и будућности народа.

▼ Крфска читаоница

▲ Јован Стерија Поповић

Интелигенција: Покретач културне промене

Интелигенција је имала значајну улогу у овим друштвеним и културним променама. Овај друштвени слој чинили су људи са вишим образовањем – **учитељи, лекари, адвокати, писци** и **новинари**. Иако је њихов број био релативно мали, њихов утицај на друштво био је велики. Њени припадници активно су радили на ширењу образовања, писали уџбенике, преводили књиге и доприносили развоју књижевних језика. Кроз ове активности учествовали су у стварању националних култура на Балкану.

Многи интелектуалци сматрали су се „будитељима" народа. Веровали су да су образовање и култура основа за напредак друштва и стварање јаче и свесније заједнице. Интелигенција је представљала везу између европских културних центара и балканских друштава. Многи млади људи студирали су у **Бечу, Паризу** или **Берлину**, а потом се враћали у своје земље, доносећи нове идеје, либералне политичке концепте и савремене образовне методе.

▲ Петко Славејков

У **Србији** се интелигенција формирала око гимназија и културних друштава. Учитељи и писци као што су **Јован Стерија Поповић** и **Ђура Даничић** одиграли су важну улогу у развоју језика и културе.

У Бугарској су делатници као што су **Петко Славејков** и **Љубен Каравелов** кроз новине и читаонице доприносили развоју националне свести. У Румунији су интелектуалци као што су Николае Балческу и Михај Еминеску кроз штампу и јавне дебате допринели развоју националног идентитета.

Интелектуалци су често подстицали јавне расправе о друштвеним и политичким питањима, због чега су се понекад суочавали и са цензуром. У Османском царству, интелектуалци из различитих заједница учествовали су у Танзиматским реформама, настојећи да модернизују царство кроз образовање, штампу и административне промене. Истовремено, они су доприносили и развоју националне свести код балканских народа. Образовање, штампа и јавна сфера у 19. веку одиграли су кључну улогу у друштвеним променама. Школе су ширили писменост, новине су преносиле нове идеје, а читаонице су створили простор за јавне расправе и културни живот. Искуство из овог периода показује да писменост није само способност читања и писања, већ и основа за активно учешће у друштву и разумевање ширих друштвених процеса.

Провери научено

1. Како је образовање допринело развоју националне свести на Балкану у 19. веку?
2. Какву је улогу имала штампа у ширењу нових идеја и информација?
3. Зашто је интелигенција имала велики утицај на друштво и поред тога што је била малобројна?
4. Зашто су школе и новине биле важне за ширење националних идеја?

7. Културни живот на османском Балкану

Ширењем османске власти од 14. века надаље, Балкан је постепено ушао у састав Османског царства. То није била само промена власти. Османска владавина донела је промене и у изгледу градова, у начину свакодневног живота и културним навикама становништва.

Капали чаршија, Истанбул

Највидљивије су биле промене у градовима. Они су се ширили, добијали нове трговачке и јавне просторе и постајали важна средишта економског и друштвеног живота. У њима су живели и сусретали се људи из различитих верских и етничких заједница: муслимани, православни хришћани, католици и Јевреји.

У таквој средини нису се размењивале само робе, већ и речи, обичаји, укуси и начини живота. Зато је османски град на Балкану временом добио другачији изглед и ритам од онога који је имао у средњем веку. Управо се кроз градски живот најјасније може уочити како је османска владавина утицала на културу Балкана.

Урбана структура града

Османски градови развијали су се око **централне чаршије**, која је представљала економско и друштвено језгро града.

Чаршија није била само пијаца, већ жив и ужурбан простор у којем су се налазили **безистани** (покривене пијаце), **караван-сарајии** за боравак трговаца и путника, као и **амами** – јавна купатила која су служила не само за хигијену већ и за свакодневно дружење.

У градовима као што су Пловдив, Сарајево, Једрене, Берат, Ниш, Београд и Константинопољ, караван-сарајии су омогућавали трговцима да безбедно бораве и складиште своју робу. То је било посебно важно јер су се неки од ових градова налазили на значајним трговачким путевима који су повезивали Медитеран, Блиски исток и Централну Европу.

Да ли знаш да...

Године 1887. у Корчи је отворена прва школа на албанском језику, која је имала велики значај за развој албанског образовања и националног препорода.

Безистен

Саживљавање са прошлошћу

Замисли да си млад трговац који стиже у османски град у 16. веку. Смештен си у караван-сарају и свакодневно посећујеш чаршију где се сусрећеш са људима различитих народа и култура.

Одговори:

1. **Шта би ти највише привукло пажњу у чаршији и зашто?**
2. **Како би описао град и његов начин живота?**
3. **Да ли би ти било лако да се прилагодиш таквој средини? Објасни.**

Чаршија је била и главно место свакодневног живота. Ту су се склапали уговори, размењивале вести и успостављале пословне и личне везе. Стални контакт између људи различитих верских и етничких заједница доводио је до узајамних културних утицаја, који су се могли уочити у језику, одећи, храни и музици.

Караван-сарајн, су имали пре свега економску функцију. Они су служили за боравак трговаца и путника и за безбедно чување робе. Иако су се тамо успостављали контакти и размењивале вести, њихова главна улога била је повезана са трговином.

Градови су најчешће били подељени на три основне целине: чаршију као трговачки центар, махале за становање и верске комплексе. **Махале** су се формирале око џамија, медреса, цркава или синагога и стварале су осећај заједништва и сигурности. Улице су биле уске и кривудаве, а куће су често имале затворена дворишта, што је обезбеђивало приватност, али и блиску свакодневну комуникацију међу становницима.

Верске заједнице и њихова улога у градском животу

У османским градовима, верске заједнице имале су много ширу улогу од самог вршења верских обреда. Оне су биле важне за образовање, очување традиције, међусобну помоћ и свакодневну организацију живота. Пошто је Османско царство било мултирелигијска држава, у градовима су живели муслимани, православни хришћани, католици и Јевреји. Свака од ових заједница имала је своје храмове, школе, обичаје и правила, а управо је град био место где су се оне најчешће сусретале и ступале у контакт.

Муслиманска заједница најчешће се организовала око џамије и објеката у њеној близини. **Џамија** није била само место за молитву, већ и простор за окупљање, разговор и информисање.

Око већих џамија формирали су се читави комплекси са **медресама, амамима, имаретима, чесмама и дућанима**. Ови комплекси значајно су утицали на изглед и функционисање града. Добар пример је комплекс **Гази Хусрев-бега у Сарајеву**.

У оквиру ових комплекса налазиле су се медресе – образовне установе у којима су се изучавали исламско право, теологија, граматика, логика и књижевност. У њима су често постојале библиотеке, а настава се одвијала кроз предавања и расправе. Образовани људи – улеме – касније су постајали кадије, учитељи или службеници, што показује да је образовање било тесно повезано са управљањем градом.

Велику улогу имали су и вакуфи. **Вакуф** је представљао добротворну имовину или фонд, основан ради одржавања верских и јавних објеката. Путем вакуфа финансиране су џамије, медресе, амами, чесме, мостови, као и јавне кухиње – **имарети**. У овим кухињама свакодневно се делила храна сиромашнима, путницима и ученицима, што јасно показује социјалну улогу верских институција.

▲ Гази Хусрев-бегова џамија

Хришћанске заједнице, иако су живеле у оквиру исламске државе, успеле су да сачувају своје храмове, обреде и велики део своје културне традиције. **Цркве и манастирске** школе имале су важну улогу у очувању језика, писмености и верског идентитета. У неким градовима оне су биле и места где су се преписивале књиге, чували рукописи и образовали будући свештеници и учитељи. За православно становништво посебно је био значајан утицај **Цариградске патријаршије, Пећке патријаршије и Охридске архиепископије,** али то није било једнако свуда и зависило је од локалних услова.

Јеврејске заједнице, посебно у већим градовима, такође су биле важан део урбаног живота. Оне су имале своје синагоге, школе и трговачке мреже. После доласка великог броја **Сефарда** из Шпаније крајем 15. века, неки градови добили су још израженији мултикултурни карактер. Јеврејски трговци, занатлије и учени људи значајно су доприносили економском и културном развоју градова.

Зато, када говоримо о верским заједницама у османском граду, не треба да мислимо само на молитву и храмове. Оне су биле повезане са образовањем, добротворним радом, социјалном помоћи, писменошћу и свакодневном организацијом живота људи. Градски живот развијао се управо кроз ту сталну везу између вере, друштва и практичних потреба становништва.

Свакодневни живот, еснафи и култура

Свакодневни живот у османским градовима одвијао се у тесној вези између економије, религије и друштвених односа. У његовом средишту била је чаршија, где су се свакодневно сусретали трговци, занатлије и купци из различитих верских и етничких заједница. Ту се није одвијала само трговина, већ и размена информација, договора и вести из других делова царства.

На пијацама су се продавали производи као што су жито, вуна, кожа, текстил и метални предмети, али и увозна роба – зачини, свила и боје из Индије, Персије и са Блиског истока. То показује да су балкански градови били део ширих трговачких мрежа које су повезивале различите регионе царства.

Важну улогу имали су **еснафи** – удружења занатлија организована према занимању. Ковачи, грнчари, кожари, самарџије, ткалци и златари радили су у оквиру својих еснафа, који су регулисали радно време, квалитет производа и цене. Еснафи су бринули и о обучавању нових занатлија кроз систем шегрта, калфи и мајстора. Тако су се знања и вештине преносили са генерације на генерацију, а занати су се одржавали на високом нивоу.

Поред економске, еснафи су имали и социјалну и верску улогу. Они су организовали заједничке прославе, учествовали у верским празницима и помагали својим члановима у случају болести или сиромаштва. У градовима као што су Пловдив, Сарајево, Скадар или Једрене, били су важан део градске заједнице и доприносили су стабилности урбаног живота.

Да ли знаш да...

Да ли си знао/ла да су у османским градовима имарети били места где се свакодневно делила бесплатна храна сиромашнима, путницима и ученицима?

Они су функционисали захваљујући вакуфима и представљали су важан део социјалне бриге у градовима.

▲ Сефардске жене

▲ Музички инструмент - уд

Крчме и кафане била су места где су се људи окупљали. Таму се разговарало о трговини, политици и свакодневним догађајима. У овим просторима сусретали су се људи из различитих друштвених слојева – трговци, занатлије, путници и службеници. Они су имали важну улогу у ширењу информација.

У културном животу значајно место имала је **музика**. Она је представљала спој оријенталних утицаја и локалног **фолклора**. На Балкану је **оријентална музика** постала веома популарна. Користили су се инструменти као што су **уд, неј** и **тамбура**, а музика се изводила на свадбама, празницима и другим свечаностима. Поред тога, народне песме и игре наставиле су да се негују и преносе, што је омогућило очување локалних традиција упркос снажним културним утицајима.

Живот у граду није био исти за све. Богати трговци и службеници живели су у бољим условима и имали већи утицај, док су занатлије и сиромашни слојеви становништва зависили од тржишта и сопственог рада. Ипак, чаршија и јавни простори омогућавали су сталан контакт међу различитим људима, што је доприносило стварању динамичне и повезане градске средине.

Храна, одећа и културне навике

Исхрана у османским градовима на Балкану била је разноврсна и зависила је од локалних услова и трговачких веза. У свакодневној исхрани користили су се жито, поврће, месо и млечни производи, а пиринач је имао важно место, посебно у градским срединама. Под утицајем **оријенталне кухиње** проширила су се јела као што су **баклава, локум** и **алва**, као и различите чорбе и печена јела.

▲ Османска кафана

Пијаце и чаршије биле су главна места за снабдевање храном. Ту су се продавали локални производи, али и увозна роба као што су зачини, кафа и свила. **Кафа**, која се појавила у 16. веку, постепено је постала део свакодневног живота и културе дружења.

Одећа је јасно показивала социјалне и културне разлике. Људи су се облачили према статусу, занимању и верској припадности. Муслимани су често носили дугу одећу и турбане, док су код хришћана и Јевреја задржани бројни локални елементи. У градовима се постепено јављало мешање стилова, посебно код богатијих слојева, па је одећа постајала и показатељ друштвеног статуса.

Жене и њихова улога у друштву

Положај жена у османском друштву био је ограничен у јавном животу, али су оне имале значајну улогу у породици и кроз добротворне активности. Жене из виших слојева су преко вакуфа финансирале изградњу џамија, школа, чесама и јавних кухиња,

чиме су индиректно утицале на развој градова. У Константинопољу су султанове мајке (**валиде султан**) понекад имале и политички утицај, али је то било ограничено на највише кругове.

▲ Бугарске жене у време османске владавине

▲ Османски службеник

Социјална структура

Друштво у османским градовима било је подељено према верској припадности и социјалном статусу. Муслимани су доминирали у администрацији и војној служби, али економски успех није зависио само од вере.

Трговци, занатлије и службеници формирали су различите слојеве, али су били међусобно повезани. Занатлије су зависиле од тржишта, а трговци од производње и трговачких веза, што је стварало сталну економску повезаност у граду.

Промене у 19. веку и Танзимат

У 19. веку започеле су **Танзиматске реформе (1839–1876)**, са циљем модернизације државе и веће једнакости међу поданицима.

У градовима су се појавиле нове школе, административне зграде и шире улице, а понегде и булевари по европском узору. У архитектури су почели да се комбинују османски и европски елементи. Ипак, чаршија, џамије, медресе и амами остали су важан део свакодневног живота.

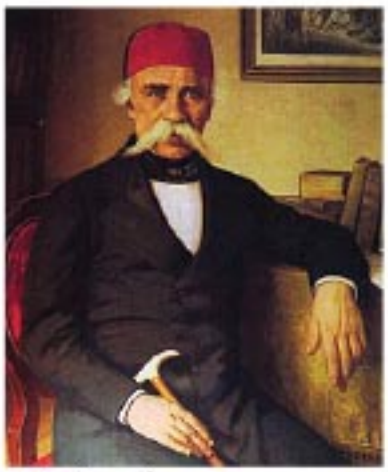
Многи објекти из османског периода данас су део културног наслеђа балканских градова. Џамије, караван-сарајии, амами, медресе и цркве сведоче о дугом историјском периоду и о мултикултурном карактеру градова.

Ово наслеђе не види се само у архитектури, већ и кроз храну, музику, одећу и обичаје, који су наставили да живе и после пада империје. У градовима као што су Сарајево, Пловдив, Берат, Једрене, Ниш и Београд, они су и данас препознатљив део културног идентитета.

Провери го наученото

1. Како је била организована урбана структура османских градова и која је била улога чаршије?
2. Објасни улогу верских заједница у образовању и свакодневном животу градског становништва.
3. Шта су били еснафи и како су утицали на економски и социјални живот у градовима?
4. Како је свакодневни живот у градовима показивао суживот између различитих верских и етничких заједница?

8. Романтизам и национални културни програми

▲ Вук Караџић

Деветнаести век представља значајну прекретницу у историји Југоисточне Европе. У том периоду, велике империје – Османско царство, Хабзбуршко (Аустријско) и Руско – надметале су се за утицај и контролу над Балканом. У таквим условима код народа који су живели под туђом влашћу постепено се појављивала нова свест.

Ова свест није била усмерена само ка политичком ослобођењу, већ и ка културном и духовном буђењу. Људи су све више почели да размишљају о свом пореклу, језику, традицији и историји. У таквој средини развио се романтизам – европски интелектуални покрет који је на Балкану добио снажно национално значење. Култура у овом периоду није била само део свакодневног живота, већ је постала средство путем којег се градио национални идентитет. Језик, народне песме, историја и обичаји добили су ново значење и постали основа за стварање будућих држава.

Романтизам као идеологија националног буђења

Романтизам се појавио у **Западној Европи крајем 18. века** као реакција против рационализма просветитељства. Док су просветитељи наглашавали разум и универзалне вредности, романтичари су истицали улогу емоције, традиције и посебности сваког народа. Ове идеје брзо су прихватили и балкански интелектуалци.

За народе под османском влашћу, романтизам није био само књижевни правац, већ и начин размишљања са јасном политичком усмереношћу. Ширила се идеја да сваки народ има своју „душу", која се изражава кроз језик, обичаје и фолклор. То је додатно ојачало тежње ка аутономији и независности. Овај приступ назива се етнолингвистички национализам. Према њему, границе нације треба да се поклапају са границама језика и културе. Тако су део српских романтичара све штокавске говорнике сматрали Србима, док су грчки интелектуалци настојали да покажу континуитет са античким Хеленима. Романтизам је имао одређен утицај на шире становништво, јер се обраћао осећањима. Кроз приче о херојима, жртвама и славној прошлости, постао је важна припрема за будуће националне покрете и устанке.

Саживљавање са прошлошћу

Замисли да си млад интелектуалац у 19. веку.

Да ли би покушао да „пробудиш" свој народ кроз књиге, песме или образовање?

Зашто?

Језик и књижевност – темељ нације

Један од најважнијих корака у развоју националних програма била је стандардизација језика. Без заједничког језика није могло да се створи јединствено образовање, књижевност или администрација. Зато је језик постао кључни инструмент у обликовању нације.

Најпознатији пример језичке реформе повезан је са **Вуком Стефановићем Караџићем**. Његово гесло **„Пиши као што говориш"** означило је прекретницу у језичкој политици. Он је одбацио црквенословенски и славеносрпски језик и поставио народни говор као основу књижевног језика. Са „Српским рјечником" и преводом Новог завета, Караџић је поставио темеље модерног српског језика. Језик је постепено постао главни критеријум националне припадности. Потом је извршена и језичка кодификација модерног српског језика. **Језичка кодификација** је процес у ком један језик добија јасна правила – како се пише, како се чита и како се користи. Тако сви људи могу да разумеју и користе исти стандардни језик. У хрватским земљама, **Људевит Гај** је предводио **Илирски покрет**. Један од циљева овог покрета био је стварање заједничког јужнословенског књижевног језика на основу штокавског наречја. У 19. веку, ова идеја допринела је јачању културног положаја Хрвата у оквиру Хабзбуршке монархије. Гај је увео и латинично писмо – гајицу.

▲ Људевит Гај

Код Бугара, језичка стандардизација била је тесно повезана са борбом против утицаја грчке цркве. Препородитељи, као што су **Неофит Рилски** и **Петар Берон**, залагали су се за увођење бугарског језика у школе и богослужење. „Буквар" Берона сматра се првим модерним бугарским уџбеником. Тада почиње и период бугарског препорода. У Грчкој је постојао дуг спор између **„димотики" (народног језика)** и **„катаревусе" (архаичног, прочишћеног језика)**. Писци као што је **Јанис Психарис** писали су на народном језику како би били разумљиви широј публици, док је део елите инсистирао на архаичним облицима повезаним са античком традицијом.

▲ Неофит Рилски

Фолклор и народна песма – душа народа

Романтичари су веровали да су управо у народним песмама и предањима сачувани најчистији облици народног духа, без снажног страног утицаја. Зато је сакупљање народних умотворина постало важан задатак за интелектуалце.

Вук Караџић је, поред реформе језика, сакупио и велики број народних песама. Његов рад привукао је пажњу и изван Балкана – европски интелектуалци као што су **Јакоб Грим** и **Гете** показали су интерес за српски фолклор. Песме о Косовској бици нису биле само део традиције, већ и начин да се сачува сећање на средњовековну државу и идеале јунаштва и жртве. Код Бугара, сакупљање народних песама имало је двоструки циљ: очување културног наслеђа и потврђивање националног идентитета. **Иван Богоров** био је међу првима који су систематски радили на томе и који је 1842. године објавио збирку „Бугарске народне песме и пословице". Овим делом бугарски фолклор постао је познат и изван Османског царства.

▲ Иван Богоров

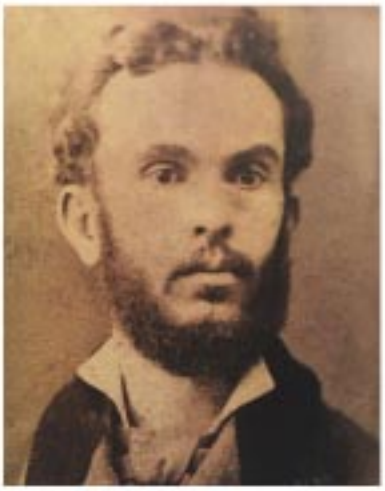

▲ Спиридон Замбелиос

Касније је **Петко Рачов Славејков** проширио ове напоре. Он није само сакупљао песме, већ их је користио и као инспирацију за сопствена дела. Његова поема „Извор белоноге" показује како фолклор може постати део модерне књижевности. Тако су народни јунаци добили ново значење и постали симбол борбе за слободу и достојанство. У Грчкој су важну улогу имали и европски подржаваоци грчке каузе, познати као филхелени. Француз Клод Форијел је 1824. године објавио збирку модерних грчких песама за време борбе за независност. Кроз ове песме Грци су представљени као наследници античке традиције, што је додатно ојачало подршку из Западне Европе. Али и у новој држави појавили су се интелектуалци који су се бавили фолклором и народном традицијом. Један од њих био је **Спиридон Замбелиос** који је одиграо кључну улогу у сакупљању народних песама и традиција. Касније ће се појавити **Николаос Политис**, који се сматра оснивачем студија грчког фолклора.

У Румунији је Василе Александри сакупљао народне песме са циљем да покаже историјски континуитет румунског народа. Међу Албанцима, **Сами Фрашери** и **Дора Д'Истрија** користили су фолклор да истакну посебан идентитет Албанаца. Кроз језик, обичаје и народно стваралаштво настојали су да покажу да Албанци имају дубоке корене на Балкану. Сами Фрашери је у свом делу „Албанија што је била, што је и што ће бити", које се сматра политичким програмом Албанског препорода, истицао значај албанског језика. Према њему, језик је био главни симбол који је разликовао Албанце од других суседних народа и Османлија. Због верских разлика међу Албанцима, албански језик постао је симбол националног јединства. Фолклор, на тај начин, није био само део традиције, већ и средство путем којег се градила свест о припадности. Он је служио као доказ да нација постоји, чак и када још није имала сопствену државу.

Историјски мит и национални симболи

▲ Сами Фрашери

Национални покрети, а касније и државе, нису се ослањали само на језик и народне песме, већ и на тумачења прошлости. Пошто су историјски извори често били ограничени или недоступни, романтичари су стварали историјске митове – идеализоване представе прошлости које су имале за циљ да ојачају националну свест и подстакну заједничко деловање. Данас историчари указују да ови митови нису буквално тачни, али су имали снажан утицај на стварање нација.

Један од најпознатијих примера је **Косовски мит**. Битка на Косову Пољу (1389) временом је представљена не само као војни пораз, већ и као морална победа. Кнез Лазар је приказан као владар који је изабрао „царство небеско" уместо земаљског. Овај мотив постао је важан део српске културе и идентитета, а кроз дело „Горски вијенац" **Петра II Петровића** Његоша добио је и снажну књижевну форму.

Грчки национални програм темељио се на идеји историјског континуитета од античке Грчке, преко Византије, до савремене државе. Грчки интелектуалци и научници развили су ову идеју, наглашавајући да су модерни Грци наследници античке цивилизације. У држави је почео да се ствара мит да су савремени Грци наследници античких. За Бугаре, снажан симбол националног буђења био је Априлски устанак из 1876. године. Иако је био угушен, насиље над цивилним становништвом изазвало је снажну реакцију у Европи. У роману „Под јармом", **Иван Вазов** представио је овај догађај као борбу за слободу и достојанство, док су личности као што су Васил Левски и Христо Ботев постале симболи жртве и идеала независности. Касније ће у бугарској науци и образовању главни интерес бити средњовековна бугарска историја. Код Албанаца се развила идеја о илирском пореклу. Према њој, Албанци су потомци Илира – старог народа који је живео на Балкану. Ова идеја служила је за истицање њиховог дугогодишњег присуства у региону и за оправдавање тежње ка сопственој држави.

Улога историографије у стварању нације

У 19. веку, историографија није била потпуно објективна наука како је данас разумемо. Уместо тога, она је често служила као средство за јачање националне свести. Историчари су имали важну улогу – кроз проучавање и тумачење прошлости, настојали су да „пробуде" народ и подстакну осећај припадности. Данас се сматра да је овакав приступ био делимично пристрасан, али је имао велики значај у процесу стварања нација.

Грчки историчари, посебно **Константинос Папаригопулос**, допринели су стварању нове слике националне историје. Он је укључио византијски период као важан део грчке прошлости, иако је раније често био занемариван. Тако је успостављена веза између античке традиције, византијског наслеђа и савремене грчке нације, при чему је православље добило значајно место у националном идентитету. Српски историчари, као **Јован Рајић** и **Стојан Новаковић**, настојали су да прикажу историјски континуитет између средњовековне српске државе и модерне кнежевине. Они су проучавали старе документе, манастире и традиције како би показали да српска државност има дубоке историјске корене.

Бугарски препородитељи писали су историјска дела како би подсетили Бугаре на њихову средњовековну прошлост. Посебну пажњу посвећивали су периодима Асеноваца и Шишмановаца, са циљем да се превазиђе осећај потчињености и да се нагласи постојање снажне државне традиције. Важну улогу у овим процесима имао је **Марин Дринов**.

Да ли знаш да...

Европски интелектуалци у 19. веку били су толико заинтересовани за балкански фолклор да су неке народне песме превођене и читане широм Европе.

▲ Константинос Папригопулос

▲ Јован Рајић

Временом су оваква тумачења постала део образовања. У школама се формирао одређени историјски „канон", кроз који су ученици учили да њихов народ има славну прошлост, али и право на сопствену државу. Тако је историографија одиграла значајну улогу у стварању националне свести. Културни програми балканских народа у 19. веку оставили су трајан утицај који се осећа и данас. Романтизам је одиграо кључну улогу у стварању модерних нација, кроз језик, фолклор и начин на који се тумачила прошлост. Ипак, овај процес имао је и своје последице. Надметање између националних идеја често је доводило до сукоба, посебно када су различити народи полагали право на исти простор на основу различитих историјских тумачења.

Провери научено

1. Какву улогу је имао фолклор у развоју националне свести?
2. Зашто су национални покрети користили историјске митове?
3. Каква је била улога историчара у 19. веку?
4. Зашто су језик и народне песме постали важни симболи националног идентитета?

9. Ране научне, књижевне и уметничке институције у новим државама

У19. веку, када су балкански народи почели да се ослобађају од Османског царства и да стварају своје независне државе, њихови лидери и интелектуалци брзо су схватили да то није довољно. Да би једна нација опстала и била призната у Европи, било је неопходно да се изгради и њена културна и образовна основа.

Нове балканске државе нашле су се у сложеној ситуацији: стекле су политичку независност, али нису имале довољно својих школа, књига на сопственом језику или институција у којима се чува и развија национална историја и култура. Без оваквих институција, држава би лако остала зависна од туђих модела и знања. Због тога 19. век на Балкану није био само век ратова и устанака, већ и период интензивног стварања културних и научних институција. Универзитети, библиотеке и позоришта постепено су постали важни центри образовања, културе и јавног живота.

▼ Универзитет у Атини

Ове институције нису служиле само за образовање или забаву. Оне су омогућавале људима да боље упознају своју историју, језик и културу и тако доприносиле обликовању националног идентитета. Овај процес историчари називају изградњом нације.

Балканске елите пажљиво су пратиле примере из Западне Европе, где су академије, музеји и библиотеке већ били симболи културне и научне моћи. Зато су и нове балканске државе настојале да створе сличне институције, прилагођене сопственим условима и потребама.

Образовање и реч: универзитет, штампарија и библиотека

Најважнији темељ сваке модерне државе јесте образовање. Без образованих људи нема администрације, лекара, учитеља или судија. У 19. веку, образовање је имало и значајну политичку улогу – преко њега се показивало да је један народ способан за самоуправу и стварање модерне државе.

У 19. веку, најпрестижнија образовна институција био је универзитет. Он није био само место за учење, већ и симбол државног

Да ли знаш да...

У 19. веку многи студенти са Балкана студирали су у иностранству (посебно у Бечу и Паризу), а по повратку кући постајали су учитељи, професори и политичари. Управо они одиграли су кључну улогу у стварању нових образовних и научних институција у својим земљама.

суверенитета и напретка. На универзитетима су се образовали будући политичари, дипломате, судије и интелектуалци који су касније водили државу. На Балкану, Грчка је била прва држава у којој је основана високошколска институција. **Године 1837.** основан је **Универзитет у Атини**. На Атинском универзитету формирани су факултети за **теологију, право, медицину** и **филозофију**. Он је привлачио студенте из различитих делова Балкана. Универзитет у Атини постао је важан интелектуални центар који је повезивао савремену грчку државу са њеним античким наслеђем.

У Србији се развој одвијао постепено. Године 1808. просветитељ Доситеј Обрадовић основао је **„Велику школу"** у Београду. Она је била висока школа и претеча универзитета, али не и универзитет у савременом смислу. **Године 1905.** ова институција је званично прерасла у **универзитет**. Ипак, Велика школа одиграла је кључну улогу у образовању прве генерације српских интелектуалаца.

У Бугарској, после ослобођења од османске власти 1878. године, **Универзитет у Софији** основан је 1888. године. Стварањем ових институција, млади људи више нису морали да студирају у Бечу, Паризу или Санкт Петерсбургу, већ су могли да се образују у сопственим државама и на свом језику.

Пре појаве модерних штампарија, књиге су се писале ручно и биле су ретке и скупе. У 19. веку, штампарија је омогућила брже и јефтиније штампање књига, уџбеника и новина, што је знатно допринело ширењу писмености.

У многим деловима Балкана, штампарије су биле ограничаване од османских власти. Због тога је велики број књига балканских народа штампан у градовима као што су Беч, Будимпешта и Венеција, а затим уношен у њихове земље, често и тајно. **Грчке штампарије** биле су активне још од средине 18. века, најпре у **Венецији** и **Бечу**. Током Грчке револуције (1821–1827), основано је више штампарија и на ослобођеним територијама, које су се кретале заједно са седиштем револуционарне власти. Оне су имале значајну улогу у ширењу националних идеја.

Штампарије су допринеле и стандардизацији језика. Штампањем граматика, речника и уџбеника стварана су заједничка језичка правила. Новине и књиге омогућиле су да националне идеје допру до ширег становништва и постану део свакодневног живота. После штампања, књиге је требало негде чувати и учинити доступним читаоцима. Зато су важну улогу имале библиотеке. У 19. веку, националне библиотеке постепено су постале значајни центри образовања и културе.

Грчка је основала своју **Националну библиотеку** 1829. године на острву **Егина**, на иницијативу **Јоаниса Каподистријаса**. Касније је премештена у Атину, где је нова зграда отворена 1903. године. У Србији је **Народна библиотека** основана **1832. године**. Ове институције имале су важан задатак: да сачувају старе рукописе и књиге, али и да обезбеде савремену литературу за ученике и студенте.

▲ Универзитет у Софији

▲ Народна библиотека у Београду

Многе библиотеке настале су уз помоћ донација богатих трговаца и добротвора. На тај начин постале су важни центри за ширење знања и упознавање са новим европским идејама.

Наука и знање: научна друштва и академије

Након што су створене основне образовне институције, следећи корак био је развој науке. Балканске државе настојале су систематски да проуче своју историју, фолклор и језик. У ту сврху формиране су научне институције у којима су радили најобразованији људи у друштву.

▲ Зграда Српског ученог друштва

Научно друштво представљало је организовану заједницу научника и интелектуалаца. Његов задатак био је да истражује језик, историју и културу народа и да ствара научне радове.

У Грчкој је **1837. године**, исте године када је основан и Универзитет у Атини, основано **Атинско археолошко друштво**. Заједно, ове институције допринеле су да Атина постане важан центар за проучавање античке и савремене грчке културе. У Србији је **Српско учено друштво** основано **1841. године**. Његови чланови сакупљали су народне песме, проучавали националну историју и радили на стварању научне терминологије на српском језику. **Бугарско књижевно друштво** основано је **1869. године** у **Браили** (Румунија), јер су бугарске земље још увек биле под османском влашћу. Касније је ово друштво прерасло у Бугарску академију наука.

Оваква друштва имала су кључну улогу у развоју националне науке и културе. Она су допринела дубљем проучавању прошлости и стандардизацији језика. Академија представља највишу научну институцију у једној држави. Она се формирала када је научни живот већ био довољно развијен и имала је задатак да координише научна истраживања и да представља науку на међународном нивоу.

У Грчкој је **Академија у Атини** основана **1926. године**, иако је идеја о оваквој институцији постојала још у 19. веку. Њена неокласична зграда, коју је пројектовао архитекта Теофил Хансен,

Саживљавање са прошлошћу

Замисли да си ученик у 19. веку и први пут улазиш у националну библиотеку.

Шта би тражио/тражила да прочиташ и зашто?

▲ Народно позориште у Београду

била је изграђена у 19. веку и представљала је симбол научних тежњи грчког друштва. У Србији и у Бугарској, научна друштва су се постепено развијала и почетком 20. века прерасла у академије наука. Тиме су створене институције које су организовале научни рад и активно подстицале развој науке.

Уметност и национално памћење: позориште, музеј и галерија

Ако је наука доприносила развоју знања, уметност је имала кључну улогу у стварању осећаја заједништва. Кроз књижевност, сликарство и позориште људи су се упознавали са својом историјом, културом и традицијом.

У 19. веку, позориште није било само место за забаву. Оно је често сматрано „школом за народ". Пошто велики део становништва није умео да чита, представе су представљале начин преко којег су се преносиле историјске приче, народне легенде и моралне вредности. Позоришне трупе често су путовале кроз различите градове и на тај начин ширили културни живот.

У Грчкој је **Краљевско позориште (касније Национално позориште)** основано **1880. године**, а његова зграда у Атини отворена је 1901. године. Пројектовао ју је архитекта Ернст Цилер и постала је важан центар за извођење античких драма и савремених грчких дела.

У Србији је **Народно позориште у Београду** основано **1868. године.** Позориште је допринело развоју књижевног језика и популаризацији националне историје. У Бугарској су позоришне представе често биле повезане са радом читалишта, која су била важни центри културног живота.

▲ Атинско позориште

Музеји су имали значајну улогу у прикупљању и очувању историјских предмета. У њима су се чували археолошки налази, оружје, одећа, документи и други предмети из прошлости. На тај начин музеји су омогућавали људима да боље разумеју историју своје земље.

Грчка је поставила пример са **Националним археолошким музејом у Атини**, изграђеним између **1866. и 1889. године**, у коме су били

сакупљени бројни антички артефакти пронађени приликом археолошких ископавања.

У Србији је **Народни музеј** основан **1844. године** и представљао је једну од првих институција ове врсте на Балкану. Његов задатак био је да прикупља археолошке и етнографске предмете повезане са историјом и културом региона.

▲ Народни музеј у Београду

У Бугарској су прве музејске збирке формиране у оквиру читалишта, што показује да су образовање и очување културног наслеђа били тесно повезани.

Поред музеја, у балканским државама постепено су се појавиле и националне галерије у којима су се чувала дела савремених уметника. Слике владара, историјских догађаја и пејзажа доприносиле су стварању визуелне представе о националној историји и култури.

Пре него што су створене овакве галерије, значајну улогу имала су уметничка друштва. Она су подржавала младе сликаре и вајаре, организовала изложбе и често обезбеђивала стипендије за студирање у европским центрима као што су Минхен или Париз. Касније су дела ових уметника постала део националних галерија и допринела развоју националне уметности.

▲ Археолошки музеј у Софији

Стварање ових институција није било лако. Балканске државе у 19. веку биле су сиромашне, а државни буџети најчешће су били усмерени ка војсци и администрацији. Зато су многе културне установе зависиле од приватних донација. Богати трговци и добротвори финансирали су школе, библиотеке и штампарије, чиме су значајно допринели њиховом оснивању и развоју. Грчка је имала одређену предност, јер је рано стекла независност и добила подршку филхелена и своје дијаспоре. Политичка нестабилност додатно је отежавала развој. Честе промене власти утицале су на рад институција, али су се оне ипак наставиле развијати и постале важан део друштвеног живота.

Провери научено

1. Које су биле главне врсте културних и научних институција које су се развиле на Балкану у 19. веку?
2. Зашто је уметност (позориште, музеји, галерије) била важна за формирање националног идентитета?
3. Зашто је образовање имало важну политичку улогу у стварању модерних држава?
4. Како су културне институције допринеле развоју јавног живота у новим балканским државама?

ИСТОРИЈА ТЕМА 4

БАЛКАН У НАЈНОВИЈЕМ ВЕКУ

1. Први светски рат на Балкану
2. Међуратни политички системи на Балкану
3. Други светски рат на Балкану
4. Хладни рат, социјалистичка Југославија и транзиције после 1989. године на Балкану
5. Индустријализација, урбана експланзија и структуре организованог рада
6. Популациона кретања, националне мањине и социјална политика (1918–2010)
7. Политике сећања, помирења и постконфликтне трансформације
8. Авангарда, модернизам и међуратна културна продукција на Балкану (1918–1941)
9. Визуелне уметности, књижевност и филм у социјалистичком периоду
10. Културни пејзаж Балкана после 1990. године

Ученик/ученица ће бити способан/способна да:

- објасни узроке, ток и последице Балканских ратова и Првог светског рата на политичку карту и становништво Балкана.
- анализира међуратне политичке системе и кључне факторе који су довели до Другог светског рата, окупације и отпора на Балкану.
- објасни развој социјалистичких модела после 1945. године, положај Југославије у Хладном рату и главне правце транзиција после 1989. године.
- опише процесе индустријализације и урбанизације и да их повеже са променама у раду, синдикалном организовању и животном стандарду.
- анализира популациона кретања, питања мањина и социјалне политике и да повеже државну политику са свакодневним искуствима људи.
- опише културне и медијске промене у 20. и почетком 21. века (уметности, филм, књижевност, културна политика, глобализација) и да их повеже са политикама сећања и постконфликтним процесима.

1. Први светски рат на Балкану

▲ Карикатура о ланцу пријатељства пред Први светски рат у Европи

На почетку 20. века, Европа није била стабилан и миран континент, већ простор испуњен тензијама и супротстављеним интересима. Велике силе постепено су се груписале у два блока и пажљиво пратиле потезе својих ривала. У таквој атмосфери, свака криза могла је да изазове шири сукоб, а Балкан је био једно од места где су се те тензије најјаче осећале.

После **Балканских ратова (1912–1913)**, политичка карта региона значајно се изменила. **Османско царство** било је потиснуто са већег дела Балкана, а нове и проширене државе – **Србија, Бугарска, Грчка, Румунија и Црна Гора** – почеле су да учвршћују своје положаје. На Балкану се појавила и нова држава **Албанија**. Али, упркос промењеним границама, многа питања остала су отворена: део становништва нашао се у новим државама са којима се није идентификовао, а међу самим државама постојала су снажна неслагања око територија и утицаја. Управо зато је Балкан у то време често описиван као **„буре барута"** – стање у којем је и мали повод могао да изазове велики сукоб. Велике силе, посебно Аустроугарска и Русија, настојале су да повећају свој утицај у региону, подржавајући различите државе и покрете. Тако су локални сукоби добијали шире, европско значење. У таквим условима, један догађај био је довољан да запали читав систем. Он се догодио у Сарајеву 1914. године и представљао је непосредан повод за избијање Првог светског рата.

Сарајевски атентат

Дана **28. јуна 1914. године** у **Сарајеву** се догодио догађај који ће имати далекосежне последице. Град је тада био део Аустроугарске монархије, која је анектирала Босну и Херцеговину 1908. године. То је изазвало незадовољство код дела локалног становништва и погоршало односе између Аустроугарске и Србије.

▲ Атентат на Франца Фердинанда

Тај дан није био случајно изабран – поклопио се са **Видовданом**, датумом са снажним симболичким значењем у српској историји, повезаним са Косовском битком из 1389. године. То је додатно појачало политичку и емоционалну тежину догађаја. У Сарајево је стигао аустроугарски престолонаследник **Франц Фердинанд** са својом супругом Софијом. Посета је имала и политичку поруку – да покаже присуство и контролу монархије над Босном и Херцеговином.

У исто време, група младих револуционара планирала је атентат. Они су припадали организацији **„Млада Босна"**, која се залагала за ослобођење од аустроугарске власти. Део њих био је повезан са српском тајном организацијом **„Црна рука"**, што касније је постало важан аргумент у оптужбама против Србије за њено учешће у организацији атентата.

Атентат је извршио **Гаврило Принцип**. Када се колона аутомобила кретала кроз град, он је успео да се приближи и испали два хица. Престолонаследник и његова супруга били су смртно рањени. Иако је сам чин био дело мале групе, његове последице биле су далеко шире.

Аустроугарска је искористила атентат као повод за обрачун са **Србијом**. Српској влади је упућен строг ултиматум са захтевима који су делимично ограничавали њену независност. Иако је Србија прихватила већи део услова, одбијање неколико кључних тачака било је довољно да **Аустроугарска** објави рат **28. јула 1914. године**. Оно што је почело као сукоб између две државе брзо се проширило на европски континент. Због система савеза, у рат су се укључиле и друге велике силе, па је локални сукоб на Балкану прерастао у светски рат. Зато се Сарајевски атентат сматра непосредним поводом, али не и јединим узроком – прави узроци лежали су у дугогодишњим политичким, војним и националним тензијама у Европи.

Балканске државе у рату

На почетку Првог светског рата, Балкан је брзо постао једно од кључних бојишта. Србија се нашла у средишту сукоба, јер је управо против ње Аустроугарска започела рат. У првим месецима сукоба, аустроугарска војска је неколико пута покушала да продре на српску територију, али је српска војска успела да пружи снажан отпор.

На почетку рата, српске снаге постигле су значајне победе, посебно у биткама на **Церу** и **Колубари**. Ове српске победе биле су и прве победе Антанте над савезом Централних сила. Српски војни успеси не само да су одбранили земљу, већ су имали и шире значење – показали су да Аустроугарска не може лако да порази Србију, што је утицало на морал савезника.

Ипак, ток рата се променио **1915. године**. Улазак **Бугарске** на страни **Централних сила** представљао је прекретницу за Балкан. Бугарска влада је очекивала да ће учешћем у рату, на страни **Немачке** и **Аустроугарске**, повратити територије изгубљене после Другог балканског рата, посебно у Македонији. Тиме је рат добио и изражену регионалну димензију, у којој су стари балкански спорови поново избили на површину.

Прикључивањем Бугарске, положај Србије постао је изузетно тежак. Суочила се са нападима из више праваца: са севера од Аустроугарске и Немачке, а са истока од Бугарске, што је одбрану учинило готово немогућом.

У међувремену, и друге балканске државе преиспитивале су своје позиције. **Румунија** се прикључила **Антанти 1916. године**, а **Грчка 1917. године**, након унутрашњих политичких подела. Њиховим укључивањем, Балкан је постао још важнији део европског сукоба, а војне операције у региону добиле су већи стратешки значај.

Питања за дискусију

Зашто је улазак Бугарске у рат 1915. године представљао прекретницу за Балкан?

▲ Гаврило Принцип

Војна дејства и српско повлачење преко Албаније

Јесен 1915. године представљала је прекретницу за српску војску. Под притиском удружених снага Аустроугарске, Немачке и Бугарске, српска одбрана се постепено распала. Војска је била додатно ослабљена епидемијама тифуса, недостатком хране и муниције, као и дуготрајним борбама. У таквим околностима, српско руководство донело је тешку одлуку – повлачење. Овај догађај остао је упамћен као једно од најтрагичнијих поглавља рата на Балкану. Хиљаде војника, заједно са цивилима и државним институцијама, повлачило се преко планинских области **Црне Горе** и **Албаније** ка **Јадранском мору**. Пут је био изузетно тежак: хладноћа, глад, болести и напади чинили су колону у повлачењу посебно рањивом, а многи нису преживели марш.

▲ Евакуација српске војске

Овај догађај не може се разумети без стања у **Албанији**. На Балкану се појавила и нова **албанска држава** која је била призната на **Лондонској конференцији**. У почетку је земљом руководила **Привремена влада у Валони**. За разлику од других балканских држава, Албанија није имала времена да се консолидује као независна држава. Са почетком Првог светског рата 1914. године, међународна подршка албанској држави ослабила је. Због тешке политичке ситуације и недостатка стабилне власти, кнез Вилхелм Вид напустио је Албанију 3. септембра 1914. године, што је додатно погоршало стање у земљи. Она је постала поприште војних дејстава Антанте и Централних сила. Различити делови земље били су под контролом страних сила – Аустроугарска на северу, Италија око Валоне, док су други делови били под различитим војним управама.

После великих губитака и страдања, део српске војске успео је да стигне до јадранске обале. Уз помоћ савезничких флота, војници су пребачени на острво Крф, где је уследила реорганизација и опоравак. Истовремено, већи део територије Македоније потпао је под окупацију бугарске и аустроугарске војске. То је значило

да је Балкан и даље остао активно ратно поприште, а рат је био далеко од завршетка.

Македонски фронт

После повлачења и реорганизације српске војске на острву **Крф**, савезничке снаге усмериле су се ка новом жаришту на Балкану – **Солуну**. Тамо су формирале нови фронт, познат као Македонски или Солунски фронт. Његова линија простирала се од Јадранског мора на западу до ушћа реке Струме на истоку, обухватајући велики део територије Македоније.

На овом фронту били су распоређени војници из више држава: **Србије, Француске, Велике Британије, Русије**, а касније и **Грчке**, као део Антанте, док су на северном делу биле **бугарске, аустро-угарске** и **немачке војске**, као део савеза Централних сила. Ова разноврсност чинила је фронт посебним, јер су се на једном месту сусретале различите армије, језици и војне традиције. У борбама су учествовали и добровољци и насилно мобилисани војници из Македоније, што показује да је сукоб имао и локалну димензију.

У првим годинама линија фронта била је релативно стабилна. **Године 1916.** вођене су тешке борбе, посебно у **Пелагонији** и околини **Битоља**. Снаге Антанте успеле су да заузму Битољ у **новембру 1916. године**, али је линија фронта остала готово непромењена. Године 1917. доминирао је позициони рат – са дугим периодима чекања, ограниченим нападима и сталним артиљеријским дејствима. Прекретница је дошла у **септембру 1918. године**. Савезничке снаге, под командом француског маршала **Луја Франше д'Епереа**, започеле су велику офанзиву. Главни удар нанет је **код Доброг Поља**, у планинском масиву Ниче. После жестоких борби, одбрана је пробијена, што је довело до брзог распада фронта.

Пробој је имао далекосежне последице. Бугарска војска започела је повлачење, а у држави су избили немири и војне побуне. Исцрпљена ратом, Бугарска је затражила примирје и **29. септембра 1918. године** потписала капитулацију у Солуну. Тиме је **Македонски фронт** постао први фронт на ком је једна од Централних сила била приморана да се повуче из рата, што је значајно убрзало његов крај.

Живот војника на фронту био је изузетно тежак. Осим сталне опасности од борби, они су се суочавали са дугим периодима ишчекивања, лошим условима за живот и неповољном климом. Посебно тежак проблем представљале су болести, пре свега **маларија**.

Маларија је била озбиљна претња за све армије. У одређеним периодима, више војника било је ван борбе због болести а не због рањавања. Зато су војне власти увеле мере заштите: коришћење мрежа против комараца, исушивање мочвара и примену лекова као што је кинин. Британске јединице посветиле су посебну пажњу медицинској заштити, организујући специјализоване службе.

▲ Македонски фронт

Саживљавање са прошлошћу

Замисли да си војник на Македонском (Солунском) фронту 1917. године.

Напиши кратак текст (5–6 реченица) у којем ћеш описати:

- **Где се налазиш и у каквим условима живиш?**
- **Са каквим тешкоћама се суочаваш (борбе, болести, чекање).**
- **Како се осећаш док месецима боравиш на фронту?**
- **Шта очекујеш од исхода рата?**

▲ Кућа у којој је одржан Конгрес у Љушњи

По завршетку Првог светског рата, победничке силе су 1919. године одржале **Париску мировну конференцију** са циљем да утврде нове границе и политички поредак у Европи. На Балкану, конференција је довела до значајних промена. Потврђено је стварање нових држава, као што је **Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца**, а неке од постојећих држава проширile су своје територије. Истовремено, отворена су питања граница и положаја становништва у новим државама. Посебно сложена била је ситуација у **Албанији**. Иако је она формално постојала као држава од 1912. године, њена будућност била је неизвесна, јер су суседне државе имале територијалне претензије. На конференцији су разматране могућности поделе Албаније, али је због међународних притисака она опстала као независна држава.

Године 1920, албански представници на **Конгресу у Љушњи** донели су одлуке о учвршћивању државе и супротстављању страним утицајима, чиме је ојачана њена независност. Први светски рат на Балкану показао је да локални сукоби лако могу да прерасту у шире сукобе када су умешане велике силе. Македонски фронт, иако је дуго времена био стабилан, одиграо је кључну улогу у завршници рата, нарочите након пробоја код Доброг Поља 1918. године. Рат је донео велике људске губитке, политичке промене и нову карту региона.

Провери научено

1. **Зашто се Сарајевски атентат сматра поводом, а не стварним узроком рата?**
2. **Опиши повлачење српске војске преко Албаније и наведи главне тешкоће.**
3. **Зашто се пробој код Доброг Поља 1918. године сматра прекретницом?**
4. **Какве је последице имао Први светски рат на границе и политичко стање на Балкану?**

2. Међуратни политички системи на Балкану

Период између 1919. и 1941. године, познат као међуратни период, представљао је време дубоких и често драматичних промена у историји Балкана. После завршетка Првог светског рата и потписивања Версајског мировног уговора, политичка карта региона значајно се изменила. Распадом великих империја – Османског царства и Аустроугарске – појавиле су се нове државе, а постојеће су проширile своје границе, као Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (касније Југославија), Румунија, Грчка и Бугарска. У првим годинама после рата постојало је снажно очекивање да ће се нове државе развијати у духу демократије и парламентарне владавине. Велики утицај имале су идеје америчког председника **Вудроа Вилсона** и његових **„Четрнаест тачака"**, које су наглашавале право народа на самоопредељење. Ипак, услови у региону били су много тежи него што је изгледало на почетку. Балкан је из рата изашао економски исцрпљен, са великим људским губицима, разореном инфраструктуром и израженим етничким поделама.

Проглашење Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

Због тога је почетни ентузијазам за парламентарни систем постепено слабио. Економске тешкоће додатно су се продубиле са Великом депресијом, а у више држава почели су да се појављују ауторитарни режими. Истовремено, широм Европе дошло је до ширења нових политичких идеологија, међу којима се посебно истицао фашизам.

Заседање Скупштине Краљевине Југославије

▲ Александар Стамболијски

Покушај парламентаризма (1919–1929)

Прва деценија после Првог светског рата била је време покушаја успостављања демократских институција. Већина балканских држава донела је нове уставе или прилагодила већ постојеће, настојећи да обезбеди грађанска права и парламентарну владавину. У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, **Видовдански устав из 1921. године** дефинисао је државу као унитарну парламентарну монархију. Ипак, систем је остао нестабилан. Политички живот био је обележен сукобима између централистичких и федералистичких снага, нарочито између српских партија и Хрватске републиканске сељачке странке. Честе промене влада умањивале су ефикасност институција и продубљивале политичку кризу. Слична нестабилност постојала је и у Бугарској. Иако се Трновски устав из 1879. године сматрао једним од најлибералнијих у Европи, политички живот био је испуњен сукобима и насиљем. Влада **Александра Стамболијског** спровела је значајне реформе, али је збачена државним ударом **1923. године**, што је додатно дестабилизовало земљу.

У **Румунији** је политички систем изгледао стабилније у поређењу са суседима. **Устав из 1923. године** проширио је бирачка права и учврстио улогу парламента. Ипак, снажна доминација Националне либералне странке и појава корупције изазивали су незадовољство код дела становништва. **Грчка** је пролазила кроз низ политичких превирања. После **пораза у Малој Азији 1922. године**, монархија је укинута, а **1924. године** проглашена је **република**. Упркос овим променама, политички живот остао је нестабилан, а војска се често мешала у управљање. Парламентарни системи на Балкану тешко су се одржавали због друштвене структуре. Већина држава била је претежно аграрна, са више од 75 % становништва у руралним срединама, високом стопом неписмености и слабо развијеном средњом класом. Политичке партије често нису имале јасне програме и такмичиле су се за власт. Са продубљивањем економске кризе, ове крхке демократије нису успеле да одговоре на изазове.

▲ Штрајк радника у Грчкој

Прекретница: Велика депресија (1929–1933)

Светска економска криза, позната као **Велика депресија**, започела је сломом берзе у Њујорку 1929. године и за кратко време проширила се широм света. Њене последице снажно су се осетиле и на Балкану. За разлику од индустријски развијених земаља, где је криза највише довела до пропадања фабрика и банака, овде је најтеже било погођено пољопривредно газдинство.

Балканске државе углавном су извозиле сировине – жито, дуван, вуну и стоку. Са смањењем светске потражње, цене ових производа нагло су опале. На пример, цена пшенице смањила се за више од 50 % између 1929. и 1932. године. То је значило да је сељаштво, као основа економије, остало без сигурних прихода.

СОЦИЈАЛНЕ ПОСЛЕДИЦЕ

Смањење прихода довело је до озбиљних социјалних проблема. Многи сељаци нису могли да отплате кредите, што је изазвало пропаст дела пољопривредних банака. Иако је индустрија на Балкану била ограничена, и фабрике и рудници били су погођени. Незапосленост се повећала, а у већим градовима, као што су **Београд, Софија** и **Букурешт**, избили су **штрајкови и раднички немири**.

Последице нису биле само економске. Разочарање демократским партијама, које нису успевале да понуде ефикасна решења, довело је до радикализације дела становништва. **Комунистичке партије** повећале су своју активност, што је изазвало страх код владајућих грађанских елита. Истовремено су се појавили и **десничарски екстремистички покрети** који су нудили „национална решења" за кризу.

С временом је поверење у парламентарну демократију значајно опало. Све више људи сматрало ју је спором и неефикасном у суочавању са тешким проблемима. Због тога је ојачала подршка јакој власти која може да доноси брзе одлуке. Управо су ови услови створили основу за појаву ауторитарних режима у више балканских држава.

▲ Борис III, цар Бугарске

Питања за дискусију

Објасни својим речима: Како је Велика депресија утицала на живот људи на Балкану?

Друга фаза: Појава ауторитарних режима (1929–1939)

Током 30-их година 20. века, готово све балканске државе постепено су се удаљиле од парламентарне демократије и окренуле ауторитарним облицима владавине. Ови режими најчешће нису били класичне фашистичке диктатуре, већ конзервативни системи у којима је кључна власт била концентрисана код монарха или у рукама војног врха. У многим случајевима устави су били суспендовани, парламенти маргинализовани, а политичке партије ограничене или забрањене. Овај процес може се јасно уочити кроз развој појединих држава.

ЈУГОСЛАВИЈА: КРАЉЕВСКА ДИКТАТУРА

Дана **6. јануара 1929. године**, краљ **Александар I Карађорђевић** успоставио је лични режим власти. Укинуо је устав, распустио парламент и забранио рад политичких странака, нарочито оних заснованих на етничкој или верској припадности. Овај период познат је као Шестојануарска диктатура.

Циљ краља био је да сачува јединство државе кроз снажну централизацију и стварање заједничког **„југословенског"** идентитета. Иако је режим донео извесну стабилност, био је праћен цензуром, притисцима на опозицију и појачаном улогом државног апарата. После убиства краља у **Марсеју 1934. године** које је извршио припадник ВМРО-а, Владо Черноземски, власт је наставила под намесништвом кнеза Павла, али политичке тензије нису нестале.

▲ Александар I Карађорђевић

Истражи

Шта је било заједничко ауторитарним режимима на Балкану током 1930-их година?

БУГАРСКА: ЦАРСКИ АУТОРИТАРИЗАМ

У **Бугарској** је политичка нестабилност из 20-их година 20. века настављена и у наредној деценији. После серије државних удара, **1934. године** организација **„Звено"** успоставила је ауторитарну власт. Већ **1935. године цар Борис III** преузео је директну контролу над државом, при чему је парламент био потиснут, а управљање се ослањало на војску и администрацију.

Овај режим био је конзервативан и националистички, али се разликовао од класичних фашистичких система јер је избегавао масовну идеолошку мобилизацију становништва.

РУМУНИЈА: КРАЉЕВСКА ДИКТАТУРА И ГВОЗДЕНА ГАРДА

У **Румунији** је политичка сцена постала посебно напета појавом фашистичког покрета **„Гвоздена гарда"**. Јачање овог покрета забринуло је краља Карола II, који је 1938. године увео краљевску диктатуру, укинуо устав и владао путем декрета.

Иако је режим био усмерен на ограничавање екстремиста, користио је ауторитарне методе као што су цензура и појачана улога тајне полиције. Истовремено, „Гвоздена гарда", са својим радикалним национализмом и антисемитизмом, остала је значајан фактор у политичком животу.

ГРЧКА: РЕЖИМ ОД 4. АВГУСТА

Године 1936 генерал Јоанис Метаксас је уз подршку краља, успоставио је диктатуру познату као **Режим од 4. августа**. Политичке партије биле су забрањене, уведена је строга цензура, а држава се ослањала на снажан национализам и антикомунизам. Иако је имао одређене сличности са италијанским фашизмом, посебно у организацији омладине и контроли над друштвом, овај режим остао је специфичан због снажне улоге монархије.

▲ Јоанис Метаксас

АЛБАНИЈА

У Албанији је политичка нестабилност кулминирала 1924. године доласком на власт владе **Фана Нолија**, која је покушала да спроведе демократске и социјалне реформе. Убрзо потом, **Ахмет Зогу**, уз подршку споља, вратио се у земљу и преузео власт. У наредним годинама постепено је учврстио свој положај и **1928. године** прогласио се за краља **Зогуа I**. Његов режим био је ауторитаран и ослањао се на личну власт и ограничавање политичке конкуренције. Током 30-их година 20. века, Албанија је све више зависила од Италије, што је на крају довело до италијанске окупације 1939. године.

Фашизам и утицај сила Осовине (1939–1941)

▲ Ахмед Зогу, краљ Албаније

Док је ауторитаризам постао доминантан облик владавине у многим балканским државама, фашизам се појавио као радикалнија идеологија која је настојала да успостави потпуну контролу над друштвом. Заснивао се на снажном национализму, култу вође и ограничавању политичких слобода. На Балкану су се фашистичке идеје испољавале у два основна облика. С једне стране, постојали су режими ауторитарног карактера са израженим фашистичким елементима, као што је власт Јоаниса Метаксаса у Грчкој или усташки покрет, који је деловао у егзилу уз подршку Италије. С друге стране, појавили су се паравојни и екстремистички покрети, као што је „Гвоздена гарда" у Румунији. Током 30-их година 20. века, утицај нацистичке Немачке и фашистичке Италије стално је јачао. Немачка је постала главни трговински партнер више балканских држава, купујући њихове пољопривредне производе и тако постепено стварајући и економску и политичку зависност. Тако су се балканске економије све више везивале за систем сила Осовине. До 1940. и 1941. године, под снажним притиском Немачке, већина балканских држава приступила је Тројном пакту. Румунија и Бугарска постале су савезници Немачке, док је Југославија, после кратког периода колебања, била захваћена државним ударом 27. марта 1941. године. Овај догађај довео је до немачке инвазије и окупације у априлу исте године.

Фашистички покрети на Балкану често су имали и локалне специфичности, као што су снажан **антисемитизам** (нарочито у Румунији), изражен **национализам** и **антикомунизам**. Ипак, у већини држава традиционалне политичке елите и монархије настојале су да задрже контролу над овим покретима. Почетком Другог светског рата, политичка ситуација у региону потпуно се променила. Међуратни период на Балкану био је обележен покушајима демократије, али и постепеним јачањем ауторитарних режима. Економске тешкоће и политичка нестабилност ослабиле су поверење у парламентарни систем. Под утицајем великих европских сила, регион је ушао у нову кризу која је довела до избијања Другог светског рата.

Провери научено

1. Зашто су парламентарни системи у балканским државама током 20-их година 20. века били нестабилни?
2. Како је Велика депресија утицала на економију и свакодневни живот становништва?
3. Које су главне карактеристике ауторитарних режима током 30-их година 20. века?
4. Зашто је у међуратном периоду повећан утицај ауторитарних и фашистичких идеја?

3. Други светски рат на Балкану

Април 1941 – почетак рата на Балкану

Други светски рат на Балкану представља један од најтежих и најдраматичнијих периода у историји региона у 20. веку. Иако је сукоб почео септембра 1939. године, балканске државе почеле су да осећају последице заоштрених односа у Европи још пре самог почетка Другог светског рата. **Италија** је **7. априла 1939. године** напала **Албанију** и убрзо је окупирала. После почетка Другог светског рата, **Италија** је **октобра 1940. године** напала и **Грчку**. Остале балканске државе покушавале су да остану изван сукоба, али су биле под снажним политичким и војним утицајем Немачке и Италије. Због свог географског положаја, Балкан је имао велики стратешки значај, посебно за контролу путева ка Средоземљу и за шире планове сила Осовине.

▼ Немачки падобранци на Криту, мај 1941. године

Румунија, Бугарска и Југославија постепено су попуштале под притиском Немачке и Италије и постале чланице Тројног пакта. Дана **25. марта 1941. године**, **Југославија** је потписала **Тројни пакт** са силама Осовине. Само два дана касније, **27. марта**, извршен је **превратa** и на власт је дошао краљ Петар II Карађорђевић. Дана **6. априла 1941. године** Немачка, заједно са **Италијом** и **Мађарском**, започела је напад на Краљевину Југославију и Краљевину Грчку. Италија је од 1940. године већ била у рату са Грчком. Напад на Југославију био је познат као „Операција 25", а напад на Грчку као „Операција Марита". Немачка војска напредовала је брзо и координисано, па је отпор балканских армија био сломљен за кратко време. **Југославија је капитулирала 17. априла 1941. године**, само једанаест дана после напада, док је **Грчка** била освојена до краја маја.

Овај брзи пораз није значио и крај страдања. Напротив, њиме је започела дуга и тешка фаза рата. Сукоб се током окупације проширио герилским ратом, политичким обрачунима и масовним репресијама. У таквим условима, цивилно становништво постало је једна од главних жртава.

Окупација и подела Балкана

После капитулације Југославије и Грчке, силе Осовине преуредиле су политичку карту Балкана према сопственим интересима. Окупација није изгледала исто свуда: у неким земљама успостављена је директна војна управа, док су у другима створени марионетски режими који су формално имали институције, али су суштински зависили од Немачке и Италије.

▲ Карта Балкана после априла 1941. године

У Србији су немачке власти успоставиле директну војну управу, са Београдом као главним административним средиштем. У Београду је успостављена квислиншка влада на челу са генералом **Миланом Недићем**. Политика се заснивала на строгом надзору и суровим казненим мерама. Најпознатији пример било је правило према коме је за сваког убијеног немачког војника стрељано 100 цивила, а за сваког рањеног 50. Ове мере имале су за циљ да обесхрабре отпор и оставиле су дубоке трагове, нарочито после масовних стрељања у Крагујевцу и Краљеву. Паралелно с тим, у Хрватској и деловима Босне и Херцеговине створена је **Независна Држава Хрватска** (НДХ), проглашена **10. априла 1941. године**. На челу режима налазио се **Анте Павелић**. Иако је имала формалне државне институције, НДХ је у великој мери зависила од Немачке и Италије. Већ у првим месецима уведени су расни закони и започео је систематски прогон Срба, Јевреја и Рома.

▲ Заробљени генерали Југословенске краљевске војске

Питања за дискусију

Опиши својим речима како је изгледала окупација Балкана током Другог светског рата.

Логор Јасеновац постао је симбол ових злочина. Територија **Грчке** била је подељена између **Немачке, Италије и Бугарске**. Немачка је контролисала најважније градове и луке, Италија је управљала великим делом копна и острва, а Бугарска је окупирала делове северне Грчке и Тракије. Ова подела довела је до озбиљних економских и социјалних тешкоћа, као што су ограничења кретања, конфискације хране и нарушен привредни живот. Слично као у Србији, и у Атини је била постављена квислиншка влада на челу са генералом **Георгиосом Цолакоглуом**.

Током зиме 1941–1942. године, Грчку је погодила велика глад. Недостатак хране и прекид трговине довели су до хуманитарне катастрофе, нарочито у Атини и Пиреју, где је више хиљада људи умрло.

Албанија, која је од **1939. године** била под италијанском окупацијом, остала је под влашћу сила Осовине и после 1941. године. После капитулације **Италије 1943. године**, немачке снаге преузеле су контролу, при чему су се додатно појачали и унутрашњи политички сукоби. За разлику од окупираних земаља, **Румунија** и **Бугарска** биле су савезнице Немачке. Румунија је, под вођством Јона Антонескуа, активно учествовала у рату и послала значајан број војника на Источни фронт. Бугарска је проширила своју власт на окупиране територије у Југославији, делове Србије и Вардарске Македоније, као и у северној Грчкој, где је увела сопствену администрацију и политику асимилације.

Антифашистички отпор

Насупрот окупацији и колаборацији, у више делова Балкана појавили су се различити облици антифашистичког отпора. У почетку су они најчешће имали локални и спонтани карактер, али су временом прерасли у шире политичке и војне покрете. Њихов карактер није био исти свуда: у неким земљама отпор је био снажно повезан са комунистичким партијама, док су у другима паралелно деловале више организација са различитим политичким циљевима.

▲ Јосип Броз Тито

Најмасовнији и најбоље организован покрет отпора развио се у Југославији под вођством **Комунистичке партије Југославије** и њеног лидера **Јосипа Броза Тита**. Устанак је почео у **лето 1941. године**, а од првобитних партизанских одреда постепено је формирана Народноослободилачка војска. Ова војска позната је као **Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије (НОВ и ПОЈ)**. Важна особеност овог покрета била је то што су се у његове редове укључили припадници различитих народа и верских заједница, што му је дало ширу политичку основу и значај који је превазилазио саму војну борбу.

Борбе између партизана и сила Осовине у Југославији биле су међу најтежима у региону током Другог светског рата. Са циљем да униште покрет отпора, немачке и њихове савезничке снаге организовале су више великих офанзива против партизана. Међу најпознатијима биле су битке на **Неретви** и **Сутјесци 1943. године**, као и десант на

Дрвар 1944. године, усмерен на партизанско руководство. Иако су претрпели значајне губитке, партизани су успели да сачувају свој покрет и до краја рата прерасли су у кључни фактор у ослобађању Југославије.

У Грчкој је отпор био разноврснији. Најјача организација била је **ЕЛАС**, повезана са комунистичким покретом, али је поред ње деловао и **ЕДЕС**, који је имао другачију политичку, десничарску оријентацију. Иако су се обе организације бориле против окупатора, њихови односи често су били оптерећени међусобним неповерењем и сукобима, што је додатно продубило политичке поделе у земљи.

У Албанији су отпор предводиле партизанске снаге **Енвера Хоџе**. Оне су водиле борбу најпре против италијанске, а затим и против немачке окупације, при чему су до новембра 1944. године успели да успоставе контролу над целом земљом. То им је омогућило да после рата преузму државну власт и изграде нови политички поредак.

У Бугарској и Румунији антифашистички отпор био је мање развијен него у Југославији, Грчкој и Албанији. Ипак, са напредовањем Совјетске армије и променом ратне ситуације 1944. године, обе државе су доживеле политичке преокрете, након чега су напустиле савезништво са Немачком.

▲ Припадници Народноослободилачке војске Албаније

▲ Енвер Хоџа

Холокауст на Балкану

Једно од најтрагичнијих поглавља Другог светског рата на Балкану био је **Холокауст – систематско уништавање Јевреја**, организовано од стране нацистичке Немачке и њених савезника. Судбина јеврејских заједница разликовала се од земље до земље, али је у највећем броју случајева била обележена прогоном, депортацијама и масовним убиствима.

◀ Јевреји у Солуну 1943.

У **Независној Држави Хрватској**, усташки режим спроводио је политику прогона и уништавања **Јевреја**, као и Срба и Рома. Велики број њих био је послат у логоре, међу којима је најпознатији био Јасеновац, који је постао симбол насиља над читавим заједницама.

Да ли знаш да...

Пре Другог светског рата Солун је био један од највећих центара јеврејске културе на Балкану?

У Грчкој је посебно трагична била судбина **јеврејске заједнице у Солуну**, која је пре рата бројала око 50.000 људи. Године 1943. започеле су депортације у нацистичке концентрационе логоре. Највећи део ове заједнице био је уништен, а град је изгубио значајан део свог културног и економског живота.

У Србији, под немачком окупацијом, јеврејска заједница била је готово у потпуности уништена. Јевреји су затварани у логоре, међу којима и на Сајмиште, а многи су убијени у масовним егзекуцијама или у специјалним возилима за гушење. До 1942. године немачке власти су прогласиле Србију за област „без Јевреја". Ситуација у Бугарској била је сложена и противречна. С једне стране, спречена је депортација око 48.000 Јевреја са територије тадашње Бугарске. С друге стране, **марта 1943. године** из **Вардарске Македоније**, која је била под **бугарском окупацијом**, депортовано је 7.144 Јевреја у логор Треблинка, где су готово сви убијени. Посебан пример представља Албанија. Иако је ова земља била под окупацијом, тамо су многи Јевреји нашли уточиште. Албанске породице скривале су их у својим домовима, водећи се традиционалним кодексом части познатим као „беса". Захваљујући томе, велики број Јевреја успео је да преживи.

Ослобођење и последице рата

Током **1944. и 1945. године**, са напредовањем **Црвене армије** и постепеним слабљењем Немачке, ратна ситуација на Балкану брзо се мењала. **Румунија** и **Бугарска** напустиле су страну Осовине, немачке снаге су се повлачиле, а покрети отпора добијали су све већу улогу у ослобађању.

Провери научено

1. Како је изгледала окупација Балкана и које су биле главне разлике између појединих земаља?
2. Који облици отпора су се појавили на Балкану и шта их је чинило специфичним?
3. Шта представља Холокауст и како се одразио на балканске јеврејске заједнице?
4. Како се одвијало ослобођење Балкана 1944–1945. године?

У **Југославији** је партизански покрет прерастао је у снажну војну и политичку силу и, уз подршку савезника, успео да ослободи велики део земље. У **Албанији** су партизани преузели власт већ у новембру 1944. године. У **Грчкој** ослобођење није донело стабилност, већ је довело до унутрашњих сукоба који су касније прерасли у грађански рат. Последице рата биле су огромне. Милиони људи су погинули, многа насеља су била уништена, а привреда је била озбиљно ослабљена. Масовна убиства, депортације и глад оставили су дубоке трауме у колективном сећању балканских народа.

Поред људских и материјалних губитака, значајне су биле и политичке промене. У Југославији и Албанији успостављени су комунистички режими, док је у Грчкој уследио тежак унутрашњи сукоб. У Бугарској и Румунији дошло је до промена под снажним совјетским утицајем. Други светски рат суштински је изменио Балкан, мењајући државе, политичке системе и односе међу народима. Он је јасно показао колико разорни могу бити екстремизам и мржња, али и колико су важни отпор и солидарност.

4. Хладни рат, социјалистичка Југославија и транзиције после 1989. године на Балкану

Други светски рат завршен је 1945. године и за собом је оставио Балкан тешко погођен дуготрајним ратним сукобима. Последице су биле огромне. Живот је изгубило више стотина хиљада људи, а више милиона других било је принуђено да напусти своје домове. Многи градови били су разрушени, а железничке пруге, путеви и индустрија били су озбиљно оштећени. У неким деловима региона, посебно у Југославији и Грчкој, губици цивилног становништва били су веома велики. Тако је Балкан ушао у период мира са озбиљним материјалним и демографским последицама.

Митинг у Београду, 1945. године

Обнова је започела уз значајну међународну помоћ. Важну улогу имала је организација УНРРА (Администрација Уједињених нација за помоћ и обнову). Југославија је добила око 415 милиона долара, а Грчка 352 милиона. Овом помоћи обезбеђивана је храна за становништво, а постепено су обнављани путеви и железничке пруге. Истовремено се радило на обнови државних институција, увођењу нових економских планова и стабилизацији свакодневног живота после рата.

С друге стране, политичка ситуација у Европи брзо се мењала. Дотадашњи савезници – Сједињене Америчке Државе и Совјетски Савез – почели су да се међусобно надмећу. Тако је започео нови период у међународним односима, познат као **Хладни рат**. Балканске државе нису се развијале на исти начин. Док се **Грчка** оријентисала ка западном савезу, остале балканске државе успоставиле су комунистичке режиме и нашле се под снажним утицајем **Совјетског Савеза**. На тај начин регион је постао део поделе Европе на два супротстављена блока. Хладни рат није био непосредан рат између две силе. Уместо тога, надметање се водило путем политичког утицаја, економске конкуренције, стварања војних савеза и идеолошке пропаганде.

Устав НР Бугарске

▲ Маркос Вафијадис, командант Демократске армије Грчке током Грађанског рата

Европа се поделила на два блока. **Западни блок**, предвођен **Сједињеним Америчким Државама**, заснивао се на демократији и тржишној привреди. **Источни блок**, предвођен **Совјетским Савезом**, заснивао се на социјалистичком систему и централизованој привреди. Ова подела снажно је утицала и на Балкан, где су државе почеле да се развијају према различитим моделима.

Политичка консолидација и совјетизација (1945–1950)

После завршетка рата, у већини балканских држава догодиле су се велике политичке промене. У **Бугарској, Румунији, Албанији** и **Југославији** на власт су дошле **комунистичке партије**. Постепено је уведен једнопартијски систем, а монархије су укинуте и замењене народним републикама.

Нове власти започеле су процес назван **совјетизација**, односно прихватање политичких и економских модела по узору на Совјетски Савез. Велики део индустрије био је национализован, а привреда је организована путем државних планова. У многим земљама спроведене су аграрне реформе, при чему је земљиште великих земљопоседника подељено сељацима. Касније је у неким државама започела и **колективизација**, којом су се пољопривредници удруживали у задруге. Циљ је био стварање новог система у коме је држава имала водећу улогу.

Комунистичке партије учврстиле су своју власт стварањем снажних партијских и безбедносних институција. Политички систем био је строго централизован, а најважније одлуке доносило је партијско руководство. Истовремено су спровођени економски планови за развој индустрије, саобраћаја и енергетике. Циљ је био брза индустријализација и модернизација. У овом периоду грађене су фабрике и инфраструктура, а образовање и техничка обука добијали су све већи значај.

Југославија се развијала другачије. Земља је ослобођена углавном захваљујући партизанском покрету који је предводио Јосип Броз Тито, што јој је омогућило већу самосталност. **Године 1948.** дошло је до сукоба са совјетским лидером Јосифом Висарионовичем Стаљином. У јуну исте године **Информбиро** је осудио **Комунистичку партију Југославије**, што је довело до прекида односа са Совјетским Савезом. Овај догађај познат је као **разлаз Тито–Стаљин**. После сукоба, Југославија је почела да води самосталнију политику и постепено развила другачији политички и економски модел.

У Грчкој је ситуација била другачија. Тамо је избио **грађански рат (1946–1949)**, у којем су се сукобиле владине снаге и комунистички партизани. Овај сукоб био је један од првих оружаних сукоба повезаних са Хладним ратом и показао је дубоку идеолошку поделу у Европи. Влада у Атини добила је подршку **Велике Британије**, а касније и **Сједињених Америчких Држава**. Уз њихову помоћ, комунистичке снаге су поражене. По завршетку рата, **Грчка** се прикључила западном блоку и **1952. године** постала чланица НАТО-а.

Питања за дискусију

Зашто се балканске државе после Другог светског рата нису развијале на исти начин?

Објасни разлике између комунистичких држава и Грчке, користећи конкретне примере.

Економски развој и друштвене промене (1950–1980)

У наредним деценијама Балкан је прошао кроз значајне економске и друштвене промене. Многе државе започеле су политику индустријализације, изградњом фабрика, електрана и нових индустријских центара. Као последица тога, све више људи селило се из села у градове.

▲ Раднички савет

Овај процес довео је до брзог пораста урбаног становништва. **У Бугарској**, на пример, његов удео се повећао са 27,5 % 1950. године на 62,5 % 1980. године. Сличне промене догодиле су се и у Грчкој и Југославији. Са урбанизацијом се постепено мењао и начин живота људи. Паралелно са економским променама, мењала се и социјална структура друштва. Створена је нова индустријска радничка класа, док се број људи који су се бавили традиционалном пољопривредом смањивао. У градовима су грађена стамбена насеља, школе, културни центри и здравствене установе. Истовремено, држава је улагала у образовање, што је довело до повећања броја ученика и студената. У **Бугарској, Румунији** и **Албанији** привреда се развијала према строгом планском систему. Држава је контролисала индустрију, банке и природна богатства. Посебна пажња посвећивана је развоју тешке индустрије.

Југославија је, међутим, развила другачији модел. После сукоба са Совјетским Савезом, земља је почела да развија систем **самоуправног социјализма**. **Законом о радничком самоуправљању из 1950. године**, радници су преко радничких савета учествовали у управљању предузећима и доношењу одлука.

▼ Прва конференција Покрета несврстаних

У 60-тим и 70-тим годинама 20. века, југословенски политички систем постепено се децентрализовао. Републике и покрајине добијале су све већа овлашћења у управљању привредом и институцијама. **Уставом** из **1974. године** федерација је додатно реорганизована, а републичке власти добиле су значајну улогу у доношењу одлука. Овај систем имао је за циљ да обезбеди равнотежу и смањи политичке тензије. После смрти Јосипа Броза Тита почели су да се појављују нови политички и економски проблеми. Југославија је водила и активну спољну политику. **Септембра 1961. године** у Београду је одржана Прва конференција **Покрета несврстаних**. У њему су значајну улогу имали **Јосип Броз Тито, Гамал Абдел Насер и Џавахарлал Нехру**. Циљ покрета био је да створи независан положај између два блока Хладног рата.

Криза и пад комунизма (1980–1990)

Током 80-их година 20. века, економски проблеми у многим социјалистичким државама постајали су све израженији. Индустријски раст се успорио, а инфлација повећала. После смрти Јосипа Броза Тита 1980. године, политичка стабилност у Југославији постепено је почела да слаби. Истовремено су се појавиле озбиљне економске тешкоће, као што су раст спољног дуга и инфлација. До краја деценије, дуг је премашио 20 милијарди долара, што је створило снажан економски притисак на федерацију и додатно продубило политичку нестабилност.

Слабљење централне власти допринело је јачању разлика међу републикама. Слабљење државе видело се и кроз догађаје на **Косову**, које је било **аутономна покрајина**. Тамошње албанско становништво почело је да захтева да ова покрајина добије статус **републике** у оквиру Југославије. Током 80-их година на Косову су избиле демонстрације са захтевом да покрајина постане република. Ове демонстрације заоштриле су политичку ситуацију у земљи. У више држава економска криза довела је до повећаног незадовољства становништва. Појавили су се нови друштвени покрети и групе које су захтевале политичке реформе, већу слободу изражавања и побољшање животног стандарда.

Истовремено, у Совјетском Савезу започеле су реформе под вођством Михаила Горбачова. Његове политике перестројке (економских реформи) и гласности (политичке отворености) имале су за циљ модернизацију система. Ове промене снажно су утицале и на друге социјалистичке државе у Европи. Балкан, посебно социјалистичке државе, није био имун на дешавања у СССР-у. Године 1989. широм Источне Европе започеле су масовне политичке промене. У више држава комунистичке партије изгубиле су власт, а уведени су вишепартијски системи. Један од најпрепознатљивијих симбола ових догађаја био је пад Берлинског зида, који је означио крај поделе Европе и почетак нове историјске етапе.

Да ли знаш да...

Транзиција се није одвијала на исти начин у свим балканским државама, већ је зависила од њихове политичке стабилности и економског развоја. У овом процесу важну улогу имала је и **приватизација**, односно прелазак државних предузећа у приватно власништво.

▲ Југословенски ратови

Ратови и транзиција (1990–2000)

Почетком 90-их година 20 века започео је распад Југославије, што је довело до низа оружаних сукоба. Ратови су избили у **Словенији, Хрватској и Босни и Херцеговини**. Један од најдраматичнијих догађаја била је опсада Сарајева (1992–1996), која представља једну од најдужих опсада главног града у савременој европској историји. Најтеже борбе вођене су у Босни и Херцеговини, где су погинуле десетине хиљада људи, а милиони су били принуђени да напусте своје домове. Касније су, незадовољни својим положајем у оквиру СР Југославије, **Албанци на Косову** подигли оружану побуну коју је предводила **Ослободилачка војска Косова** (ОВК). **Године 1995.** потписан је **Дејтонски мировни споразум**, којим је формално окончан рат у Босни и Херцеговини. Сукоб на Косову завршен је **1999. године интервенцијом НАТО-а**, што је означило крај оружаних сукоба у бившој Југославији.

После 2000. године, већина балканских држава започела је процес приближавања Европској унији. Словенија је постала чланица 2004. године, **Бугарска и Румунија 2007. године, а Хрватска 2013. године.** Остале државе региона настављају са реформама и припремама за будуће чланство. Овај процес подразумева политичке реформе, развој стабилне економије и поштовање демократских стандарда. Он представља дугорочну трансформацију друштва, која укључује изградњу демократских институција, владавину права и економски **развој**.

Период после 1945. године је обележен дубоким политичким и економским променама на Балкану. У другој половини 20. века регион се развијао у условима социјалистичких система, интензивне индустријализације, али и политичких криза и оружаних сукоба. После завршетка Хладног рата, већина држава започела је транзицију ка демократским системима и тржишној економији. Данас су балканске државе усмерене ка европским интеграцијама и регионалној сарадњи, са циљем да се обезбеде стабилност и економски развој.

Провери научено

1. Које су биле главне последице Другог светског рата на Балкану и како су оне утицале на развој региона после 1945. године?
2. Какве економске и друштвене промене је донела индустријализација у периоду 1950–1980. године?
3. Који су фактори довели до кризе и пада комунизма током 80-их година 20. века?
4. Какве последице је имао распад Југославије?

5. Индустријализација, урбана експанзија и структуре организованог рада

Корак ка будућности: Индустријализација и живот на Балкану после 1945. године

После завршетка Другог светског рата 1945. године, Балкан се суочио са тешким последицама. Градови су били разрушени, фабрике оштећене, а транспортна мрежа била је у лошем стању. Зато су обнова и модернизација постале главни приоритет за већину држава у региону. У наредним годинама, земље као што су Југославија, Бугарска, Румунија и Албанија започеле су убрзан процес индустријског развоја. Грађене су нове фабрике, производња се повећавала, а индустрија је постајала све важнији део привреде.

▼ Фабрика „Застава" – Крагујевац

Ове промене нису биле само економске. Оне су мењале и свакодневни живот. Хиљаде људи селиле су се из села у градове у потрази за послом, што је довело до брзе урбанизације. Истовремено се формирала бројна **радничка класа**, која је добила значајну улогу у друштву. У већини држава примењивана је планска привреда – систем у коме је држава одлучивала шта и колико ће се производити. Овај модел коришћен је деценијама, све до краја 80-их година. Он је довео до изградње великих индустријских комплекса који су трајно променили изглед региона.

Мотор промене: Планска привреда и тешка индустрија

После **1945. године**, већина балканских земаља – као што су **Југославија, Бугарска, Румунија и Албанија** – успоставиле су социјалистички економски систем. У њима је примењивана планска привреда, у којој је држава одлучивала шта, колико и где ће се производити. Уместо тржишта, привреда је вођена путем државних планова.

У Бугарској и Румунији уведени су петогодишњи планови по узору на Совјетски Савез. Главни фокус стављен је на развој тешке индустрије – производњу челика, угља и машина – јер се сматрало да је она основа економског напретка. Сличан модел примењиван је и у **Албанији**, где је под вођством **Енвера Хоџе** привреда била строго централизована и усмерена ка развоју тешке индустрије. Држава је имала потпуну контролу над производњом, а земља је била релативно изолована од међународних економских токова.

Југославија је развила другачији модел. После сукоба са Информбироом 1948. године, уведен је систем самоуправног социјализма. У њему су фабрикама формално управљали раднички савети. И поред тога, индустријски развој остао је главни приоритет. У градовима као што су **Крагујевац** и **Зеница** изграђени су велики индустријски комплекси, што је довело до брзог раста и трансформације ових средина.

Грчка је кренула другим путем. После грађанског рата (1946–1949), привреда се развијала на основу тржишних принципа, уз значајну улогу приватног сектора и страних инвестиција. Помоћ из **Маршаловог плана** допринела је обнови инфраструктуре. Уместо великих државних комбината, привреда се ослањала на мала и средња предузећа, као и на текстилну индустрију, бродоградњу и туризам. **Атина** и **Солун** постали су главни привредни центри. Овај развој донео је и демографске промене. Велики број људи преселио се у градове, посебно у Атину, што је довело до брзе урбанизације. Истовремено, многи Грци отишли су на рад у иностранство, а њихове новчане дознаке постале су значајан извор прихода.

До почетка 80-их година, Грчка је имала виши животни стандард од већине социјалистичких земаља. Године 1981. постала је чланица Европске економске заједнице, што је додатно утицало на економски развој.

▲ Железара у Зеници

Велико пресељење: Са њиве у фабрику

Једна од највидљивијих последица индустријског развоја после Другог светског рата била је **урбанизација**, односно брз раст градова. Пре рата, Балкан је био претежно аграрни регион, где је већина становништва живела на селу и бавила се пољопривредом. Отварањем фабрика појавила се велика потреба за радницима. Истовремено, механизација је постепено мењала традиционалну пољопривреду и смањивала потребу за радном снагом на селу.

Питања за дискусију

1. Који систем је ефикаснији – планска или тржишна привреда? Објасни.
2. Како индустријализација утиче на демографију?

Ови процеси довели су до **масовне миграције са села у град**. Током **50-их и 60-их година**, многе породице преселиле су се у урбане центре у потрази за послом. То је довело до наглог повећања градског становништва. Да би се сместили нови становници, државе су започеле масовну изградњу стамбених насеља. Тако су настале нове четврти са великим стамбеним блоковима, као што су **Нови Београд, Нови Загреб** или индустријска насеља у Софији и Букурешту.

▲ Нови Београд

У **Албанији** се урбанизација одвијала спорије и под строгом контролом државе. Због ограничене миграције и изолованости земље, она је дуго остала претежно рурална.

Ова насеља постала су симбол модернизације. За многе људе, живот у стану са струјом, водоводом и централним грејањем значио је значајно побољшање услова живота. Градови су нудили и бољи приступ образовању, здравству и културном животу. Ипак, брза урбанизација доносила је и проблеме. Велики прилив становништва стварао је притисак на инфраструктуру, а неки градови нису били спремни за толики раст. Због тога су грађени велики стамбени комплекси који су и данас препознатљив део многих балканских градова.

Статистика показује колико су ове промене биле дубоке. Између **1950. и 1980. године**, милиони људи преселили су се у градове. У **Грчкој и Југославији** број нових становника у урбаним центрима премашио је седам милиона, док је у **Бугарској** урбано становништво порасло са око **27 %** на више од **60 %**.

▲ Насеље у главном граду Румуније, Букурешту

Фабрика као заједница

У социјалистичким државама после Другог светског рата, фабрике нису биле само места за рад. Оне су имале важну улогу и у свакодневном животу људи. Велика индустријска предузећа организовала су спортске клубове, културно-уметничка друштва и разне рекреативне активности.

У многим случајевима, фабрике су обезбеђивале и услуге као што су дечји вртићи, здравствена заштита и одмаралишта за раднике и њихове породице. Због тога се запослење у великом предузећу често сматрало престижним. У оквиру социјалистичке идеологије, радничка класа била је представљана као главна снага у изградњи новог друштва. Индустријски развој био је тесно повезан са изградњом инфраструктуре. На Балкану су изграђене нове железничке пруге, путеви и енергетски објекти. У **Југославији, омладинске радне акције** представљале су масовне добровољне активности. Хиљаде младих учествовале су у изградњи инфраструктуре, као што је железничка пруга Брчко–Бановићи. У Бугарској и Румунији, ови пројекти били су део државних економских планова.

▲ Плакат у Бугарској поводом 1. маја, којим се приказује рад на селу уз помоћ механизације

Промене су се осећале и на селу. У неким земљама уведена је колективизација пољопривреде, при чему је земљиште организовано у задружне или државне фарме. Механизација је смањила потребу за радном снагом, што је додатно подстакло пресељавање у градове.

И поред економског раста, постојале су и негативне последице. У неким случајевима недостајали су производи широке потрошње, а брзи индустријски развој изазивао је и озбиљне еколошке проблеме, као што су загађење ваздуха и вода. До краја 80-их година, ови проблеми постали су део шире економске кризе у социјалистичким системима.

Синдикати, права и парадокси рада

После Другог светског рата, радници и њихова права постали су важан део економског и друштвеног живота. У социјалистичким државама, идеологија је наглашавала да су радници носиоци власти. У **Југославији**, то се изражавало кроз систем самоуправљања, у коме су радници формално учествовали у управљању предузећима и у расподели прихода. У другим земљама Балкана које су имале социјалистичко уређење, синдикати су били масовне организације са великим бројем чланова. Ипак, њихова улога била је тесно повезана са државом. Уместо да организују отпор, они су најчешће деловали у оквиру система.

И поред тога, повремено се појављивало незадовољство. У **Југославији**, посебно током **60-их и 80-их година**, забележени су штрајкови повезани са економским проблемима и падом животног стандарда. У **Грчкој** су синдикати имали активнију и самосталнију улогу. Они су преговарали са послодавцима и са државом о побољшању плата и услова рада. За време војне диктатуре (1967–1974), њихова активност била је ограничена, али по повратку демократије поново се ојачала. У **Албанији** је ситуација била најстрожа.

▼ Студентски протести против грчке војне хунте

▲ Демонстрације у Темишвару против власти Николаеа Чаушескуа

Под режимом Енвера Хоџе, синдикати су били у потпуности под контролом државе, а штрајкови нису били дозвољени. Иако је у већини социјалистичких земаља постојала сигурност запослења, то је носило и одређени парадокс. У многим фабрикама било је више радника него што је било потребно, што је доводило до ниске продуктивности. Тако је систем истовремено нудио сигурност, али је стварао и економске неефикасности.

Цена напретка и крај епохе

Током 50-их и 60-их година, индустријски развој на Балкану одвијао се брзим темпом и често се повезивао са економским растом и оптимизмом. Међутим, током **70-их**, а нарочито **80-их година**, почели су да се јављају озбиљни проблеми.

Модел заснован на сталном повећању броја фабрика и броја радника постепено је почео да показује слабости. У исто време, технолошки развој у свету је напредовао, а многи индустријски капацитети на Балкану почели су да заостају.

Неке државе, као што су **Југославија** и **Румунија**, покушале су да модернизују економију путем кредита западних земаља. Али, у условима кризе, тешко су отплаћивале дугове. Током **80-их година** појавили су се **инфлација, несташица производа и пад животног стандарда**.

Ове тешкоће одразиле су се и на раднике. Штрајкови су постали чешћи, а незадовољство у индустријским центрима постепено се повезивало са ширим политичким променама у Источној Европи. Са падом социјалистичких режима крајем 80-их и почетком 90-их година, индустријски систем ушао је у нову фазу. **Приватизација, економска транзиција** и, у неким деловима, ратни сукоби довели су до затварања многих фабрика. Овај процес, познат као **деиндустријализација**, снажно је утицао на привреду и на живот становништва, нарочито у индустријским градовима који су изгубили велики део своје функције. Индустријализација после Другог светског рата донела је велике економске и друштвене промене на Балкану. Она је омогућила модернизацију и побољшање животног стандарда, али је истовремено створила и нове проблеме. Криза током 80-их година и транзиција после 1990. године показале су да су ови процеси сложени и са дугорочним последицама.

Провери научено

1. Шта представља индустријализација после 1945. године?
2. Какву улогу је имала планска економија у социјалистичким земљама?
3. Зашто се повећала миграција са села у град?
4. Какву улогу су имали синдикати?

6. Популациона кретања, националне мањине и социјална политика (1918–2010)

По завршетку Првог светског рата 1918. године, Балкан се суочио са дубоким политичким и друштвеним променама. Распале су се велике империје, појавиле су се нове државе, а старе су проширile или измениле своје границе. Али ове промене нису значиле само нову карту региона – оне су суштински измениле и живот људи.

Хиљаде породица нашле су се у новим државама, под новом влашћу и у другачијим друштвеним условима. Током 20. века, Балкан је прошао кроз више ратова, политичких преокрета и економских криза, који су снажно утицали на свакодневни живот становништва. Због тога је регион постао простор честих и масовних популационих кретања.

Присилна миграција и размена становништва

Једна од најтежих последица ратова и промена граница била је присилна миграција. Овај појам означава пресељавање становништва које се не дешава добровољно, већ због рата, прогона, политичког притиска или државне одлуке. На Балкану су оваква пресељења била честа. После **Првог светског рата**, нове границе довеле су до стварања великог броја избеглица, расељених лица и подељених заједница.

▼ Деца избеглице у Атини после Грчко-турског рата 1922–1923. године

▲ Турска делегација приликом потписивања Лозанског мировног уговора

Најпознатији пример размене становништва је споразум између **Грчке** и **Турске**, потписан после **Лозанског мировног уговора** из **1923. године**. Циљ ове мере био је да се смањи етничка и верска измешаност у обе државе. Из Мале Азије у Грчку стигао је огроман број православних избеглица, док је муслиманско становништво са грчке територије пресељено у Турску. У оквиру ове размене, око 1,2 милиона православних Грка пресељено је у Грчку, а око 400.000 муслимана пресељено је у Турску. Иако се очекивало да ове мере донесу стабилност, у стварности су изазвале нове проблеме: недостатак земље, сиромаштво, тешкоће при запошљавању и тензије између старог и новодошлог становништва. Истовремено, ова пресељења су значајно изменила демографску структуру и утицала на економски и политички развој обе државе. Слични процеси догодили су се и у другим деловима Балкана. У међуратном периоду, **Бугарска** је примила велики број избеглица из **Македоније** и **Тракије**, што је створило додатни притисак на привреду и друштво. Један од разлога за такву ситуацију био је и споразум о **размени становништва** између Грчке и Бугарске путем конвенције Калфов – Политис.

Нове масовне присилне миграције догодиле су се и током Другог светског рата, као и у годинама непосредно после њега. Окупације, ратни сукоби и прогони довели су до новог расељавања становништва. Рат није био само сукоб између армија, већ и период у коме је цивилно становништво било изложено насиљу, глади и протеривању. У грчком случају, нарочито после **Грађанског рата (1946–1949)**, емиграција је била веома изражена. Део становништва отишао је као политичке избеглице. После овог рата, део становништва, међу њима и многи Македонци, били су принуђени да напусте своју отаџбину. Велики број њих настанио се у земљама **Источне Европе** и **Југославије**. Тамо су формирали заједнице преко којих су сачували свој језик, културу и идентитет.

Крајем 20. века, Балкан је поново био погођен присилним миграцијама, овога пута током распада **Југославије**. Ратови у **Хрватској, Босни и Херцеговини** и на **Косову** створили су стотине хиљада избеглица и расељених лица. Део њих настанио се у другим деловима бивше Југославије, док су многи отишли у земље Западне Европе. Иако су ратови деведесетих година имали мањи број жртава од претходних великих ратова, били су праћени сличним процесима етничког чишћења и масовног расељавања.

Питања за дискусију

Какве последице су имале присилне миграције на живот људи и на односе између различитих заједница на Балкану? Објасни уз пример.

Дијаспора и економска миграција

Поред присилних пресељења, Балкан је био обележен и снажном економском миграцијом. Када се људи исељавају због сиромаштва, незапослености или потраге за бољим условима живота, они често стварају дијаспору. Дијаспора представља заједницу људи који живе ван своје матичне земље, али одржавају везу са њом кроз језик, породицу, традицију, економску подршку и културни живот. Сличан процес догодио се и у Југославији, нарочито од **60-их** до 80-их година 20. века. За разлику од већине социјалистичких држава, Југославија је дозволила значајном броју својих грађана да оду на рад у иностранство. Тако се појавила позната појава гастарбајтера. Хиљаде радника отишло је у **Немачку, Аустрију, Швајцарску** и друге западноевропске земље.

▲ Гастербајтери

Велики број Грка настанио се у Западној Европи, САД-у, Канади и Аустралији, стварајући снажне исељеничке заједнице. Ова миграција имала је двоструки утицај. С једне стране, одлазак радно способног становништва мењао је породице и локалне заједнице. С друге стране, новчане дознаке постале су значајан извор прихода, омогућавајући боље услове живота, образовање и инвестиције. После 1990. године, економска миграција поново се појачала. Разлози су били бројни: распад држава, транзиција, незапосленост и политичка несигурност. Многе државе Југоисточне Европе суочиле су се са негативном нето миграцијом, односно више људи се исељавало него што се досељавало. Једна од највећих економских миграција догодила се у Албанији после пада комунистичког режима. Стотине хиљада Албанаца отишло је у земље ЕУ, првенствено у суседну Грчку, али и у прекоокеанске земље.

▲ Албански економски мигранти на путу ка Италији

Националне мањине и грађанска права

Промене граница и масовне миграције довеле су до стварања бројних националних мањина. То су етничке, језичке или верске заједнице које живе у држави у којој већина припада другој нацији. На Балкану је то била честа појава, јер се политичке границе ретко

▲ Демонстрације у Приштини 1981. године

Саживљавање са прошлошћу

Замисли да припадаш националној мањини у једној балканској држави и у кратком тексту (5–6 реченица) опиши са каквим се проблемима суочаваш, да ли имаш могућност да користиш свој језик и како се осећаш у тој држави.

поклапају са етничким. Један од значајнијих примера је положај **Албанаца** у **Југославији**. Током 60-их и 70-их година, **Косово** је добило већу **аутономију**, нарочито **Уставом из 1974. године**. Албански језик се користио у образовању и администрацији, а основане су и културне институције. Ипак, економске разлике и политичке тензије остале су присутне.

Положај мањина често је био сложен. У међуратном периоду, многе државе тежиле су националном јачању, па су мањине неретко посматране са неповерењем. Постојали су споразуми о њиховој заштити под покровитељством Друштва народа, али они нису увек доследно примењивани.

У пракси, неке мањине имале су ограничен приступ образовању на матерњем језику, културном организовању и политичком представљању. У другим случајевима, државе су настојале да путем школе и администрације створе јединствени национални идентитет. После Другог светског рата, комунистички режими су формално проглашавали једнакост, али се стварно стање разликовало од државе до државе. У Бугарској су током 80-их година власти спроводиле политику познату као „процес препорода". Турско становништво било је приморано да промени своја имена и ограничи употребу турског језика. Ове мере довеле су до масовног исељавања у Турску 1989. године. Бугарска је после **Другог светског рата**, нарочито у периоду од 1944. до краја 60-их година, у одређеном политичком контексту признавала постојање **македонске мањине** на својој територији. То је било повезано са тадашњим односима између Бугарске и Југославије и идејом о ближој сарадњи између две државе. Међутим, променом политичког курса крајем 40-их година, а нарочито у време владавине Тодора Живкова, званична политика се променила. Македонска мањина више није била призната. У бугарској званичној политици, то становништво је третирано као део бугарског народа. После 1989. године, питање грађанских права поново је постало нарочито важно. Оно је обухватало право на образовање, слободу изражавања, политичко учешће и очување културног идентитета. Под утицајем европских институција, заштита мањина постала је важан услов за демократизацију и приближавање Европској унији. Ипак, овај процес није довео до побољшања положаја мањина у неким балканским земљама.

▲ Најава за представу „Печалбари" Обласног македонског позоришта у Горњој Џумаји (Благоевград)

Социјална политика и социјална држава

Поред миграција и мањина, 20. век био је и период развоја социјалне политике. Она обухвата мере кроз које држава настоји да побољша живот становништва: помоћ сиромашнима, заштиту радника, здравство, образовање и социјална сигурност. У међуратном периоду, балканске државе имале су ограничене могућности за социјалну заштиту, јер су биле претежно аграрне и са слабим финансијама. Ипак, постепено су увођени закони о радном времену,

заштити радника и помоћи у време кризе. После Другог светског рата, доласком комунистичких режима, улога државе значајно се повећала. Она је постала главни организатор економије, запошљавања, здравства и образовања. Тако се развио модел социјалне државе, који је обезбеђивао већу сигурност за грађане, иако није увек био демократски.

▲ Албанске пионирке

Здравство и образовање

Здравство и образовање били су кључне области. У првој половини 20. века били су недовољно развијени, нарочито у сеоским срединама. После **1945. године**, значајно су се проширили болнице, здравствене установе и школе. Медицинска брига постала је доступнија, а неписменост се постепено смањивала. Образовање је допринело стварању интегрисанијег друштва и савремене државе. После **1990. године**, транзиција је донела економске тешкоће и делимично слабљење социјалне заштите. Ипак, приближавање Европској унији подстакло је реформе и постепено побољшање институција, здравства и образовања.

▲ Демонстрације у Београду 9. марта 1991. године.

Историја Балкана од 1918. до 2010. године показује да су популациона кретања, националне мањине и социјална политика били тесно повезани. Ратови и промене граница изазвали су присилне миграције, док су економске тешкоће подстакле масовно исељавање и стварање дијаспора. Ови процеси довели су до појаве бројних мањина, чије је питање постало важно политичко и правно питање. У исто време, током времена све већи значај добили су грађанска права, здравство, образовање и социјална политика. Кроз ове промене може се боље разумети развој савремених балканских друштава и изазови са којима се она суочавају и данас.с.

Провери научено

1. Шта се подразумева под појмом присилна миграција и који су били њени главни узроци на Балкану?
2. Зашто је питање националних мањина било сложено и осетљиво на Балкану?
3. Упореди узроке миграција у 20. веку са данашњим миграцијама. Да ли постоје сличности?
4. Какве су последице имале присилне миграције на породице и локалне заједнице?

7. Политике сећања, помирења и постконфликтне трансформације

▲ Споменик бици на Сутјесци

Када помислимо на историју, најчешће мислимо на књиге, архиве или датуме које треба запамтити. Али историја није само прошлост – она је процес који непрестано живи у друштву. Начин на који се сећамо ратова и сукоба утиче на то како размишљамо и живимо данас.

Зато вас ова лекција уводи у појам политике сећања. То није само научни концепт, већ нешто што непосредно обликује свакодневицу, нарочито на Балкану. **После Другог светског рата 1945. године**, а још више после сукоба из **90-их година 20. века**, друштва у региону суочила су се са тешким питањем: како изградити будућност када је прошлост испуњена болом, злочинима и различитим тумачењима истине?

Колективно сећање и комеморације: споменици, уџбеници и медији

Колективно сећање не своди се само на лична сећања. Оно представља заједничко разумевање тога шта је важно памтити, а шта се постепено заборавља. Такво сећање не настаје случајно – гради се кроз конкретна средства. Највидљивији пример су **споменици**. Замислите градски трг: да ли се тамо налази споменик партизану из Другог светског рата или жртвама сукоба из 90-их година 20. века? Тај избор није случајан. Он шаље поруку о томе шта друштво сматра важним.

На Балкану постоје бројни меморијални комплекси. **Меморијални парк у Крагујевцу** посвећен је цивилима стрељаним 1941. године, док **комплекс на Сутјесци** обележава партизанску борбу. Споменик у Јасеновцу за неке је симбол страдања, а за друге и предмет политичких спорова. Тако споменици нису само објекти – они утичу на начин на који разумемо прошлост.

▲ Меморијални парк Шумарице, Крагујевац

Важну улогу имају и **уџбеници историје**. Кроз њих држава преноси своје тумачење прошлости младима. Исти догађаји могу бити представљени различито. На пример, Балкански ратови (1912–1913) у неким уџбеницима приказују се као ослободилачки, а у другима се сматрају окупаторским и истиче се страдање цивила. Зато ученик треба да поставља питања: Који догађаји су наглашени? Чије жртве су поменуте? Шта недостаје? Треће важно средство су **медији и комеморације**. Комеморација представља организовано обележавање значајног догађаја. На Балкану свака држава организује комеморације поводом догађаја из прошлости. Организовање ових комеморација није увек прихваћено од стране суседних држава. Један исти догађај из прошлости може имати различито тумачење и значај у различитим државама. **Поред тога, често и у оквиру једне државе исти догађај може бити различито тумачен од различите групе у друштву**. Али различити медији

могу да прикажу исту комеморацију на различит начин. Један ће истаћи бол породица, други политичке поруке лидера. Тако се ствара наратив – прича о томе шта се догодило и како то треба разумети.

▲ Обележавање поводом 80 година од краја Другог светског рата

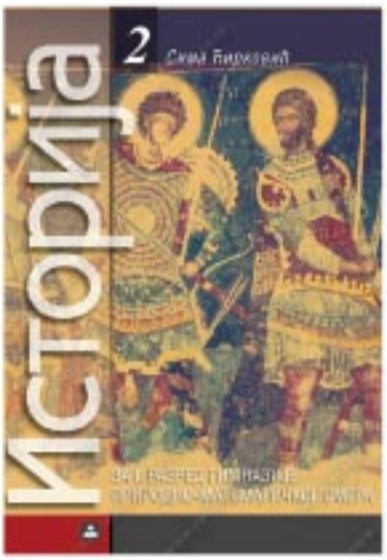
Историјски ревизионизам и политике сећања: приступи и критичко читање

Појам **ревизионизам** често се појављује у јавном простору, али се не разуме увек правилно. Зато је важно направити јасну разлику између научног и политичког ревизионизма. **Научни ревизионизам** је нормалан део историјске науке. Он се јавља када историчари открију нове изворе који допуњују или коригују постојећа сазнања. На пример, проналажење дневника једног војсковође може да покаже да је нека одлука донета раније него што се мислило. То је природан процес у развоју знања. **Поред тога, научни ревизионизам има и другу важну улогу: он може помоћи у превазилажењу политичког утицаја на науку у прошлости**.

С друге **стране, политички ревизионизам** може представљати манипулацију прошлошћу. Јавља се када се негирају утврђени злочини, смањује број жртава без доказа или када се агресор приказује као жртва. Такође, кроз политички ревизионизам често се настоји да се преиспитају, а понекад и негирају одређени догађаји из прошлости и национални идентитети. Понекад политички ревизионизам настоји да утиче на интерпретацију историје, па самим тим и на начин на који се спроводи историјски ревизионизам. Овај ревизионизам присутан је свуда на Балкану, али и у Европи. Зато је критичко читање неопходна вештина, па када читате текст о прошлости, поставите себи неколико питања: ко је аутор, који је његов циљ и да ли се користе емоционалне речи без одговарајућих доказа. **При томе, важно је да се критичко мишљење не злоупотребљава у политичке сврхе**. Историјски наративи на Балкану често се мењају у зависности од политичког контекста. После пораза комуниста у **Грађанском рату (1946–1949)**, званична историја у Грчкој дуго је потискивала њихово учешће у отпору против сила Осовине у Другом светском рату. **Тек 1982. године**

Питања за дискусију

Објасни како споменици утичу на начин на који људи разумеју прошлост.

▲ Уџбеник историје у Србији

Потписивање Дејтонског мировног споразума

држава је признала „народни покрет отпора". Ово показује како политичке промене утичу на сећање.

После 1990. године, у Хрватској се појавио процес дистанцирања од југословенске прошлости. Југословенски период често је представљан као неповољан за хрватске интересе. Ово је пример преобликовања прошлости у складу са новим политичким циљевима.

У Србији су ратови од **1991–1995. године** поново активирали сећања на **усташки режим** из Другог светског рата. Ове историјске трауме коришћене су у новом политичком контексту, а нови сукоби створили су додатне слојеве сећања који и данас утичу на односе у региону.

Помирење и транзициона правда

МЕХАНИЗМИ ПОМИРЕЊА: ОД МИРОВНОГ СПОРАЗУМА ДО СУДНИЦЕ

Када се један рат заврши потписивање мировног споразума је само почетак. **Дејтонски мировни споразум из 1995. године** зауставио је сукоб у **Босни и Херцеговини** и успоставио нови политички систем са два ентитета: **Федерацијом Босне и Херцеговине и Републиком Српском**. Али мир на папиру не значи да је сукоб заиста превазиђен. Помирење захтева дужи и сложенији процес познат као транзициона правда. То је покушај друштва да се суочи са прошлошћу и изгради праведнију и стабилнију будућност. Један од најважнијих механизама у овом процесу су судови. Међународни кривични суд за бившу Југославију, познат као Трибунал у Хагу, основале су Уједињене нације са задатком да гони одговорне за ратне злочине.

Питања за дискусију

Замисли да читаш два уџбеника о истом догађају: у једном је твоја група представљена као жртва, а у другом као кривац. Шта би урадио? Коме би веровао и како би проверио шта је ближе истини?

Његова улога није била само да кажњава, већ и да утврђује чињенице. Када суд донесе пресуду за геноцид или злочин против човечности, то постаје чињеница заснована на доказима, а не само тврдња једне стране. То је важно, јер се без прихватања чињеница тешко може изградити поверење међу заједницама. Поред судова, важну улогу имају и комисије за истину и помирење. Оне се не усредсређују на казну, већ на откривање истине. Раде са сведоцима и жртвама, настојећи да расветле догађаје и судбину несталих лица. Рад ових комисија треба да буде пажљив и без политичког утицаја. Отварање архива и јавне дебате такође су део овог процеса. Када друштво отворено говори о прошлости, ствара се простор да се различити гласови чују. Постоје различити начини суочавања са прошлошћу: заборав (амнестија), суђење (правда), дијалог (разумевање) и комеморација (сећање). Најуспешнији је приступ који комбинује ове елементе. Заборав може донети краткорочан мир, али често води ка новим сукобима. Суђење доноси правду, али не увек и опроштај. Дијалог је најтежи, али је неопходан. У региону је формирана иницијатива **РЕКОМ**, чији је циљ да документује жртве и догађаје из ратова током 90-их година 20. века. Рад **Трибунала у Хагу** често се различито тумачи, што показује колико је важно разликовати чињенице од ставова. Чињенице су

Трибунал у Хагу

проверљиве: Трибунал су основале **Уједињене нације 1993. године,** изрекао је пресуде за више од 90 особа. С друге стране, ставови су различита тумачења тих чињеница. Део јавности сматра Трибунал праведним, док га други виде као политички инструмент. Зато је важно разликовати чињенице од мишљења, нарочито када је реч о осетљивим историјским темама.

Мировни споразуми и постконфликтна реконструкција

После суђења и утврђивања одговорности, следи фаза постконфликтне реконструкције. Она не подразумева само обнову разрушене инфраструктуре, већ и поновну изградњу поверења међу људима и институцијама. Овај процес укључује реформе у полицији и правосуђу, како би они функционисали правично и једнако за све грађане. После Дејтонског мировног споразума у Босни и Херцеговини (1995), поред физичке обнове, радило се и на интеграцији некадашњих супротстављених страна у заједничке институције. Сличан процес одвијао се и на **Косову** после 1999. године, где су приоритети међународне управе били повратак расељених лица и успостављање владавине права. Косово је данас независна држава.

Циљ постконфликтне реконструкције је да се спрече нови сукоби и створе услови за стабилан мир заснован на економској сигурности и социјалној правди за све заједнице. Политике сећања не односе се само на прошлост, већ пре свега на будућност. Начин на који обележавамо жртве, отварамо архиве и преносимо прошлост кроз образовање утиче на то да ли ћемо изградити друштво поверења или ћемо остати у кругу неповерења и страха. Транзициона правда није задатак само за судије и политичаре. Она представља процес у коме учествује цело друштво, укључујући и младе. Суочавање са прошлошћу подразумева покушај да се разумеју догађаји, њихови узроци и последице, као и искуства различитих група у друштву. Овај процес често није лак, јер прошлост може бити повезана са сукобима, неправдама и различитим сећањима. У оваквим ситуацијама важно је приступити са пажњом и поштовањем према различитим гледиштима. Историјски догађаји ретко имају само једно тумачење, па је зато потребно разматрати више извора и перспектива. Циљ није да се наметне једна „истина", већ да се подстакну разумевање и дијалог међу људима. Зато сећање треба да служи као лекција, а не као средство за нове поделе.

▲ Повлачење војске СР Југославије са Косова 1999. године

▲ Ибрахим Ругова (1944–2006) – политички лидер косовских Албанаца, познат по залагању за ненасилно решавање косовског питања.

Провери научено

1. Зашто су политике сећања важне не само за прошлост, већ и за будућност?
2. Да ли је могуће изградити поверење без прихватања чињеница из прошлости? Објасни.
3. Како комеморације, уџбеници и медији утичу на начин на који друштва памте прошлост?
4. Зашто различите државе и заједнице понекад различито тумаче исте историјске догађаје?

8. Авангарда, модернизам и међуратна културна продукција на Балкану (1918–1941)

Период између два светска рата (1918–1941) представља време дубоких промена и снажног културног развоја на Балкану. После Првог светског рата, политичка карта региона знатно се изменила. Старе империје, као што су **Аустроугарска и Османско царство**, нестале су, а на њиховом месту појавиле су се нове државе или су се проширили већ постојеће. Међу њима су биле **Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, као и Грчка, Бугарска и Албанија**. Ове државе су се суочавале са озбиљним изазовима – политичком нестабилношћу, економским тешкоћама и потребом за изградњом националног идентитета.

Црква Александра Невског у Софији између два светска рата

Истовремено, градови су почели брзо да се мењају. Београд, Загреб, Љубљана, Сарајево, Атина, Софија и Тирана постајали су све модернији. Појавили су се трамвајски, биоскопи, нове зграде и кафане – места на којима су се окупљали интелектуалци, уметници и студенти и разговарали о политици, уметности и будућности.

Ове промене снажно су утицале на културу изражавања. Тако су се појавили модернизам и авангарда. Ови покрети нису били само преузети из Европе, већ су били прилагођени балканским условима. Кроз њих су уметници покушавали да одговоре на питања

савременог идентитета, друштвених разлика и улоге уметности у време цензуре и политичких притисака.

Модернизам и авангарда – разлика у приступу

Да бисмо разумели културну сцену међуратног Балкана, потребно је да направимо јасну разлику између два појма који се често мешају: модернизам и авангарда. **Модернизам** представља широку културну струју која се јавља као одговор на велике друштвене промене. Индустријализација, урбанизација и нове технологије мењале су начин живота, а самим тим и уметност. Стара правила више нису била довољна, па су уметници тражили нове облике изражавања у **књижевности, сликарству, архитектури и музици**. Ове промене одразиле су се и у архитектури, где се развио **архитектонски модернизам** са новим облицима и функционалним стилом.

Ипак, модернизам не значи потпуно одбацивање традиције. Он тежи новим облицима, али истовремено задржава осећај за стил, структуру и естетику. С друге стране, **авангарда** представља радикалнији приступ. Сама реч avant-garde значи „предстража ". **Авангардни** уметници нису желели само да стварају нову уметност, већ и да промене друштво. Они су свесно кршили правила, провоцирали и супротстављали се традиционалним вредностима. Њихова дела често су била необична и тешка за разумевање, али са јасним циљем – да наведу публику да размишља другачије.

Ова разлика може јасно да се види и кроз конкретне примере са Балкана. У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, касније Југославији, **часопис „Зенит" (1921–1926)**, повезан са **Љубомиром Мицићем**, критиковао је европску традицију и промовисао идеју „балканског варварина" као симбола нове енергије – типичан авангардни приступ.

У **Бугарској**, песник **Гео Милев у делу „Септембар" (1924)** комбиновао је нове уметничке форме са снажном друштвеном критиком.

У **Грчкој**, „Генерација тридесетих ", са ауторима као што су **Јоргос Сеферис** и **Одисеас Елитис**, развијала је умеренији модернизам. Они су увели слободан стих и симболику, али су задржали равнотежу и јасну уметничку структуру.

У Албанији, писац **Милош Ђерђ Никола Мићени** приказивао је тешке услове живота сиромашних, користећи модернистичке технике да изрази друштвену стварност.

Експресионизам и надреализам – емоција и сан

У оквиру модернизма и авангарде развило се више уметничких праваца, од којих су посебно значајни експресионизам и надреализам.

Да ли знаш да...

Име познатог писца Мићенија носи и једна основна школа – „Братство – Мићени" у Тетову.

То показује да се његово дело и данас сматра значајним и да друштво настоји да сачува његово културно наслеђе. Мићени је писао о сиромаштву, неправди и тешком животу људи – темама које су и данас актуелне.

▲ Милош Ђерђ Никола Мићени

▲ Коча Поповић

Експресионизам је био нарочито утицајан током 20-их година 20. века. Уместо да приказује стварност онаквом каква јесте, он се усмеравао ка унутрашњем свету уметника. У средишту су била осећања – страх, туга, немир и гнев. Да би изразили ове емоције, уметници су користили искривљене форме, снажне боје и драматичне сцене. Језик је често био директан и интензиван. Добар пример је поезија **Антуна Бранка Шимића**, чији је стил кратак, напет и снажно емотиван. У Бугарској, уметница **Бистра Винарова** у свом стваралаштву користила је експресионистичке елементе, комбинујући снажну емоцију са савременим друштвеним темама.

У **Грчкој**, песник **Костас Кавафис**, иако се најчешће повезује са симболизмом и модернизмом, у делу свог стваралаштва истиче унутрашњу несигурност савременог човека.

У Албанији се истакао и сликар **Спиро Џега**, познат по својим композицијама са националним и историјским мотивима, нарочито кроз представе Скендербега. У његовом стваралаштву уочавају се утицаји романтизма и европског експресионизма с почетка 20. века, као и лирски и симболични мотиви.

Надреализам се појавио касније, током **30-их година 20. века**. Усмерио се ка несвесном, сновима и ирационалном. Под утицајем идеја Зигмунда Фројда, надреалисти су веровали да се права стварност не налази само у спољашњем свету, већ и у подсвести. Њихова дела често изгледају необично и нелогично. Користили су технике као што су аутоматско писање, слободне асоцијације и неочекиване комбинације слика. На Балкану се надреализам посебно развио у Београду, где су стварали уметници као што су **Марко Ристић, Душан Матић** и **Коча Поповић**. У Грчкој је **Андреас Ембирикос** увео овај правац под утицајем европских уметничких кругова. За многе уметнике, надреализам је представљао простор слободе. Кроз машту и подсвест, покушавали су да побегну од политичког притиска и ограничавања из свакодневног живота.

Манифести и књижевни часописи – глас промена

У међуратном периоду, књижевни часописи имали су кључну улогу у културном животу. Они су били главни начин на који су уметници делили своје идеје и комуницирали са јавношћу, у време када нису постојали савремени медији. Ови часописи нису били само збирке текстова. Имали су препознатљив изглед и стил – користили су се различити фонтови, необична типографија, илустрације, фотографије и колажи. На тај начин, часопис је постајао уметничко дело само по себи.

У Бугарској, „Пламк" је био важна платформа за модернистичку и авангардну књижевност, а био је тесно повезан са Геом Милевим и новим уметничким идејама.

У Грчкој, часопис „Неа естија" (основан 1927. године) одиграо је значајну улогу у развоју модернизма и афирмацији „Генерације тридесетих".

Питања за дискусију

Замисли да уређујеш књижевни часопис 30-их година 20. века:

Какве текстове би објављивао/ла?

Да ли би подржао нове или традиционалне идеје?

Какву поруку би желео/ла да пошаљеш?

У Албанији је штампа имала посебно значајну улогу у културном развоју. Током 30-их година 20. века појавило се више новина и часописа, међу којима „Hylli i Dritës", „Zani i Naltë" и „Përpjekja Shqiptare", који су постали важан простор за ширење идеја и развој јавне и културне дебате. Кроз њих су интелектуалци обрађивали друштвена и културна питања, доприносећи развоју књижевности и јавног живота. Са часописима је тесно био повезан и појам манифест. То су кратки текстови у којима су уметници износили своје ставове и циљеве. Манифести су били јасни, директни и често провокативни, са циљем да изазову реакцију. На пример, зенитисти су кроз своје манифесте критиковали традиционалну културу. У Бугарској је Гео Милев повезивао уметничке идеје са друштвеним питањима, док су се у Грчкој модернисти залагали за промене у песничком језику и напуштање строгих форми.

▲ Ласгуш Порадеци

Уметнички кругови – заједница и размена идеја

Уметници у међуратном периоду ретко су радили сами. Често су се окупљали у кафанама, атељеима и приватним становима, где су размењивали идеје и расправљали о уметности и друштву. Тако су се формирале неформалне групе познате као уметнички кругови.

У Београду је деловао круг надреалиста. Сличне средине постојале су и у другим деловима Балкана. У Бугарској су се књижевни кругови формирали око аутора као што је Гео Милев, где су се водили разговори о књижевности и друштвеним проблемима.

У Грчкој је „Генерација тридесетих" функционисала као заједница песника и интелектуалаца који су се састајали у Атини.

У Албанији су се интелектуалци окупљали у градовима као што су Скадар и Тирана, где се развијала модерна књижевност. Песници као што су Мињени и **Ласгуш Порадеци** били су у средишту ових кругова, док је преводилачка делатност Фана Нолија допринела приближавању европске књижевности. Истовремено, проза се постепено развијала кроз ауторе као што су **Ернест Кољићи** и **Митруш Кутели**. Ови кругови имали су значајну улогу. Они су обезбеђивали простор за слободно изражавање у време када су нове идеје често дочекиване са сумњом. У њима су се стварала пријатељства, али су се организовале и активности као што је објављивање текстова који су понекад били и цензурисани.

Кинематографија – слика у покрету

Филм је био једна од најновијих уметничких и технолошких форми у међуратном периоду. Омогућавао је комбиновање слике, покрета и приче, што га је чинило посебно привлачним за нове уметничке идеје. На Балкану се кинематографија постепено развијала,

▲ Реклама за филм „Срећа рудара"

иако са ограниченим техничким и финансијским могућностима. Ипак, упркос тим ограничењима, појавили су се значајни први покушаји. стварања филмске уметности. **У Југославији** је рани развој филма био ограничен и у великој мери зависио од увоза страних филмова и кинопројекција. Иако се Карађорђе (1911) сматра једним од првих играних филмова у региону, озбиљнији покушаји домаће продукције појавили су се касније. Филм **„Срећа рудара"**(1929) представља један од првих дугометражних немих филмова у Краљевини СХС/Југославији. У овом периоду, највећи део домаће продукције састојао се од документарних филмова и филмских хроника.

У Грчкој је редитељ **Димитрис Газијадис** током 20-их година 20. века снимио ране игране филмове, међу којима и „Голфо". У Бугарској је **Васил Гендов** био један од пионира филма, а његова дела из 20-их година 20. века представљају важан корак у развоју националне кинематографије.

У Албанији је филмска продукција била у почетној фази и најчешће се сводила на документарне снимке и хронике повезане са јавним животом, што показује да кинематографија још није била у потпуности развијена као уметничка форма. Развојем филма појавили су се и филмски клубови у градовима као што су Београд, Атина и Софија. Они су постали места на којима су се приказивали филмови и водиле расправе о овој новој уметности.

Наслеђе међуратног периода

Период од 1918. до 1941. године има посебан значај у развоју модерне културе на Балкану. То је било време интензивних промена, када су уметници тражили нове начине изражавања и настојали да одговоре на изазове савременог света. Иако је Други светски рат прекинуо овај развој, утицај идеја и дела насталих у међуратном периоду наставио је и у наредним деценијама. Они су поставили темеље за даљи развој уметности и културе у региону. Данас се ти утицаји препознају у архитектури, књижевности, филму и ширем културном животу. Кроз њих можемо боље разумети не само развој модерног друштва на Балкану, већ и његове везе са европским и светским културним токовима. Због тога појмове као што су модернизам, авангарда, експресионизам, надреализам, манифест, књижевни часописи, уметнички кругови и рана кинематографија не треба посматрати само као градиво за учење. Они су део ширег културног процеса који и данас обликује начин на који размишљамо и разумемо уметност и друштво.

Провери научено

1. Зашто је период од 1918. до 1941. године важан за развој културе на Балкану?
2. Који су се уметнички правци развили у овом периоду?
3. Какву улогу су имали књижевни часописи и уметнички кругови?
4. Зашто су модернизам и авангарда важни за разумевање савремене културе?

9. Визуелне уметности, књижевност и филм у социјалистичком периоду

После завршетка Другог светског рата, Југославија, Бугарска и Албанија ушле су у период социјалистичког уређења, што је донело дубоке промене не само у политици и привреди, већ и у културном животу. Нове власти нису се ограничиле само на изградњу државних институција, већ су настојале да обликују и нове друштвене вредности и моделе понашања. Зато је култура добила посебну улогу. Она није схватана само као простор за уметничко стваралаштво, већ и као средство кроз које су се преносиле идеје новог поретка. Кроз књижевност, филм и визуелне уметности истицане су теме као што су колективни рад, револуционарна прошлост и визија будућности.

Ипак, културни живот није био потпуно једносмеран. И поред постојања идеолошке контроле, у уметности су се појављивали и аутори који су, непосредно или посредно, отварали питања о друштву, власти и положају појединца.

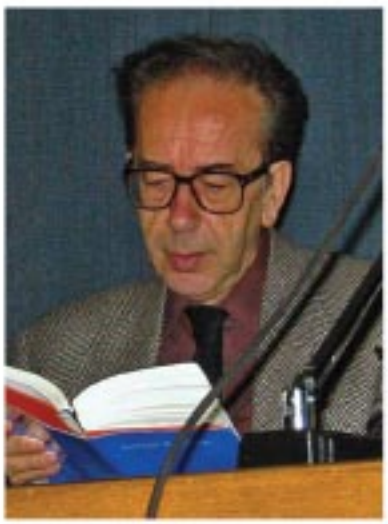
▲ Димитар Димов

Социјалистички реализам: уметност као огледало будућности (1945–1952)

Када се разматра уметност у раном периоду социјализма, неизбежно се наилази на појам социјалистички реализам. Он није био само уметнички стил, већ део званичне културне политике кроз коју је држава настојала да усмери начин приказивања стварности.

Од уметника се очекивало да стварају дела у којима је стварност представљена у складу са социјалистичким идеалима. У средишту пажње налазили су се радници, сељаци и партизани, приказани као носиоци новог друштва. Дела су најчешће завршавана оптимистичним тоном, са јасном поруком о напретку и вери у будућност. У **Бугарској** је социјалистички реализам био строго примењиван под снажним утицајем Совјетског Савеза. **Роман „Дуван"** (1951) **Димитра Димова** представља карактеристичан пример. Иако тематски прати линију класне борбе, дело се издваја тиме што приказује сложене ликове и унутрашње сукобе, што није увек било у складу са строгим идеолошким очекивањима. После **1956. године** и процеса **десталинизације**, контрола над културом постепено се смањивала, али је цензура остала присутна.

У **Албанији** се овај модел задржао у најстрожем облику и током дужег временског периода. Уметност је морала бити јасна, директна и разумљива широј публици, што је значило ограничавање експерименталних форми. **Забрана верских институција 1967. године** додатно је учврстила идеолошки оквир у коме се развијала култура. Ипак, и у таквим условима појавили су се аутори који су успели да створе сложенија дела. **Исмаил Кадаре**, на пример, кроз роман **„Генерал мртве војске"** 1963), отвара питања о рату, кривици и људској судбини.

▲ Исмаил Кадаре

▲ Мирослав Крлежа

Југославија је представљала другачији пример. Након разлаза између Тита и Стаљина 1948. године, земља се постепено удаљавала од совјетског модела. Већ почетком 50-их година појавиле су се веће слободе у уметничком изражавању. Посебно је био значајан говор **Мирослава Крлеже** 1952. године на Трећем конгресу југословенских писаца у Љубљани, којим је критикован културни догматизам и отворен простор за нове уметничке правце.

Без обзира на разлике између ових држава, уметнички живот најчешће је био организован кроз државна удружења, као што су савези писаца и ликовних уметника. Чланство у њима обезбеђивало је уметницима сигурност и могућност за професионални рад. Истовремено, они који су остајали изван ових структура често су били маргинализовани. На тај начин држава није само усмеравала културну продукцију, већ је постављала и јасне границе дозвољеног. Ипак, то није значило да књижевност настала у балканским комунистичким државама није била цењена и ван њихових граница. Један од најзначајнијих југословенских писаца, **Иво Андрић, 1961. године** добио је **Нобелову награду за књижевност**.

Домови културе и масовни медији: култура долази народу

Истражи

Упореди однос према уметности у Југославији и Албанији. Које су главне разлике?

Ако је социјалистички реализам одређивао садржај уметности, подједнако важно било је и питање како она да стигне до шире публике. У социјалистичким државама ту улогу имали су домови културе и масовни медији. **Домови културе** били су централна места јавног и културног живота. У њима су приказивани филмови, одржаване позоришне представе, песничке вечери и разни културни догађаји. Посебно је у Југославији до краја 50-их година изграђен разгранат систем оваквих институција, присутних и у градовима и у селима.

У југословенским условима, ови простори често су били отворени и за нове, понекад и експерименталније облике изражавања. У већим градовима, као што су Београд, Загреб и Љубљана, прерасли су у центре савременог позоришта, музике и изложби.

▲ Иво Андрић

Ситуација у Бугарској била је другачија. Културне активности биле су централизованије и под јачим надзором државе, а програми су имали изражену васпитну и идеолошку функцију. Истовремено, медији – као што су лист **„Работническо дело"** и државна телевизија – имали су кључну улогу у ширењу званичних ставова.

У Албанији је контрола над културним животом била најизраженија. Све активности морале су бити строго усклађене са државном идеологијом. Лист **„Zëri i Popullit"** био је главни извор информација, а филмска продукција била је ограничена на теме повезане са револуцијом и друштвеним променама. Приступ страним медијима био је снажно ограничен, што је додатно изоловало културни простор. Посебна пажња била је усмерена на младе. У Југославији су часописи као што су **„Полет", „Старт" и „Младина"** постали важан простор за изражавање нових генерација. Осим

културе и моде, обрађивали су и друштвена питања, понекад и критичким тоном. Након догађаја у Чехословачкој 1968. године, таква отвореност додатно се повећала.

У Бугарској и Албанији, омладински медији били су знатно више контролисани. Иако су постојали часописи намењени младој публици, њихов садржај пажљиво је усклађиван са званичном политиком. Југославија се издвајала и по већој отворености према страним културним утицајима. Грађани су имали приступ страним телевизијским програмима, часописима и музици, што је допринело појави нових идеја, стилова и културних трендова.

Књижевност и филм: критички гласови у условима контроле

Цензура и идеолошка контрола нису значиле потпуно ућуткивање уметности. Напротив, многи писци и редитељи успевали су да пронађу начине да обрађују теме које нису увек биле прихватљиве властима. У њиховим делима отварала су се питања страха, личне слободе, морала и односа према истини.

▲ Пулски филмски фестивал

У Југославији су 60-те и 70-те године прошлог века донеле снажан успон књижевности и филма. **Меша Селимовић**, романом „Дервиш и смрт" (1966), истражује однос између власти и појединца, као и моралне дилеме у друштву обележеном страхом. Данило Киш, у „Гробници за Бориса Давидовића" (1976), користи документарни приступ како би приказао политичке репресије и стаљинистичке чистке. Дело је изазвало снажне реакције и полемике у јавности. Филм је такође постао простор за критику. Крајем 60-их година појавио се покрет познат као „Црни талас", у којем су се млади редитељи усмерили ка приказивању стварних друштвених проблема – сиромаштва, бирократије и неједнакости. Филм „В.Р.: Мистерије организма" (1971) Душана Макавејева био је забрањен, а аутор је отишао у иностранство. Сличну судбину имала су и

Питања за дискусију

Замисли да си уметник 60-их година 20. века.

Желиш да стваращ апстрактну уметност, а држава преферира реалистички стил.

Да ли би се прилагодио/прилагодила?

Да ли би ризиковао/ризиковала са новим стилом? Какве би последице то имало?

дела Желимира Жилника, као што је „Рани радови" (1969), што показује да је критичка уметност имала јасне границе. Значајно место имали су и филмски фестивали. **Пулски филмски фестивал**, основан **1954. године**, био је водећа филмска манифестација, док је **ФЕСТ** у **Београду**, покренут **1971. године**, омогућавао контакт са европском и светском кинематографијом.

Разлике међу државама огледају се и у развоју филмске индустрије. Југославија је располагала са више студија, као што су „Авала филм" у Београду, „Загреб филм" и „Босна филм" у Сарајеву, који су често сарађивали са западноевропским продукцијама.

У Бугарској је централно место имало студио „Бојана" у Софији, усмерено углавном ка домаћој публици и социјалистичком културном простору. Фестивал **Златна ружа у Варни**, основан **1961. године**, био је посвећен филмовима са социјалистичком тематиком. У Албанији је продукција била концентрисана у „Киностудио Шћиперија" у Тирани, основаном 1952. године. У бугарској књижевности критика се често изражавала посредно, такозваним „езоповским језиком", у коме су значења прикривана симболима и алузијама. **Георги Марков**, један од најпознатијих критичара режима, емигрирао је 1969. године, а његова „Заочна писма из Бугарске" објављивана су у иностранству. Његово убиство у Лондону 1978. године привукло је велику међународну пажњу. Паралелно, аутори као што је **Блага Димитрова** окренули су се личним и емотивним темама, уносећи другачији тон у књижевност.

У Албанији су услови били знатно ригиднији. Контрола је била строга, а контакти са иностранством ограничени. Ипак, Исмаил Кадаре успео је да створи дела међународног значаја. Његов роман **„Палата снова"(1981)**, кроз алегоријски приступ понудио је критику система и био је забрањен у земљи. Паралелно с тим, аутори као што је **Дритеро Аголи** у својим делима обрађивали су теме свакодневног живота и односа између појединца и друштва, уносећи суптилнија друштвена запажања. То показује да је и у условима снажне контроле уметност могла бити средство изражавања сложених и критичких идеја.

▲ Поштанска марка у Албанији поводом 85 година од рођења Дритера Аголија

Модерна уметност и цензура: границе и могућности

Иако је социјалистички реализам био доминантан уметнички правац, у оквиру социјалистичких друштава појављивали су се и покушаји развоја модерне уметности. Многе уметнике привлачили су нови облици изражавања, као што су апстракција, експресионизам и различите експерименталне технике. Однос према овим правцима се ипат знатно разликовао од земље до земље. Највећа отвореност према модернизму запажа се у Југославији. После 1952. године постепено су прихватане нове уметничке тенденције, а модерна уметност постала је видљив део културног живота. Сликари као што је **Петар Лубарда** радили су са апстрактним формама, док су вајари као што је Војин Бакић стварали савремена

и концептуална дела. **Група EXAT 51**, основана у **Загребу 1951. године**, била је међу првима која је јавно подржала апстрактно сликарство, иако се у почетку суочила са критикама.

▲ Театар 199 у Софији

Разлике међу државама посебно су се јасно виделе у јавном простору. У Југославији је од 60-их до 80-их година прошлог века подигнут велики број споменика посвећених Другом светском рату, често апстрактнг и симболичног облика. Насупрот томе, у Бугарској и Албанији доминирали су традиционални, реалистички прикази војника, политичких вођа и историјских сцена. Ипак, у Бугарској су одређени експериментални приступи били дозвољени, али је садржај морао да остане у оквирима званичне идеологије. Уметници као што је **Светлин Русев** радили су са симболиком и изражајним портретима, док су позоришне сцене, као што је **Театар 199 у Софији**, уводиле нова сценска решења. Политичко руководство пажљиво је правило разлику између прихватљивих и неприхватљивих тема, што је непосредно утицало на уметничко стваралаштво. У Албанији је модерна уметност била готово у потпуности одбачена. Званична политика подржавала је искључиво социјалистички реализам, док су модернистички правци сматрани неподобним. Ипак, и у таквим условима појединн аутори користили су алегорију и историјске паралеле како би обрађивали сложеније теме. Цензура је била стални део културног живота у све три државе. Она се није сводила само на непосредне забране, већ је обухватала и суптилније облике притиска. У многим случајевима, уметници су сами прилагођавали своја дела како би избегли сукоб са властима. Овај процес, познат као самоцензура, оставио је дубоке последице на начин стварања уметности.

Провери научено

1. Који су се уметнички правци појавили поред социјалистичког реализма?
2. Зашто је Југославија била отворенија према модерној уметности у поређењу са Бугарском и Албанијом?
3. Да ли уметност може бити потпуно слободна у политички контролисаном систему? Објасни.
4. Како је културна политика утицала на слободу уметника у социјалистичким државама?

10. Културни пејзаж Балкана после 1990. године

Наслеђе, идентитет и глобализација

БАЛКАН У ЕПОХИ ТРАНЗИЦИЈЕ

Период између **1990. и 2010. године** представља један од најдинамичнијих у савременој историји Балкана. После пада комунистичких режима у Југоисточној Европи, регион је ушао у дубоке политичке, економске и друштвене промене, познате као транзиција.

У појединим деловима Балкана, ове промене биле су праћене оружаним сукобима који су оставили дугорочне последице по друштво и културу. У другим деловима, транзиција се одвијала мирније, али је била обележена економском несигурношћу, падом животног стандарда и слабљењем институција. У таквим условима, култура је престала да буде искључиво државно контролисана област и постепено се отворила као простор за слободно изражавање, али и као поље нових изазова и конкуренције.

▲ Бомбардовање Дубровника 1991. године

КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ: ИЗМЕЂУ УНИШТАВАЊА И ОБНОВЕ

У првој половини 90-их година, делови Балкана били су захваћени ратовима који нису поштедели ни споменике културе. Поред људских губитака, уништене су бројне библиотеке, архиви и историјски објекти, што је нанело тежак ударац културном наслеђу региона. У **Хрватској** је између 1990. и 2000. године оштећено или уклоњено на стотине споменика, међу којима и многи посвећени антифашистичкој борби.

▲ Слика Народне библиотеке у Сарајеву

Нарочито упечатљив пример представља **Национална и универзитетска библиотека у Сарајеву**, уништена августа **1992. године**. Она је садржала огроман број књига, укључујући и ретке рукописе из османског и аустроугарског периода. Њено уништење није представљало само материјални губитак, већ и покушај брисања културног памћења и историјског континуитета града.

По завршетку најинтензивнијих сукоба започео је процес обнове. Један од најсимболичнијих примера је реконструкција **Старог**

моста у Мостару, уништеног 1993. године, а поново отвореног 2004. године. Овај пројекат није био само архитектонска обнова, већ и покушај обнове поверења међу заједницама.

У **Бугарској** након **1989. године** култура је била снажно погођена економском кризом. Културна политика се усмерила ка децентрализацији, већој слободи и европској интеграцији. Комунистички споменици постали су предмет јавних расправа – један део је уклоњен, а други је остао као пример тзв. „непожељног наслеђа". У **Софији** је отворен **Музеј социјалистичке уметности**, што указује на покушај критичког суочавања са прошлошћу. Уједно, Бугарска има више локалитета на Листи светске баштине УНЕСКО-а, што повећава њену културну видљивост.

У Грчкој је културна политика у периоду 1990–2010. године била усмерена ка заштити и промоцији археолошког наслеђа. Локалитети као што су **Акропоље, Кносос, Олимпија и Делфи** привлаче милионе посетилаца и представљају важан део културног туризма. Отварање новог **Музеја на Акропољу** представља пример савременог приступа очувању и представљању културног наслеђа са циљем да се оно приближи широј јавности.

Питања за дискусију

Зашто се уништавање културног наслеђа може сматрати нападом на идентитет једног народа?

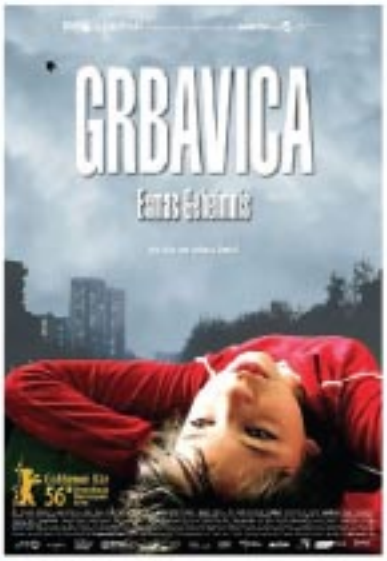
Слика новог Музеја на Акропољу у Атини

ИДЕНТИТЕТ: НАЦИОНАЛНИ, РЕГИОНАЛНИ И ЕВРОПСКИ

Промене после 1990. године нису донеле само политичке и економске трансформације, већ и редефинисање идентитета. Стари социјалистички наративи постепено су замењени новим, у којима се припадност све чешће повезивала са етничким пореклом, језиком и религијом.

У Бугарској је транзиција отворила простор за већу слободу у култури и нове, тржишно оријентисане приступе институција и

▲ Постер за филм „Грбавица"

уметника. У исто време ојачала је улога **невладиног сектора**, иако је његов утицај на културне политике остао ограничен. Тиме се наглашава да се културни идентитет све више обликује и ван државних институција.

У **Грчкој** је културни идентитет наставио да се темељи на античком наслеђу и византијској традицији. Државна политика била је усмерена ка њиховој заштити и промоцији кроз археолошке локалитете и музеје. Ипак, код млађих генерација појавили су се флексибилнији облици идентитета, у којима се локалне традиције комбинују са глобалном поп културом.

Паралелно са националним идентитетима, постепено се развијала и свест о широј повезаности. Филмске копродукције, фестивали и културни пројекти допринели су регионалној сарадњи и међусобном разумевању. Филмови као што је „Грбавица" (2006) указују да култура може бити средство за дијалог, а не само израз разлика.

У исто време, процеси европских интеграција подстакли су развој европског идентитета, посебно код млађих генерација. Тако, почетком 21. века, на Балкану паралелно постоје и преплићу се национални, регионални и европски облици припадности.

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И ЕВРОПСКА ИНТЕГРАЦИЈА

Развој интернета значајно је убрзао глобализацију и променио културну комуникацију. Људи су добили лакши приступ информацијама, музици и филмовима из целог света, а то је нарочито утицало на младе. У **Албанији** је, на пример, коришћење интернета нагло порасло током једне деценије, што је довело до брже културне размене и отварања према глобалним трендовима. Паралелно с тим, европска интеграција отворила је нове могућности за културни развој. Програми **Европске уније**, као што је **„Култура 2000"**, подстакли су сарадњу између институција и реализацију заједничких пројеката. На тај начин је балканска култура постала видљивија на европском нивоу.

У Бугарској су значајна средства уложена у заштиту и уређење културних локалитета, што је допринело и развоју културног туризма. У Грчкој су, упркос смањењу јавних средстава за културу током економске кризе, важну улогу преузеле приватне фондације које су помогле да се одржи културни живот. После 2000. године, култура се све више повезивала и са економијом. Фестивали и културни догађаји почели су да привлаче посетиоце из различитих делова света, а притом је културни туризам добио значајну улогу. Један од најпознатијих примера је **Егзит**, фестивал у **Новом Саду, Србија**. Започео је као облик омладинског отпора, али је временом прерастао у велики међународни музички догађај који привлачи хиљаде посетилаца.

Да ли знаш да...

Филм „Пуковник Бункер" (1996) инспирисан је политиком масовне изградње бункера у Албанији за време владавине Енвера Хоџе. Кроз причу о једном војном инжењеру филм приказује изолацију, страх и последице ове политике у свакодневном животу. Овај филм је био албански кандидат за награду Оскар.

▲ Фестивал Егзит у Новом Саду

Сличну улогу има и Сарајевски филмски фестивал. Основан у условима рата, он се касније развио у значајну платформу за балканску кинематографију и допринео међународној видљивости регионалне филмске продукције. У овом контексту развиле су се и тзв. креативне индустрије – области као што су филм, музика, дизајн и медији, у којима се стварају садржаји са културном и економском вредношћу. На Балкану, оне често комбинују традиционалне елементе са савременим стиловима. Музичари као што је **Горан Бреговић** допринели су међународној препознатљивости балканске музике, показујући да се локална традиција може успешно представити на глобалној сцени. Тако, културни туризам и креативне индустрије постају важан део савременог културног пејзажа, повезујући традицију са могућностима глобалног света.

Дигитални медији и невладине организације

После **2000. године**, развој интернета и нових технологија значајно је променио начин стварања и ширења културе на Балкану. Приступ музици, филмовима, књигама и информацијама постао је много лакши, што је омогућило бржу културну размену и већу повезаност са светом.

Овај развој посебно је утицао на младе, који су постали део шире глобалне културне сцене. Уједно, дигиталне технологије отвориле су нове могућности за очување културног наслеђа. У Бугарској и Грчкој развијене су иницијативе за дигитализацију архива, музеја и културних садржаја, чиме су они постали доступнији и боље заштићени. Истовремено је ојачала и улога невладиних организација. Оне су прерасле у важне чиниоце у културном животу, организујући фестивале, изложбе и образовне програме. У **Хрватској** фондација **„Култура Нова“** пружа подршку савременој уметности

Истражи

Истражи један културни фестивал на Балкану и објасни какав утицај има на туризам и културу.

и независним културним организацијама. Сличне иницијативе развијале су се и у другим балканским земљама, стварајући мрежу независних културних чинилаца и подстичући регионалну сарадњу. На тај начин, дигитални медији и невладине организације допринели су већој доступности културе, али и развоју нових облика креативности и комуникације.

Мултикултурализам: између идеала и стварности

Балкан је одувек био простор на коме се сусрећу различити народи, језици и религије. Иако се као мултикултурна друштва званично не опредељују све балканске државе, у највећем делу региона живе различите етничке, верске и језичке заједнице. Ова разноврсност је резултат дугог историјског развоја, миграција и политичких промена које су обликовале Балкан кроз векове. После 1990. године, ова разноврсност била је стављена на озбиљан испит. У Бугарској се мултикултурализам повезивао са признавањем права и културног наслеђа турској мањини. Иако су направљени одређени кораци напред, остале су и тензије око начина на који се ово наслеђе прихвата и представља у јавном простору.

Србију одликује етничка и културна разноврсност, нарочито у северном региону **Војводини**, где поред већинског српског становништва живе и Мађари, Словаци, Румуни, Хрвати и Русини. Ова разноврсност огледа се у језичкој, верској и културној шароликости становништва, као и у очувању различитих локалних традиција, обичаја и културних установа. Упркос напорима за сарадњу, култура се понекад и даље користила и у политичке сврхе. То указује да мултикултурализам на Балкану није завршен процес, већ се стално развија између идеала саживота и стварности друштвених тензија.

Уметност као отпор и рефлексија

Уметност је постала важан начин за изражавање и разумевање друштвених промена. Она није служила само естетици, већ и као средство за критичко размишљање и суочавање са прошлошћу. Један од најпознатијих примера је уметница **Марина Абрамовић**, рођена у **Београду**. У делу **„Балкански барок"** (1997), приказаном на **Венецијанском бијеналу**, она симболично обрађује последице ратова, кроз сцену у којој чисти кости. Овим делом отварају се питања насиља, сећања и одговорности, што указује да уметност може бити снажан начин сведочења.

▲ Марина Абрамовић

Сличну улогу има и хрватска списатељица **Дубравка Угрешић**, која после 1993. године живи у емиграцији. У својим делима она анализира национализам, пропаганду и заборављање прошлости. Пишући о уништавању Националне библиотеке у Сарајеву, она указује да овакви догађаји нису само физичко уништавање, већ и губитак културног сећања и идентитета. Ови примери указују да уметност може бити облик отпора, али и простор за дубоко размишљање и разумевање сложених историјских процеса.

Култура као процес

Културни пејзаж Балкана после 1990. године није статичан, већ се непрестано мења под утицајем прошлости и савремених процеса. Култура није само наслеђе сачувано у институцијама, већ нешто што се ствара свакодневно – кроз изборе, комуникацију и искуства људи. Овај период јасно указује да култура може бити и узрок подела, али истовремено и важан инструмент за разумевање, повезивање и помирење међу људима.

▲ Дубравка Угрешић

Провери научено

1. Зашто је културно наслеђе било циљ уништавања током ратова?
2. Какав утицај има глобализација на културу Балкана?
3. Како уметност може помоћи у разумевању прошлости и друштвених сукоба?
4. Зашто култура може бити и извор подела и средство помирења?

БИБЛИОГРАФИЈА

- Angold, Michael (ed.). Cambridge History of Christianity, Vol. 5: Eastern Christianity. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. Online edition, Cambridge Histories Online, 2008.
- Barleti, Marin. Historia e Skënderbeut. Përkth. Stefan L. Prifti. Tiranë: InfBotues, 2005.
- Boatwright, Mary T., Daniel J. Gargola, Richard J. A. Talbert, and Noel Lenski. The Romans: From Village to Empire: A History of Rome from Earliest Times to the End of the Western Empire. 2nd ed. New York: Oxford University Press, 2012.
- Bideleux, Robert, and Ian Jeffries. The Balkans: A Post-Communist History. London and New York, Routledge, 2007.
- Budak, Neven. Hrvatska povijest od 550. do 1100. Zagreb: Leykam International, 2018.
- Calic, Marie Janine. The Great Cauldron: A History of Southeastern Europe. Harvard University Press, 2019.
- Cameron, Averil. The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395–700. 2nd ed. London and New York: Routledge, 2012.
- Clogg, Richard. A Concise History of Greece. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Crampton, R. J. A Concise History of Bulgaria. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Crampton, Richard. The Balkans since the Second World War. Routledge, 2013.
- Crawford, Michael H. The Roman Republic. 2nd ed. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993.
- Doumanis, Nicholas. A History of Greece. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010
- Drapac, Vesna, Constructing Yugoslavia: A Transnational History, Palgrave MacMillan, 2010
- Errington, R. Malcolm. A History of the Hellenistic World: 323–30 BC. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2008.
- Fine, John V. A. Jr. The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. University of Michigan Press, 1986.
- Freeman, Charles. Egypt, Greece, and Rome: Civilizations of the Ancient Mediterranean. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Gallagher, Tom. The Balkans After the Cold War: From Tyranny to Tragedy. Routledge, 2007.
- Glenny, Misha. The Balkans, 1804–2012: Nationalism, War and the Great Powers. Granta Books, 2017.
- Historia e Popullit Shqiptar. Vëllimi I parë. K. Prifti (ed.). Tiranë, 2002.
- Hornblower, Simon, Antony Spawforth, and Esther Eidinow, eds. The Oxford Classical Dictionary. 4th ed. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Hupchick, Dennis, The Balkans: From Constantinople to Communism, New York, Palgrave, 2002
- Jović, Dejan. Yugoslavia: A State that Withered Away. West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2009
- Kuhrt, Amélie. The Ancient Near East, c. 3000–330 BC. 2 vols. London and New York: Routledge, 1995.
- Lampe, John R., and Marvin R. Jackson. Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations. Bloomington: Indiana University Press, 1982.
- Lampe, John R. The Balkans into Southeastern Europe, 1914–2014: A Century of War and Transition. London, Palgrave Macmillan, 2014.
- Palairet, Michael. The Balkan Economies c. 1800–1914: Evolution without Development. Cambridge: Cambridge University Press, 1997

- Pavlowitch, Stevan. A History of the Balkans, 1804–1945. New York: Longman, 1999.
- Pavlowitch, Stevan K. Serbia: The History behind the Name. London: Hurst & Company, 2002
- Pomeroy, Sarah B., Stanley M. Burstein, Walter Donlan, Jennifer Tolbert Roberts, David W. Tandy, and Georgia Tsouvala. Ancient Greece: A Political, Social, and Cultural History. 4th ed. New York: Oxford University Press, 2018.
- Rhodes, P. J. A History of the Classical Greek World, 478–323 BC. 2nd ed. Chichester, UK: Wiley-Blackwell, 2010.
- Shaw, Ian, ed. The Oxford History of Ancient Egypt. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Schmitt, Oliver Jens, and Bernd J. Fischer. A Concise History of Albania. Cambridge: Cambridge University Press, 2022
- Shepard, Jonathan (ed.). The Cambridge History of the Byzantine Empire c.500–1492. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Skendi, Stavro. The Albanian National Awakening, 1878–1912. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1967
- Stavrianos, L. S. The Balkans since 1453. New York: New York University Press, 2000.
- Stoianovich, Traian. Balkan Worlds: The First and Last Europe. Armonk, New York: M. E. Sharpe, 1994.
- Woolf, Greg. Rome: An Empire's Story. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2021.
- Δερτιλης, Γιωργος. Ιστορια της νεοτερης και συγχρονης Ελλαδας 1750–2025. ΠΕΚ, 2018.
- Антић, Чедомир. Српска историја. Београд: Вукотић медија, 2019.
- Божилов, Иван, и Васил Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV век. София: Анубис, 1999.
- Имбер, Колин. Отоманската империја 1300–1481. Скопје: Слово, 2002.
- Историја српског народа. Том I: Од најстаријих времена до сеобе Срба; Том II: Од сеобе Срба до почетка XIX века. Београд: Српска књижевна задруга, 1981–1982.
- Јелавич, Барбара. Историја на Балканот, том 1: Осумнаесетти и деветнаесетти век. Скопје: Лист, 1999.
- Јелавич, Барбара. Историја на Балканот, том 2: Дваесетти век. Скопје: Лист, 1999.
- Кватерт, Доналд, Османлиската империја 1700-1922, Скопје, Арс студио, 2015
- Кулурџ, Кристина, и Божо Репе. Ратови, поделе, интеграција (1990–2008). Настава савремене историје Југоисточне Европе. Београд: ЦДРСЕЕ, 2018.
- Кулурџ, Кристина, и Божо Репе. Хладни рат 1944–1990. Настава савремене историје Југоисточне Европе. Београд: ЦДРСЕЕ, 2018.
- Мазовер, Марк. Балканот – кратка историја. Скопје: Евро Балкан Пресс, 2003.
- Оболенски, Димитри. Византискиот комонвелт: Источна Европа, 500–1453. Скопје: Слово, 2002.
- Острогорски, Георгије. Историја на Византије. Скопје: Култура, 1992.
- Петровски, Бобан. Историја на балканските земји во XIV–XV век. Скопје: Филозофски факултет, Институт за историја, 2010.
- Рамет, Сабрина, Балкански Вавилон. Распаѓањето на Југославија од смртта на Тито до падот на Милошевиќ, Скопје, Арс Студио, 2015
- Саракински, Војислав, Историја на стариот век, Скопје , Филозофски факултет, 2017
- Фајн, Џон В. А. Раниот средновековен Балкан: критички преглед од VI до XII век. Скопје: Арс Студио, Нампрес, 2015.
- Коришћене илустрације и фотографије: Shutterstock, Wikimedia, из архиве аутора